

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

Часопис Института за новију историју Србије
3/2016.

CURRENTS OF HISTORY

Journal of the Institute for Recent History of Serbia
3/2016

ИНИС

Београд, 2017.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

За издавача
Др Миле Бјелајац

Главни и одговорни уредник
Editor-in-chief
Др Слободан Селинић

Редакција – Editorial board
Др Драган Богетић
Проф. др Дубравка Стојановић
Проф. др Стеван Павловић (Саутемптон)
Проф. др Јан Пеликан (Праг)
Др Јелена Гускова (Москва)
Др Диана Мишкова (Софија)
Др Владимир Гајгер (Загреб)
Др Александар Раковић
Др Весна Ђикановић

Секретар редакције – Editorial secretary
Др Срђан Милошевић

Лектура и коректура – Editing and proofreading
Биљана Рацковић

Техничка обрада текста – Text editing
Мирјана Вујашевић

Редактура текстова на енглеском – English editing and proofreading
Сања Николић

УДК 949.71
YU ISSN – 0354-6497

Издавање часописа *Токови историје* финансира Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

Токови историје се налазе на ERIH PLUS листи.

На основу мишљења Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике
Србије, часопис *Токови историје* ослобођен је плаћања општег пореза на промет.

CONTENTS
САДРЖАЈ
3/2016.

ARTICLES
ЧЛАНЦИ

Ljubodrag DIMIĆ
YUGOSLAVIA AND SECURITY IN EUROPE DURING THE 1960s
(VIEWS, ATTITUDES, INITIATIVES) 9

Alexey TIMOFEEV
Milana ŽIVANOVIĆ
CARNEGIE REPORT ON THE CAUSES AND CONDUCT
OF THE BALKAN WARS 1912–1913.
COULD REPORT AUTHORS AND THEIR PRINCIPALS BE OBJECTIVE? 43

Ladislav HLADKÝ
CZECH SOLDIERS DURING THE GREAT WAR (1914–1918) 71

Aleksandar R. MILETIĆ
HOUSING DISPUTES AND POLITICS; SOCIO-POLITICAL CONTEXT
OF THE TENANT-PROTECTION SCHEMES IN SOUTHEAST AND
EAST-CENTRAL EUROPE, 1918–1928 87

Srđan CVETKOVIĆ
FALL OF ALEKSANDAR RANKOVIĆ
AND CONDEMNATION OF “RANKOVIĆISM” 111

Petar DRAGIŠIĆ
MOTHER TONGUE TUITION FOR YUGOSLAV CHILDREN IN
GERMAN-SPEAKING COUNTRIES IN THE 1970s 145

REVIEWS
ПРИКАЗИ

Слободан СЕЛИНИЋ
Radina Vučetić. Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura
u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka. Beograd: Clio, 2016. 163

Александар СТОЈАНОВИЋ
Кнут Флувик Туресен. У Норвешку, у смрт: српски
интернирци у нацистичким логорима на северу Норвешке.
Beograd: Catena mundi, 2015. 172

Драгомир БОНЦИЋ

Stanka Jovanović. Dragoljub K. Jovanović – život jednog fizičara.

Beograd: samostalno autorsko izdanje, 2015. 176

Слободан СЕЛИНИЋ

Dragomir Bondžić. Između ambicija i iluzija:

nuklearna politika Jugoslavije 1945–1990. Beograd:

Institut za savremenu istoriju, Društvo istoričara Srbije, 2016. 181

Давор СТИПИЋ

1945. Крај или нови почетак?, тематски зборник радова.

Београд: Институт за новију историју Србије, Музеј жртава

геноцида, 2016. 187

Милан ПИЉАК

Историјска трибина: Истраживања младих сарадника

Института за новију историју Србије, Зборник радова,

књ. 2. Београд: Институт за новију историју Србије, 2016. 198

INFORMATION ON CONFERENCES

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА

Олга МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР

Радионица “Paths to Survival? Yugoslav Jews

and the Italian Occupation Zone 1941–1943”, Београд,

Институт за новију историју Србије, 23–25. марта 2016. 207

Наталија ДИМИЋ

Шеста међународна конференција Филозофског факултета

Универзитета у Нишу Наука и савремени универзитет (НИСУН 6),

Ниш, 12. новембар 2016. 210

Милана ЖИВАНОВИЋ

Научна конференција Србија и Русија 1916–1917: нови извори,

нови думети историографије, Београд, 26–27. септембра 2016. 213

Александар ЛУКИЋ

Научни скуп Смедеревски крај 1918–1941,

Смедерево, 6–7. октобра 2016. 216

Слободан СЕЛИНИЋ

Међународна научна конференција Југословенско-пољски односи

у XX веку, Београд, 29–30. септембра 2016. 218

ARTICLES
Чланци

УДК 327(497.1)"196"
327(497.1:470)"196"
327.56::351.88(4)"196"

Оригиналан научни рад

Примљен: 7. 1. 2017.

Прихваћен: 16. 1. 2017.

Ljubodrag DIMIĆ

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

ljubodrag_dimic@yahoo.com

Yugoslavia and Security in Europe during the 1960s (Views, Attitudes, Initiatives)*

Abstract: The issue of peace and security in Europe was one of the key issues of the Yugoslav foreign policy during the 1960s. Yugoslavia supported initiatives for the suspension and prohibition of nuclear testing, destruction of obsolete military arsenal, nuclear non-proliferation, achieving global security, recognition of Oder-Neisse border and a need for the acceptance of two German states. The article is based on Yugoslav and Soviet published and unpublished sources and relevant domestic and foreign literature.

Key words: Yugoslavia, Europe, USSR, US, Cold War, security, nuclear weapon, German issue, Josip Broz

The renewal of nuclear testing, construction of the Berlin Wall, conflicts between military blocs, assassinations, crises, revolutions, ideological conflicts and interventions, fractures and conservative colonial regime... were some of the problems arising from the controversial nature of

* This article has been written within the framework of the scholarly project: *Serbs and Serbia in a Yugoslav and International Context: internal Development and Position in European/International Community* (No. 47027), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

the Cold War in the early 1960s.¹ The key issues of security and cooperation needed to be negotiated. Non-aligned countries presented this need to the representatives of the great powers (Khrushchev and Eisenhower) at the 15th Session of the UN General Assembly in 1960.² During the 1960s the great powers showed a great interest in conclusion of partial agreements on control of the nuclear weapon thus securing themselves from the opposing side. They started the talks on suspension and prohibition of nuclear tests, destruction of obsolete military arsenal, nuclear non-proliferation, and achieving global security.³ The initiatives for the establishment of a nuclear-free zone in Northern Europe (Finland, Norway, Sweden, and Denmark),⁴ denuclearization of the Mediterranean,⁵ “freezing” of hydrogen and nuclear weapons in Central Europe,⁶ stability and security in Eu-

- 1 Џон Л. Гедис, *Хладни рат. Ми данас знамо*, (Београд: Clio, 2003); Od Arne Vestad, *Globalni hladni rat*, (Beograd: Arhipelag, 2008); Henri Kisindžer, *Diplomatija*, 1-2, (Beograd: Verzal press, 1999); Волтер Лакер, *Историја Европе 1945-1992*, (Београд: Clio, 1999); *The Cambridge History of the Cold War*, I, edited by Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad, (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).
- 2 One of five signatories of the mentioned appeal was Josip Broz Tito. Драган Богетић, Љубодраг Димић, *Београдска конференција неусврстаних земаља (1-6. септембар 1961)*, (Београд: Завод за уџбенике, 2013), 235-242.
- 3 For more information, see: Ljubivoje Aćimović, *Problemi bezbednosti i saradnje u Evropi*, (Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1978); Radovan Vukadinović, *Evropska sigurnost i suradnja*, (Zagreb, Globus, 1976); Radovan Vukadinović, Lidija Čehulić Vukadinović, Davor Božinović, *NATO euroatlanska integracija*, (Zagreb: Topical, 2007), 65-132; Lidija Čehulić Vukadinović, *Euroatlantizam i suvremeni međunarodni odnosi*, (Zagreb: Politička kultura, 2010), 61-87; Marco Rimanelli, *The A to Z of NATO and other International Security Organizations*, (Lanham-Toronto, Plymouth: Scarecrow press, 2009), LXXVI-LXXXI; *The Cambridge History of the Cold War*, II, edited Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad, (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).
- 4 This idea was elaborated by Finnish President Urho Kekkonen in May 1963.
- 5 In May 1963, the USSR pledged to eliminate all forms of atomic weapons, close the military bases in the Mediterranean and ban the production of nuclear weapons, as well as those present at the Conference of Non-Aligned Countries, held in Algiers in 1964. One of the promoters of the document was Yugoslavia. Its representatives submitted a proposal to require the Government of the Mediterranean countries to make Mediterranean, a nuclear-free zone. The great forces were also asked to remove nuclear arsenals from the area of the Mediterranean and close military bases.
- 6 The idea was first propagated by Secretary of Polish United Workers' Party Vladislav Gomułka in December 1963 and February 1964 (the so-called “Gomułka Plan”). It involved the establishing of nuclear-free zones, the cessation of production of nuclear weapons and the international control of the whole process of denuclearization.

rope,⁷ holding the Conference on Security and Cooperation,⁸ new forms of NATO presence in Europe,⁹ Europe's independence from US,¹⁰ became increasingly frequent.¹¹ Yugoslav state leadership had its own way of thinking, firm attitudes, and concrete initiatives regarding important issues of European future.

During the 1960s, Europe was filled with contradictions and conflicts and Yugoslavia was searching its place therein. The main interest of a Yugoslav state was the stability of foreign policy. The opposed war blocks widely respected its independence and territorial integrity. The West ceased to expect indirect involvement of Yugoslavia in its military-political structure.¹² The Balkan Alliance, as a potential military pact,

7 The idea was presented by Andrei Gromyko in the autumn of 1964, at the 19th session of the UN General Assembly.

8 The idea was launched by the Political Consultative Committee of the Warsaw Pact in January 1965. A year later, in January 1966, the political leadership of the German Democratic Republic came forward with a proposal of measures for reducing tensions and establishing security in Europe. The need for such a meeting was confirmed by the 23rd Congress of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) held in March 1966. Political Consultative Committee of the member states of Warsaw Pact issued a Declaration on strengthening of peace and security in Europe in July 1966. In the fall of 1966, at the 21st session of the UN General Assembly, a special resolution was passed which regulated the exploration and use of the space, which is the cosmic space was declared a nuclear-free zone. In late April 1967, the Conference of European Communist and Workers' Parties held in Karlovy Vary made a special "Declaration on Peace and Security in Europe".

9 This was discussed at the meetings of NATO member states from January to June 1965 without informing the public.

10 These ideas were particularly prominent in France. More on French politics: "France 'Gaullism' and the Cold War", *The Cambridge History of the Cold War*, II/158–178.

11 For more information, see: D. Đokić, „Kontrola naoružanja u Evropi (predlozi i inicijative 1946–1969)“, *Materijali o evropskoj bezbednosti*, publikacija DSIP-a, (Beograd, 1969); Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia (Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije – DAMSPRS), Political Archives (Politička arhiva – PA), 1966, f-154, dok. 2, br. 46194, Problemi evropske bezbednosti i inicijative istočnoevropskih zemalja, 2. 3. 1966; V. Vuksanović, „Značaj-niji predlozi i inicijative za rešenje pitanja evropske bezbednosti i saradnje“, *Materijali o evropskoj bezbednosti*, 106–108.

12 More on relations between Yugoslavia and the West: Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, (Beograd: Službeni list SRJ, 2000); Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu (Odnosi s velikim silama 1948–1955)*, (Zagreb: Globus, 1988).

was almost completely “off”.¹³ The fear of the West that Yugoslavia was a “Trojan horse” of the world communism was no longer real.¹⁴ There was a belief that Yugoslavia could erode the monolithic structure of the Eastern Bloc countries. On the other hand, Yugoslavia resisted the harsh pressures for inclusion in the “camp” of socialist countries.¹⁵ The accusations of revisionism no longer had the form of campaign nor the potential they had in the late 1950s and early 1960s. The Party and State leadership was in favour of both East and West.¹⁶ Therefore, they stood away from all the initiatives that could be interpreted as siding with one of the parties in conflict, especially those that created the illusion of unilateral and concerted action with the parties of socialist countries.¹⁷ The policy of non-alignment and one of the leading positions he had in the movement,

13 More on relations between Yugoslavia and the Balkan Pact: *Balkanski pakt, Zbornik dokumenata*, priredili M. Terzić, M. Basara, D. Tasić et al., (Beograd: Vojnoistorijski institut, 2005); *Balkanski pakt, Zbornik radova*, ur. Nemanja Milošević, (Beograd: Institut za strategijska istraživanja, 2009).

14 Lorejn Lis, *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene države, Jugoslavija i hladni rat*, (Beograd: BMG, 2003).

15 For more information, see: *Југославија и СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР 1946–1964*, приредили Љ. Димић, М. Милошевић, А. С. Стикалин и др., (Београд: Архив Југославије, 2015); *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, Зборник докумената, приредили Љ. Димић, М. Милошевић, Ђ. Борозан, (Београд: Министарство спољних послова, 2010); Ђ. Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2013); Lj. Dimić, *Jugoslavija i hladni rat, Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita*, (Beograd: Arhipelag, 2014). For more information on USSR foreign policy, see: Giuseppe Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza. Od domovinskog rata do položaja druge velesile. Staljin i Hruščov*, II, (Opatija: Otakar Keršovani, 1985); Mihail Geler i Aleksandar Nekrić, *Utopija na vlasti. Istorija Sovjetskog Saveza*, (Podgorica: CID, 2000); Vojtech Mastny, “Soviet foreign policy 1953–1962”, *Cambridge History of the Cold War*, (Cambridge, 2010), 312–333.

16 Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006); *Југославија и СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР 1964–1980*, приредили Љ. Димић, А. Животић, А. Аникејев и др., (Београд: Архив Југославије, 2016); Dimić, *Jugoslavija i hladni rat*.

17 Archives of Yugoslavia, Office of the President of the Republic (Arhiv Jugoslavije, Kabinet predsednika Republike – AJ, KPR), I-4-d, Zabeleška o razgovoru državnog podsekretara za inostrane poslove V. Mićunovića sa ambasadorom SSSR Valjkovim 25. 11. 1954; Tekst jugoslovenskog odgovora na notu Vlade SSSR od 13. 11. 1954; Archives of Yugoslavia, Central Committee, The League of Communists of Yugoslavia (Arhiv Jugoslavije, Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije AJ, CK SKJ), IX, 144/VI – 3, 8, 9, 15, 19, 22, 26, 34, 37, 42, 46.

gave J. B. Tito the capacity to deal with the world politics¹⁸ which was contrary to the size, economic potential, military power and internal stability of the country. The elimination of the fear of foreign invasion indirectly influenced the development of internal relations, calculations within the party leadership, “loosening” of the Yugoslav Federation, opening of the national question, independence of the republics, and a new constitutional and legal system of the country. The internal crisis was deep: state and party, ideological and organizational, political and economic, social and moral. According to the party leadership, it lasted more than a decade, and shook the foundations of the party in power, overcoming the state, destroying institutions and society, and threatening international stability, and causing numerous controversial problems.¹⁹

Yugoslav foreign policy during the 1960s was influenced by several factors. Cooperation with the countries of Afro-Asian space, i.e. the world that emerged from the anti-colonial revolutions and existed way from Europe, the USSR, and the United States which were divided by the cold war, and had similar problems as Yugoslavia, most directly influenced the Yugoslav foreign policy at the beginning of the 1960s.²⁰ The en-

18 Богетић, Димић, *Београдска конференција несврстаних земаља*, 235–242.

19 For more information on a crisis in Yugoslav state and society during the 1960s, see: *Почетак краја СФРЈ. Стенограми и други пратећи документи проширене седнице Извршног комитета СК СКЈ одржане од 14. до 16. марта 1962*, (Београд: Архив Југославије, 1998); *VII конгрес СКЈ*, (Београд, 1964); *Четврта седница СК СКЈ*, (Београд: Архив Југославије 1999); *Четрнаеста седница СК СК Србије*, (Београд, 1968); Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, II, (Beograd: Prosveta, 1987); Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, (Београд: Службени лист, 1993); Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povjest*, (Zagreb: Golden marketing, 1999); Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, III, (Нови Сад: Српска академија наука и уметности (огранак у Новом Саду), „Беседа“, издавачка установа православне епархије Бачке и Друштво историчара јужнобачког и сремског округа, 2011).

20 For more information, see: Leo Mates, *Nesvrstanost. Teorija i savremena praksa*, (Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1970); Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, (Beograd, 1976); Bojana Tadić, Olivera Bogetić, Dragan Bogetić, *Osobenosti i dileme nesvrstanosti*, (Beograd: Komunist, 1982); Olivera Bogetić i Dragan Bogetić, *Nastanak i razvoj pokreta nesvrstanosti*, (Beograd: Export Press, 1981); Dragan Bogetić, *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1981); Od Arne Vestad,

gement in non-alignment policy pushed European issues into the background of the Yugoslav foreign policy interests. This, of course, did not mean that the Yugoslav state leaders and the Yugoslav diplomacy “left” Europe and stopped being interested in its problems. By dealing with the issue of world peace, resolving conflicts by peaceful means, prohibition of spreading nuclear weapons and nuclear testing, curbing the arms race, advocating the peaceful and active coexistence of countries with different political systems and ideological beliefs, Yugoslavia most directly contributed to stabilizing the situation in Europe.²¹ Since Yugoslavia was inseparably linked to the European soil, its stability most directly depended on its relationship with the East and West, as well as on easing the “tensions” between the East and West in a divided Europe. The decrease of the European crisis and peace across the continent, were of critical importance for Yugoslavia.

During the preparations for the Conference of Heads of State and Government of the Non-Aligned Countries, held from September 1 to 6 1961 in Belgrade, Yugoslav diplomacy wanted to give importance to Berlin and Germany issue, and the Conference itself to contribute to overcoming the current situation. Especially because in the time immediately preceding the conference, the Cold War was in full swing. Confrontations between the East and West regarding the Berlin issue resulted in raising the Berlin Wall around mid-August 1961.²² The World peace was threatened by military interventions of the colonial powers in Congo, Angola, Vietnam, Laos and the escalation of the crisis over Cuba. The nuclear moratorium was not respected. The information about the renewal of nuclear testing, the events in Berlin and the measures yet to be taken by each of the parties to the conflict, reached Belgrade directly from first-hand sources. Yugoslav diplomats were aware of the fact that despite diplomatic rhetoric, sometimes sharp, sometimes conciliatory, both

Globalni hladni rat, (Beograd: Arhipelag, 2009); Богетић, Димић, *Београдска конференција несврстаних земаља*.

21 *Ibid.*

22 For more information on German issue, see: Dirk Verheyen, *The German Questions: A Cultural, Historical and Geopolitical Exploration*, (Boulder – San Francisco – Oxford, 1991); William Glenn Gray, *Germany's Cold War. The Global Campaign to Isolate East Germany 1949–1969*, (Chapel Hill – London: UNC Press, 2003).

sides in the conflict made the peaceful solution of the problems quite difficult. For Yugoslavia, the Berlin issue was not a regional problem, but a crisis that could produce a new war. In the talks with the US representatives, Belgrade pointed out that the rearmament of the Federal Republic of Germany was a mistake, advocated recognition of Oder-Neisse line, pointing to the need for acceptance of the two German states. For these reasons, Yugoslav diplomacy appealed to the United States and the Soviet Union to sit at the negotiating table and constructively resolve existing problems. When it comes to the Soviet Union, their decision on the renewal of nuclear testing was considered wrong, and the fact that it was happening on the day of the Conference of Non-Aligned Countries, counterproductive and bad.²³ Tito believed that the existence of two German states was a reality, advocated the recognition of existing state and tried to persuade the heads of state and government of influential non-aligned countries to recognize East Germany as a separate state. Tito accused the great powers because after 1945, when it comes to Germany, they did not choose the path of democratization but militarization. Armed Germany was not a factor of security in Europe. In Tito's opinion, the most effective way to resolve the Germany and Berlin Issue was through negotiations, removing elements that potentially encouraged conflict, finding solutions that could lead to peaceful and constructive cooperation, without prejudging the final outcome. He opposed the efforts of "preserving" the question of Germany believing that such solutions could activate a crisis point and lead to new conflicts.²⁴

With equal enthusiasm Yugoslavia was engaged on the issue of suspension of the arm race, banning nuclear testing, and condemnation of colonialism. However, when condemning Soviet nuclear testing, Josip Broz was clear, but "moderate". This political move led to establishing better cooperation with Moscow and tightening the relations with the West in the coming years.²⁵ However, the Yugoslav views presented in September 1961, most directly contributed to the consolidation of the peace in the world, and therefore the cooperation and security in Europe.

23 Богетић, Димић, *Београдска конференција неуврстаних земаља*, 326–396.

24 *Ibid.*

25 AJ, KPR (837), I-4-a/ Beogradska konferencija, Zabeleška o zaključcima sa sastanka jugoslovenske delegacije održanog 25. 8. 1961; AJ, KPR (837); I-5-b SAD, Zabeleška o razgovoru državnog sekretara Koče Popovića sa ambasadorom SAD Džordžom Kenanom od 31. 8. 1961; Богетић, Димић, *Београдска конференција неуврстаних земаља*, 371–396, 447–448.

The attitudes advocated by Yugoslavia at the Conference of Heads of State and Government of Non-Aligned Countries (September 1961), encouraged the recovery of “frozen” relations with the USSR. In the spring 1962, the Soviet state and party leadership re-examined their policy towards Yugoslavia. Due to the internal problems faced by Yugoslavia at that time,²⁶ the Soviet side wanted to know “to which limit Yugoslavia was ready to go” in mutual cooperation. At the same time, there was a “crystallization” and long-term defining of the Yugoslav policy towards the USSR. Belgrade was not ready to change the general framework of its foreign policy. Summing up the overall policy toward the Soviet Union, in April 1962, the Yugoslav state leadership thought that the Soviets “should be opposed” if “the essence of our policy” was at stake, i.e. where accepting Soviet tendencies could cause damage to our own political interests. In such circumstances, Gromyko and Brezhnev visited Yugoslavia in April and September/October 1962 respectively.

Gromyko’s visit to Yugoslavia came after the failure of negotiations of the great powers in Geneva, so the main issues discussed were Germany, Berlin and disarmament. On that occasion, the Yugoslav side was informed that the US agreed to respect the sovereignty of East Germany, after specifying the free entry to West Berlin. Very important was the information that the US would not provide atomic weapons to West Germany, if other countries not having this type of weapon “waived their right therein” which idea was opposed by the USSR. Other issues discussed in Geneva that helped Yugoslav side define its views and policies were: non-aggression pact, the signing of peace agreements, the issue of German borders, the withdrawal of foreign troops from military bases in the territory of other countries, the US proposal on reducing rocket weapons by 30%, efforts of the United States and the consent of Soviet Union to continue bilateral talks and suppress De Gaulle and Adenauer. Since the main issue to be solved in the future was the issue of “western army” in West Berlin, Tito was of the opinion that it should be replaced by the troops of neutral countries or the UN forces. The Yugoslav side thought that Berlin as a political issue was outdated. It agreed with the assessment of the Soviets that “disarmament situation was dark.” It also

26 For more information on the gravity of internal situation, see: Димић, *Историја српске државности*, III/367-370.

advocated further negotiations, “flexible” approach to resolving issues that posed a threat to peace. Tito advised his interlocutor that, if the US reintroduced nuclear testing, the Soviets should not rush in doing the same. He was convinced that nuclear testing would not change the “basic balance” of political and military powers in the world; hence, Yugoslavia remained persistent in advocating the abolishing of all kinds of nuclear tests. Tito believed that “disarmament was the most important issue” and that Berlin issue was just a “trifle”.²⁷

The visit of Leonid Brezhnev to Yugoslavia and his meeting with Josip Broz Tito (September 9 – October 4, 1962) definitely marked a new stage in relations between Yugoslavia and the Soviet Union. It was agreed that relations must be further developed on realistic basis, gradually and without illusions. Observing international situation, Brezhnev put special emphasis on the role of the USSR in the struggle for the peace in the world. He spoke about the policy of disarmament, nuclear tests, and exploring the cosmos. As for the “European issues”, he mentioned Berlin and the opinion of the Soviet side “that a peace treaty should be signed by all the countries that fought with Germany.” In this way, according to the Soviets, “new adventures of German militarism” would be definitely stopped. In his talks with Brezhnev, Tito did not refer to the problems faced by Europe. Being familiar with the remarks made by the Soviets, he specifically referred to the policy of non-alignment noting that developing countries “played an important role not at the expense but rather to the benefit of the Soviet Union.” On that occasion, Tito rejected the objections that Yugoslavia undermined the reputation of the USSR in the Third world countries. He told Brezhnev that the Soviets must feel “their preferences” regardless of the fact that Yugoslavia did not belong to any bloc. Pointing out that in recent years Yugoslavia acquired “reputation, trust and position that others did not have or could not acquire,” Tito directly alluded to the benefits Moscow could have. He warned that the Yugoslav policy of non-alignment should be understood as a policy “in the interest of the general common goal” (that is, socialism) and “world peace” and that Yugoslavia then had “much more benefits than it had with them” because in that case everybody would lose. The message was clear – “You

27 AJ, KPR, I-3-a/101-33, Zabeleška o razgovoru J. B. Tita sa ministrom inostranih poslova SSSR-a A. Gromikom od 17. 4. 1962; AJ, KPR, I-3-a/ 101-33, Zabeleška o razgovoru potpredsednika SIV-a E. Kardelja sa ministrom inostranih poslova SSSR-a Andrejom Gromikom od 19. 4. 1962.

have to take care of us and see us as your friends.”²⁸ The talks in Belgrade enabled, after six years, a new meeting between Tito and Khrushchev.

In early December 1962, after the years of conflict and different opinions “Yugoslav state leadership, led by J. B. Tito, once again found itself in Moscow. The circumstances under which the meeting took place enabled the “widest political exchange of views on major issues of interest to international relations and relations between the two socialist countries.”²⁹ The talks they had on that occasion led the Yugoslav national leadership to the undivided impression that the Soviet Union after Stalin’s death, aware of its responsibilities and power, opted for lasting peace, resolution of international disputes by peaceful means, elimination of war in international relations, and peaceful building of a communist society. The undisputable military forces and nuclear potential of the USSR were no longer the subject of speculations about the new world war which would abolish capitalism. The conclusion of the Yugoslav side was that the first country of socialism no longer based its internal nor external orientation on the element of “force.” The Yugoslav state leadership was encouraged by the fact that the Soviet leadership “resolutely opposed dogmatic currents” and considered dogmatism as “the main impediment to the implementation of a peaceful course of socialist forces.”³⁰

When it comes to European issues, both sides remained on the positions set out in the previous meetings of Tito with Gromyko and Brezhnev. There were certain changes in the field of cooperation between the socialist countries. Defining mutual relations and relations among socialist countries, Khrushchev tried to demonstrate to Tito, once again, that “imperialistic” part of Yugoslavia evaluated the extent to which it contributed to breaking the “camp” of socialist countries. Noting the differences between attitudes in the Warsaw Pact and the “camp”, Khrushchev did not exclude the possibility of Yugoslavia joining the “camp”, but also keeping its place within the circle of Non-Aligned Countries.³¹ The

28 More about the meeting in: AJ, KPR, I-3-a/101-40, Zabeleške o razgovorima jugoslovenske i sovjetske delegacije 24. 9. – 4. 10. 1962; AJ, KPR, I-3-a/101-40, Zajedničko saopštenje o zvaničnoj poseti Predsednika Prezidijuma Vrhovnog sovjeta SSSR L. Brežnjeva FNRJ.

29 AJ, KPR, I-2/16-1, Informacija o poseti generalnog sekretara SKJ i predsednika FNRJ J. B. Tita SSSR-u decembra 1962.

30 *Ibid.*

31 The Russian State Archive of Contemporary History (РГАНИ), Ф. 52, Он. 1, Д. 595, Л. 1-20; AJ, KPR, I-2/16-1, Informacija o poseti generalnog sekretara SKJ i predsednika FNRJ J. B. Tita SSSR-u decembra 1962.

conclusion of Yugoslav side, which very much stood out from the content of the talks, was that the further cooperation with the Soviet Union and the “camp” of socialist countries “did not raise a question of changing the course or returning to the ‘camp’, and so on,” because Yugoslavia had already advocated “principled socialist relations and practical international cooperation.” The Yugoslav state leadership also believed that “the importance of our socialist practice grew.” Such attitudes meant the turn in foreign policy and nearing the attitudes of Moskva.³² Such a policy was additionally supported by the poor relations with the West.

The engagement of Yugoslavia in the Balkans most directly contributed to the cooperation and security in Europe. These activities intensified starting from 1959 and were reflected in the efforts of Bulgaria and Romania to turn the Balkans into a “zone of peace”, i.e. “nuclear-free zone”. It was an attempt of the Eastern Bloc to neutralize the bases with nuclear weapons in the Balkans and the Adriatic region.³³ The sessions of 1961 in Athens and 1962 in Sofia, showed the ideological bias and split in attitudes of gathered States regarding the issue of security in the Balkans. At the third session of the Committee for Balkan Cooperation, held in Bucharest in late May, the Yugoslav representatives principally accepted the idea of a “nuclear-free zone in the Balkans”, but also drew attention to the unreality of the given initiative. In their opinion, it was necessary to build better bilateral relations among the countries in the Balkans. For these reasons, the main objective of Yugoslav diplomacy was “to improve and develop all forms of cooperation among the Balkan countries.” This was considered a prerequisite for “improving the atmosphere,” gradual advance towards “general consolidation” and improvement of political relations. In their opinion, only a comprehensive development of bilateral relations, Balkan cooperation and trust, could lead to the fulfilment of the idea of “a nuclear-free zone in the Balkans and the Adriatic region,” the conclusion of a non-aggression pact and collective security, and reduction of armaments. In Belgrade, it was estimated that any Yugoslav

³² *Ibid.*

³³ Initiative to expand the Balkan cooperation was started by Romania, and very soon supported by Bulgaria. Basic slogans reflecting the efforts of cooperation were “zone of peace” and “nuclear-free zone in the Balkans.” DAMSPRS, PA, 1963, f-111, dok. 5, br. 418122, 419793, 442104, 442383, 442432.

initiative without good bilateral relations between the Balkan countries, was unrealistic, and interpreted as siding with the Eastern bloc. For these reasons, Yugoslavia and the Balkans opted for a policy of active peaceful coexistence.³⁴ Such a policy most directly contributed to cooperation and security in the Balkans, and therefore in Europe.

A year later, at the fourth session of the Committee for Balkan Cooperation, held in Belgrade in June 1964, the Yugoslav representatives tried to objectively perceive the world political situation and its impact on the Balkans. They considered it important that the Balkan countries accept the codification of the principles of coexistence and its application in the Balkans. This context covered three basic principles of cooperation, "the consistent application of communication method and peaceful resolution of outstanding issues in the spirit of the principles of active peaceful coexistence, active involvement in all actions aimed at ensuring peace and constructive peaceful cooperation and further improvement and development of good, neighbourly bilateral relations among Balkan countries." Yugoslav representatives generally accepted a notion of "nuclear-free zones" in Europe, including the Balkans, but they also considered that the creation of nuclear-free zone in the Balkans and the Mediterranean was a "very narrow" issue for the capacity of a conference with the participation of representatives of the Balkan countries. The strengthening of the cooperation in the Balkan was considered "as widely as possible" through interconnection, development of cultural relations and strengthening of scientific ties among the Balkan nations. Those views were incorporated into the framework of Yugoslav foreign policy.³⁵

A new meeting between Yugoslavia and the Soviet Union took place in the second half of August 1963.³⁶ "The Chinese issue" which burdened external and internal position of the Soviet leadership largely

34 DAMSPRS, PA, 1963, f-111, dok. 5, br. 418122, 419793, 442104, 442383, 442432.

35 DAMSPRS, PA, 1964, f-182, dok. 9 i 10, br. 46004, 410664, 415924 i dok. 10, br. 424414.

36 During his visit to Yugoslavia N. S. Khrushchev visited the earthquake-devastated Skopje and Zagreb. AJ, KPR, I -3-a/101-51, Razgovor N. S. Hruščova i predsednika Tita sa rukovodstvom Makedonije, 22. avgust 1963; РГАНИ, Ф. 52, Он. 1, Д. 544, Л. 104-109, Реч Н. С. Хрушчова на ручку у граду Загребу 1. септембар 1963.

influenced the content of the talks between N. S. Khrushchev and J. B. Tito. These were also influenced by a profound social crisis that made the Soviets talk about the “brilliant” progress, successes in building socialism, the changed appearance of the towns and villages in the USSR.³⁷ The aim was to make the Soviet Union more attractive than it really was. In such circumstances, the talks on “European issues” were reduced to the exchange of information, which contained the essence of the policy of Yugoslavia and the Soviet Union. The position of Yugoslav foreign policy in Europe was marked “stable”. The relations with the Soviet Union were defined as “good and getting better”. When it comes to the United States, Tito noted that Yugoslavia was denied the status of most favoured nation in trade, which meant that relations deteriorated. When it comes to European countries, only relations with Spain and Albania were evaluated as bad, which indirectly led to the conclusion that Yugoslavia did not distinguish between countries with different political or the same systems. Tito noted that the cooperation with France was better than before, as well as that relations with West Germany were not diplomatic, but economic, although reduced by 40%. When it comes to East Germany, he stressed the need and desire of Yugoslavia to improve relations and noted that Belgrade and Berlin were negotiating compensation for the victims of Nazi terror. Relations with the Third World countries Tito defined as consistent.³⁸

The last meeting of N. S. Khrushchev and J. B. Tito, which took place in Moscow on June 8, 1964, was not an ordinary annual exchange of views at the highest level of the Soviet Union and Yugoslavia. “Consultations” in which they exchanged information of “sensitive” character, set out precise analyses, evaluated the characters and the ability of political leaders of the Third World countries, defined the political aims and the ways to fulfil them, expressed a high degree of agreement, contained all the elements of a common policy. It was the result of the bonding of Yugoslavia and the Soviet Union, which started in 1962. Topics were the same as in previous meetings, but the talks were much more meaningful and rich. N. S. Khrushchev and J. B. Tito only incidentally mentioned the “European issues” i.e. the relations between the socialist countries, particularly the crisis in relations between the USSR and Romania caused by the fact that the authorities in that country accepted China’s position.

37 РГАН, Ф. 52, Он. 1, Д. 544, Л. 5–36, Записник разговора Н. С. Хрушчова и Ј. Б. Тита од 26. августа 1963. године.

38 Ibid.

Yugoslav assessment was that the Soviet Union liberalized their former views regarding forms of cooperation of socialist countries and parties, but also that the ideological conflict with China urged it to discipline others and impose itself as the indisputable leader of the socialist world.³⁹ In such circumstances, Moscow blamed Belgrade for “demonstrating” its non-bloc policy too openly which itself could not have been possible if there were no military blocs and their differences. The dispute was further “deepened” by Yugoslavia insisting on “its special course” in building socialism. Especially because Khrushchev believed that the behaviour of Bucharest was due to the fact that the Romanian leadership followed the example of Yugoslavia and was entering the conflict with the USSR, Czechoslovakia, the German Democratic Republic, and Hungary more and more frequently. N. S. Khrushchev believed that such behaviour was the result of the weakening of tensions between military blocs and the absence of a direct threat of war.⁴⁰ During his visit to Moscow, J. B. Tito emphasized that “both sides started with the recognition of two sovereign German states with different social and political systems.” On that occasion, the Soviet Union and Yugoslavia agreed on the unchangeability of existing borders in Europe, not providing the German states with nuclear weapons, further easing of tensions on the European continent including the Balkans, the formation of nuclear-free zone, convening a European conference on security and cooperation.⁴¹

Frequent meetings between Belgrade and Moscow were part of the initiatives coming from the East whose aim was to stabilize the situation in Europe. The intention of the Soviet Union and Eastern Europe was

39 РГАНИ, Ф. 52, Он. 1, Д. 595, Л. 85–134, Запись беседы Н. С. Хрущева с И. Б. Тито во время визита И. Б. Тито в Ленинград, 8–9. Июня 1964г; АЖ, КРР, I-2/18-2, Запис разgovora Prvog sekretara СК КПСС i Predstavajuceg Saveta ministara SSSR N. S. Hruščova sa Generalnim sekretarom SKJ i Predsednikom SFRJ J. B. Titom, 8. jun 1964; *Југославија–СССР, Сусрети и разговори*, 606–640.

40 Ibid.

41 РГАНИ, Ф. 52, Он. 1, Д. 595, Л. 85–134, Запись беседы Н. С. Хрущева с И. Б. Тито во время визита И. Б. Тито в Ленинград, 8–9. Июня 1964г; АЖ, КРР, I-2/18-2, Запис разgovora Prvog sekretara СК КПСС i Predstavajuceg Saveta ministara SSSR N. S. Hruščova sa Generalnim sekretarom SKJ i Predsednikom SFRJ J. B. Titom, 8. jun 1964. godine; DAMSPRS, DA, PA, f-154, dok. 2, br. 46194, Naše izjave u vezi problema evropske bezbednosti.

to resolve the “German issue” in a peaceful manner and with the conclusion of a peace treaty that would sanction the existence of two German states, establish a special status of West Berlin, and leave the question of German reunification to Bonn and Berlin. According to the estimates of Yugoslav diplomats, the main goal of the USSR was to prevent future aggression of Germany. For Moscow, the establishment of European security system was essentially linked to the German issue. In the initiatives coming from Warsaw, Prague, Bucharest, and Berlin, Yugoslav diplomacy saw the tendency of the arming of the Federal Republic of Germany, isolated US policy – the Federal Republic of Germany in Europe, stopped the formation of multilateral NATO forces in the Old World, “frozen” the proliferation of nuclear weapons, made decisive steps towards improving the international situation in accordance with the principles of the UN, improved neighbourly relations, improved economic and cultural cooperation, preserved the existing borders...⁴² Such efforts were contrary to the European policy of the US and attempts to use the “common policy” of the West for creating the impression of the cessation of American hegemony in NATO, indirectly enabling the nuclear arming of Germany, and putting all nuclear facilities of Western European countries under the unique American control.⁴³

Yugoslavia also made a statement regarding these issues. In a statement issued on the occasion of the Polish Memorandum on nuclear armaments freeze in Europe (so-called “Gomulka plan”), in addition to unconditional support, it was stressed that this should be the initial and transitional measure, aimed at stopping the nuclear arms race and consolidating security and trust among the countries of Central Europe.⁴⁴

In the late June and early July 1964, Tito visited Poland. During the talks, one of the main issues was the cooperation and security in Europe. Both sides emphasized the importance of a “program of general and complete disarmament,” which was proposed in Moscow. In this context, they also supported initiatives “that led to the limitation of arming and

42 DAMSPRS, DA, PA, 1966, f-154, dok. 2, br. 46194, Problemi evropske bezbednosti i inicijative istočnoevropskih zemalja.

43 Radovan Vukadinović, *Sila i interesi: Vanjska politika SAD*, (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost omladine, 1972), 273; Čehulić Vukadinović, *Euroatlantizam i suvremeni međunarodni odnosi*, 71, 72; Vukadinović, Čehulić Vukadinović, Božinović, *NATO euroatlanska integracija*, 114–126.

44 Љубодраг Димић, „Југославија и ‘План Гомулка’“, реферат поднет на Међународној научној конференцији *Југословенско-пољски односи у XX веку*, Београд 29–30. септембар 2016, (рад у штампи).

easing tensions in particularly irregular regions.” One of such initiatives was to establish “nuclear-free zone in Central Europe and the Balkans, as well as in other parts of the world.” Yugoslavia also supported the Polish initiative regarding “nuclear and thermonuclear armament freeze in Central Europe,” believing that it could encourage further steps in disarmament and easing of tensions in the area of crucial importance for European security. Tito and his collocutors marked the “German issue” a key to security in Europe. They were consistent in the view that the policy conducted by DR Germany contributed to peace. In contrast, the views of the Federal Republic of Germany were estimated as militaristic, revanchist, revisionist, and the support that the West provided to such a policy destructive for security in Europe. The stability of the European continent depended on: accepting the reality of the existence of two German states, recognition of the unchangeability of existing German and Polish borders, renunciation of nuclear weapons on the territory of two German states, and the signing of a peace treaty with the two German states.⁴⁵

Just a few days after Tito’s visit to Poland and the presentation of two almost identical views on key issues of European security and cooperation, the delegation of the Yugoslav League for Peace at the conference of the representatives of peace movements of Mediterranean countries, held in Algiers from July 5 to 9, 1964, promoted denuclearisation of the Mediterranean. On that occasion, they adopted documents which requested the removal of all nuclear weapons from Mediterranean, elimination of military bases, suspension and prohibition of production, distribution and import of nuclear assets. One of the proposals of the Yugoslav delegation for the governments of the riparian Mediterranean countries was to begin denuclearization themselves, appeal to the great powers to withdraw their nuclear weapons, close the bases and suspend the nuclear arms race.⁴⁶

45 AJ, KPR (837), I-2/20, Poseta J. B. Tita Poljskoj od 21. 6. do 2. 7. 1964; Dragan Bogetić, „Razgovori Tita i Gomulke u Varšavi 1964. i u Beogradu 1965. godine. Sličnosti i razlike u jugoslovenskim i poljskim stavovima o međunarodnim odnosima i o odnosima između socijalističkih zemalja“, *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, urednici prof. dr Momčilo Pavlović, dr hab. Andrzej Zaćminski, dr Dragomir Bondžić, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2015), 323–342.

46 DAMSPRS, PA, 1964, f-242, dok. 9, br. 416670, 428910, 431753; Ђ. Васиљевић, „Југословенски ставови о европском питању“, *Материјали о европској безбедности и сарадњи*, (Београд, 1969), 162.

During his visit to Czechoslovakia in early June 1965, Josip Broz and Antonin Novotny noted "the unity of views" on major international issues. They urged the Government to "strengthen the security and peace" in Europe, condemned the militarization of the Federal Republic of Germany and the efforts to annul the results of the Second World War. They were worried about Bon's efforts to gain access to atomic weapons and ignoring the existence of DR Germany by the Western states. In a joint statement, Tito and Novotny once again emphasized the importance of strengthening security in Europe, condemned the revival of the militarist and revanchist tendencies, requested recognition of the two German states and the normalization of the situation in Berlin, stood up for the convening of the Conference on Security and Cooperation in Europe.⁴⁷

The solving of "German issue" and European security were discussed in June 1965 and during Tito's visit to the German Democratic Republic. On that occasion, Josip Broz and Walter Ulbricht expressed almost the "exact match" of the two countries' positions on key international issues. They agreed upon the growing influence of socialism, strengthening of the forces committed to peace, increasingly important role of non-aligned countries, and increasingly aggressive policy of the US and the West. When it comes to European issues, Tito and Ulbricht were of the opinion "that certain efforts and measures had to be taken to permanently guarantee European security and peaceful development of the peoples of Europe." These "efforts" and "measures" included the easing of international tensions, negotiations of European countries on disarmament, elimination of the "elements of the Cold War" in Europe, creating nuclear-free zones... Considering the political situation in FR Germany, they spotted the strengthening of militarist and revanchist forces, their attempts to revise the results of World War II, change the existing borders, and get their hands on nuclear weapons. Tito and Ulbricht agreed that peace and security in Europe could only occur with respect to the reality of the existence of two German states with different social and political system, respect for the existing balance of power, stopping the arms race, the ban on the deployment of nuclear weapons on the territory of the Federal Republic of Germany, normalizing the situation in Berlin, stop ignoring and isolating DR Germany. In this context, the two

47 AJ, KPR (837), I-2/26-2, Poseta J. B. Tita DR Čehoslovačkoj, 2-8. jun 1965; DAMSPRS, PA, f-154, dok. 2, br. 46194, Naše izjave u vezi problema evropske bezbednosti.

statesmen have called for the convening of the conference of European states on security in Europe.⁴⁸

All estimations regarding developments and ways to establish cooperation and security in Europe made in Prague and Berlin were repeated during Tito's visit to the Soviet Union in June and July 1965. Leonid Brezhnev and Tito estimated that Europe was not ready to embark on an adventure in Algeria caused by the change of Ben Bella. They were of the opinion that NATO was losing the power, suffering divisions and probably would not survive 1969 and signing of a new agreement with the members. In this context, the Soviets were willing to support France and Norway in their dissatisfaction with the policy of the NATO pact. In a joint statement, Tito and Brezhnev expressed the need for the formation of "a reliable system of European security and the peaceful resolution of the German issue – starting with the fact that there were two German states with different social systems."⁴⁹

When it comes to the assessment of the situation in Europe and ensuring security, the talks were conducted with representatives of the Polish party-governmental delegation headed by Vladislav Gomulka in Belgrade in November 1965. However, on this occasion, they noted a certain deviation from the "closeness of views" established in Prague, Berlin and Moscow. The differences were visible around the "tactical approaches to and assessments of" certain issues and were a sign that the Yugoslav foreign policy began with mild deviation, when European issues were concerned, in relation to the view in unison with the countries of the socialist bloc, typical for the whole 1965. The Yugoslav side identified European security as a "major concern" of the Polish state. They talked about the German revanchism regarding the issue of borders and nuclear weapons. The Yugoslav side supported the idea of nuclear-free zone in Europe, but, at the same time, drew attention to the "positive trends," reflected in a larger number of contacts, expanded cooperation, and a European policy of France. Joint statement once again highlighted the need to guarantee the immutability of the German and Polish borders. Yugoslavia also supported the Polish initiative on the creation of nuclear-free zone and the freezing of nuclear weapons in Central Europe. This was

48 AJ, KPR (837), I-2/26-2, Poseta J. B. Tita DR Nemačkoj, 8-13. jun 1965; DAMSPRS, PA, f-154, dok. 2, br. 46194, Naše izjave u vezi problema evropske bezbednosti.

49 AJ, KPR, I-2/26-3, Разговори Л. И. Брежњева и Ј. Б. Тита у Москви 19. и 29. 6. 1965; Васиљевић, „Југословенски ставови о европском питању“, 164.

once again followed by the proposal for the convening of a conference on European security.⁵⁰

The range of Yugoslav activities in Europe was somewhat restricted by reserved attitude of European countries towards its non-aligned policy (anti-colonialism, anti-block policy, opposition to spreading nuclear weapons, and support for developing countries...). For these reasons, Belgrade sought to improve bilateral relations, primarily with neighbouring countries, and then with most European countries. This could explain why at the beginning of the 1960s Yugoslavia did not promote its own initiatives and proposals. Priority was given to practical cooperation with the countries of both blocs. Along with that, according to estimates, Yugoslavia supported all initiatives that led to easing tensions, increasing security, and developing cooperation among the European countries. This was not contrary to the attitudes of national leadership that the proposals were not realistic enough and therefore could not give visible results. In such circumstances, Belgrade knew it had to "adjust" its policy to the current situation in Europe and the growing need for "wider cooperation and peaceful coexistence", overcoming closed economic markets, removing economic and trade barriers, the greater circulation of ideas and people, and ensuring security. These issues were very important and had to find their place in Yugoslav foreign policy as soon as possible. This meant providing stronger support to initiatives advocating a wider cooperation among the European countries and the region. When it comes to initiatives that had a block or ideological character, the state leadership was of the opinion that such meetings should be avoided. In addition to developing cooperation with neighbours, it was also necessary to improve relations with "major partners" (socialist countries: the USSR, Romania, Czechoslovakia, Hungary, and western countries: France, Scandinavia and the Benelux countries). They aimed to intensify consultations on all current European issues and establish

50 AJ, KPR (837), IX, 101/I-161, Informacija o poseti poljske partijsko-vladine delegacije SFRJ 15-19. 11. 1965; Bogetić, „Razgovori Tita i Gomulke“, 323-342.

a closer relationship with the representatives of European parliaments, socio-political organizations, and parties.⁵¹

Yugoslav involvement in the field of security in Europe once again came to forefront in December 1965 at the 20th session of the UN General Assembly. On that occasion, Resolution no. 2129 was adopted unanimously. Yugoslavia was one of the promoters of the "Actions on the regional level with a view to improving good neighbourly relations among European States having different social and political systems." The resolution was passed at a time of crisis in international relations. The US increased their military presence in Vietnam and expanded the range of military operations. The conflict between India and Pakistan threatened to engage China. The United States continued to pressure South American countries (Brazil, Bolivia, and the Dominican Republic). The declaration of independence of Southern Rhodesia produced instability in Africa and revived the activities of former colonial powers. The relations between Washington and Moscow were tensed. The interests of the great powers have greatly paralyzed the activities of the United Nations. In such circumstances, Yugoslav support to Resolution no. 2129 was a support to UN reaffirmation. The document emphasized the need to respect the equal rights and mutual interests of European countries, prompted an increase in their political, economic, scientific-technical and cultural cooperation, appealed to the governments of European countries to "increase efforts" to improve mutual relations in order to create an atmosphere of trust and resolve issues that hinder the easing of tensions in the world.⁵² At the session held on the occasion of the adoption of Resolution no. 2129 Yugoslav ambassador to the UN Danilo Lekić emphasized the commitment of Yugoslavia to strengthening international understanding and comprehensive development of friendly relations in the world. Noting that in the past there were obstacles on the way of establishing and deepening relationships "with countries in the European region," Lekić said that in recent years "certain steps were taken to improve good neighbourly relations between European countries with different political systems." Such cooperation, according to him, was the result of the willingness of European countries to cooperate with Yugo-

51 DAMSPRS, PA, 1966, f-154, dok. 2, br. 46194, Odnosi Jugoslavije sa evropskim zemljama i njena pozicija u Evropi.

52 The resolution was submitted by Romania. *Aide Memoire o unapređenju saradnje evropskih zemalja*, publikacija DSIP-a, (Beograd, 9. januar 1967); Васиљевић, „Југословенски ставови о европском питању“, 163.

slavia on the principles of full equality of respect, independence, sovereignty, territorial integrity, non-interference in internal affairs, and these were the basic principles of active and peaceful policy advocated by Yugoslav diplomacy. He thought it was particularly important because resolution referred to Europe, an area where "different socio-political systems were most distinctive and most directly expressed" and where the barriers artificially imposed by the Cold War should disappear as soon as possible. Resolution no. 2129 greatly contributed to the stabilization of peace in Europe, and Yugoslav diplomacy considered it the most effective contribution to the peace in the world.⁵³

Yugoslav diplomacy continued to promote these attitudes through intensive cooperation and relations with the countries, sponsors of the Resolution no. 2129. A number of meetings were organized in New York to exchange opinions on how to implement the resolution in the fields of politics, economy, culture, education, science and technology. At these meetings, Yugoslavia represented the view that political developments in Europe imposed an obligation of "viable and realistic" approach to solving the problems of security and cooperation. To this end, Yugoslavia developed a special Aide memoire. It restored the support to Resolution no. 2129, represented situation in Europe and defined the possible principles of cooperation. It also pointed to the capabilities of existing organizations to establish cooperation among European states and indicated possible forms of political, economic and cultural cooperation. Particularly intensive cooperation and exchange of views was established with Austria and Romania.⁵⁴

In an expose submitted to the Federal Council of the National Assembly of the SFRY in January 1966, the State Secretary for Foreign Affairs Marko Nikezić recalled that the basis of Yugoslavia's foreign policy was an active peaceful coexistence. It implied commitment "to the right of each nation to free and independent choice of development and social system without outside interference, respect for sovereignty and territorial integrity of all states, the renunciation of the use of force in international relations and the settlement of disputes by peaceful means, as well as equal political and economic international cooperation." When it comes to Europe, he noted that situation on the continent was "relatively calm" over the past year. He also assessed that the relations between so-

53 DAMSPRS, PA, 1965, f-182, Govor D. Lekića od 18. 12. 1965; DAMSPRS, PA, 1965, f-182, dok. 7, br. 444178.

54 DAMSPRS, PA, 1966, f-154, dok. 2, br. 442150.

cialist and Western countries improved, trade expanded, and the number of peace initiatives increased. In his opinion, Yugoslavia gave a significant contribution to a realistic approach to the issue of European security and cooperation which implied the acceptance of the fact that there were two German states in Europe. Presenting the views of Yugoslav diplomacy Nikezić particularly emphasized that the unification of Germany was “the question of German people” but that such Germany must be “a factor of peace and stability in Europe.” Military spirit of revanchism and plans that would allow FR Germany access to atomic weapons Yugoslavia considered “dangerous and unacceptable” and strongly opposed them because they were contrary to the interest of European nations, and German people.⁵⁵

During 1966, Yugoslavia did not significantly change its attitude towards European security. Its diplomatic representatives, affirming the recommendations of the United Nations, at the session of Inter-Parliamentary Union held in Canberra in mid-April 1966, gave the initiative for holding a conference, aimed at expanding cooperation and bringing closer the countries with different social systems. The aim was to create conditions under which, one day, the European countries would be able to solve the problems they face. Yugoslav initiative was adopted unanimously.⁵⁶

The performance of Yugoslavia in Canberra was a part of diplomatic campaign whose aim was to support the idea of European Security and Cooperation presented in Resolution no. 2129 unanimously adopted at the 20th session of the UN General Assembly.⁵⁷ Yugoslav initiative was met with resistance based primarily on distrust of the West that it was a part of Moscow's plans for convening the Pan-European Conference that would deal with the issue of European security. However, the Yugoslav initiative was supported by the participants of the round table East-West, held in Paris in April 1966.⁵⁸

In the second half of April 1966, during Tito's visit to Romania, hosts and guests both observed “increased aggressive activity of imperialist forces.” They thought it was a historic attempt to slow down the process of “progressive and democratic development.” When it comes

55 *Стенографске белешке Савезне скупштине, Савезно веће, 39. седница од 20. јануара 1966. године, (Београд, 1966), 123-124.*

56 *Васиљевић, „Југословенски ставови о европском питању“, 164.*

57 DAMSPRS, PA, 1966, f-157, dok. 7, br. 410614.

58 DAMSPRS, PA, 1966, f-157, dok. 7, br. 416942.

to Europe, both parties supported the views on cooperation, trust, and good neighbourly relations between the countries of Europe outlined in UN Resolution no. 2129. In this context, both sides agreed to establish an effective system of European security, and objected to the approach of "the West German militarism to the nuclear weapons in any form." They thought that improving relations among the Balkan states was very important and demonstrated commitment to the promotion of cooperation in the future.⁵⁹

The meeting of representatives of parliaments of nine European countries, supporters of the resolution "Actions on the regional level with a view to improving good neighbourly relations among European States having different social and political systems" was held at the invitation of the Federal Assembly of Yugoslavia in September 1966. The meeting was carefully prepared in the spring 1966 and UN Secretary General U Thant was informed about the entire procedure. Preparations for the meeting included prominent Yugoslav diplomats whose suggestions on the development of economic relations between East and West, the conclusion of the multilateral agreements of the European countries on economic cooperation, planning of regional cooperation, promotion of scientific-technical cooperation, formation of a common European system of energy supply, increased industrial cooperation and inter-regional circulation of capital, creating an atmosphere for a faster resolution of political issues were discussed before the conference. Representatives of the Western states, sponsors of the Resolution no. 2129 held that meeting in Belgrade might be for information purposes only and without making any decisions. Representatives of the United Kingdom and the United States did not approve of the gathering in Belgrade. Gaullists in French Parliament supported the meeting in Belgrade, believing that it could bring "a quality change in relations in Europe."⁶⁰

At the conference, the President of the Federal Assembly of the FPRY Edvard Kardelj came forward with the proposal of holding a consultative meeting of representatives of European parliaments, whose task would be to "bridge" the obstacles and differences "in the field of international relations and cooperation among European peoples." Kardelj believed that cooperation between European parliaments can be a significant factor in providing trust, communication and security in Europe. Representatives of the Western states shared a common view that the

59 AJ, KPR (837), I-2/28, Poseta J. B. Tita Rumuniji, 18-23. 4. 1966.

60 DAMSPRS, PA, 1966, f-157, dok. 7, br. 432220, 433815, 434129, 434215.

future meeting should be held within the framework of the Inter-Parliamentary Union. There were those who felt that the meeting in Belgrade was sufficient and did not see the need for another gathering. However, in the end, the Yugoslav proposal was unanimously accepted.⁶¹

A further step in implementation of the recommendations of Resolution no. 2129 and realization of Yugoslav initiative on the organization of consultative meeting of the representatives of European parliaments, was the meeting of foreign ministers of "Nine" held in New York in October 1966. Since the Yugoslav proposal was unanimously accepted, and the Federal Assembly of Yugoslavia supported the idea of convening the conference of the members of European parliaments, E. Kardelj sent a letter to the presidents of European parliaments on December 14, 1966. It conveyed the belief of the Yugoslav side that a conference of representatives of European parliaments would make a significant contribution to the strengthening of a mutual trust in Europe, bringing the countries closer together, and freeing Europe from "the phenomenon and the result of the Cold War."⁶²

In early January 1967, in *Aide memoire* on the improvement of cooperation between European countries, the Ministry of Foreign Affairs of Yugoslavia expressed its willingness to contribute to a favourable development in Europe "within the limits of real opportunities." Yugoslav diplomats believed that the pending process of improving relations and cooperation in Europe was in accordance with the interests of all European countries regardless of their social and political system. They assumed that, for these reasons, European countries were trying to come up with "possibilities and ways" to improve security and cooperation in Europe. In such circumstances, Yugoslavia made it clear that other European countries "did not conceive the future of Europe in the framework of bloc and other forms of division," but in "all-round cooperation between independent and equal states." For Yugoslavia, the only possible policy that could have provided security and cooperation in Europe, was one based on the principles of active peaceful coexistence. In the opin-

61 Beside Yugoslavia, also invited were representatives of Sweden, Romania, Austria, Belgium, Finland, Bulgaria, Denmark, and Hungary. Representatives of Austria did not attend the meeting in Belgrade.

DAMSPRS, PA, 1966, f-157, dok. 7, br. 414722, 416942, 410614, 420616, 424936, 414759, 432220, 433815, 434129, 434215.

62 DAMSPRS, PA, 1966, f-157, dok. 7, br. 444460; *Stenografske beleške Narodne skupštine, Savezno veće, 48. sednica od 24. i 25. novembra 1966*, (Beograd, 1966), 51-52; Васиљевић, „Југословенски ставови о европском питању“, 164-167.

ion of Belgrade, mutual cooperation of European countries would enable them to fulfil another obligation – to provide more effective assistance to developing countries.⁶³

“Shifts among the forces”, tendencies to change the inherited relations between power and influence, complex and controversial development of contemporary international relations, were some of the characteristics of the times when the issue of European security was reopened. In such circumstances, the “European area” and “the direction of its development,” became all the more significant for Yugoslavia. Accordingly, the Yugoslav foreign policy started adapting to new circumstances, and Yugoslav diplomacy turning to Europe. Yugoslav perspective of Europe made an important part of the exposé submitted by the Secretary of State for Foreign Affairs Marko Nikezić to the delegates of the Federal Council of the Federal Assembly of Yugoslavia in January 1967.⁶⁴ Exposé confirmed that the Yugoslav diplomacy, regardless of its involvement in the Third World, did not lose track of the situation in Europe and very early noticed causal relations by which each confrontation of the great powers in Europe, most directly threatened the world peace, just as the easing of tensions on this continent contributed to the strengthening of peace in the world. For these reasons, Belgrade believed that “favourable evolution of the situation in Europe, particularly in the field of relations between East and West,” indicated a real progress “on the way to peaceful international cooperation.” Earlier bloc confrontations and the policy of force derived therefrom experienced significant modifications and were gradually abandoned as a frame of foreign policy in most European countries. Such developments were considered favourable for new political initiatives and conscious action which was to move a historical process in a desired direction. Belgrade was not ready to miss such an opportunity. All the more so because there was a belief that the current stability was not the result of nuclear powers’ interest in confrontations, more autonomous operation, increased roles and specific national interests of European states to cooperate, develop rapidly and take care of

63 *Aide Memoire o unapređenju saradnje evropskih zemalja.*

64 *Stenografske beleške Savezne skupštine SFRJ, Savezno veće, 51. sednica od 26. i 27. januara 1967. godine, (Beograd, 1967), 7–15.*

security in Europe. Under the given circumstances, the military blocs in Belgrade were forced to “adapt to new trends,” which in the future would lead to their destruction. European countries were convinced that a bloc division “was not inevitable in the future Europe” and that national security could be protected more effectively by equal cooperation among the states rather than relying on the great powers and their military potential. Yugoslav diplomacy supposed that the possibilities of Europe, after the Cold War and divisions, would increase in the future, and that this should be taken into account. Such a development is considered good for the peoples of Europe, and the Mediterranean countries, Africa and Asia, towards which Europe had responsibility, especially in the field of eliminating colonialism and underdevelopment. Therefore, Yugoslav diplomacy opted for launching initiatives that would, as an alternative to “armed peace” imposed by military blocs, enable a broad dialogue on European issues, encourage joint action of European states to ensure security, provide unhindered independent development of each and every European country. Such initiatives included the support to the UN Resolution no. 2129, the efforts to convene meeting of representatives of parliaments across Europe to discuss security, and insisting on bilateral cooperation between European countries. The Yugoslav commitment to the organization of the Conference on Security and Cooperation should be also mentioned.⁶⁵

In the second half of the 1960s there were other initiatives for holding of the conference on security. One of these initiatives, which Yugoslavia did not support, was the holding of a conference of communist parties on the theme of collective security in Europe. The initiator of this idea, which began in 1965, and gained full momentum and the support of the USSR and the Warsaw Pact in 1966, was the Communist Party of France. Yugoslavia thought it “needed to stay away from all the initiatives that even bore semblance of unilateral and concerted action with the parties of socialist countries.” In this way, it demonstrated “an independent international position in the world, especially in relation to the blocs in

65 *Ibid.*

Europe”.⁶⁶ De Gaulle’s withdrawal from NATO, the imminent termination of NATO agreement and uncertainty of its extension, the increasing interest of the USSR in European issues, the opportunity to perform activation of the movement for peace in European countries, grouping of forces opposed to increasing the danger of war, demonstration of the unity of the communist parties of Europe were some of the motives for the convening of the Conference of European Communist and Workers’ Parties devoted to European security. The conference was held in Karlovy Vary.

Yugoslavia considered that this type of counselling “narrowed the base” for achieving the desired results, whereas Josip Broz Tito pointed out that the attitudes of Yugoslavia differed in terms of “the way of looking at current trends in Europe and assessment of the European situation as a whole.” There were some facts of particular concern: neglecting positive elements of European trends and changes in the socio-economic structures “leading to qualitatively new relations in Europe”; bypassing the policy of non-alignment as “a major factor in the fight for the stabilization of the international situation and the peace in the world”; neglecting complex problems of developing countries and provoking instability in the world. The Conference condemned the US policy in Europe and marked it as a main impediment to the cooperation between European countries. It pointed out that European problems should be solved without involvement of the US. The policy of the Federal Republic of Germany was marked as the main obstacle to the peace in Europe whereas the policy of the German Democratic Republic was supported. The emphasis was put to the role of European communist parties in the struggle for peace and security in Europe and establishing cooperation with other political parties that had the same goal (especially the Social Democrats, trade unions and certain Catholic circles). There were claims for the recognition of two German states and existing borders, as well as for the ban of nuclear weapons to FR Germany. The removal of artificial barriers between the socialist and communist countries was marked as the imperative of security in Europe. There was also a call for withdrawal of foreign troops and the liquidation of foreign military bases on the territory of

66 AJ, CK SKJ, IX, 144/LVI-3, Zabeleška o inicijativi KP Francuske za sazivanje evropske konferencije komunističkih partija o pitanju evropske bezbednosti, 21. 2. 1966; AJ, CK SKJ, IX, 144/LVI-4, Inicijativa evropskih komunističkih partija za saziv Konferencije o evropskoj bezbednosti, 23. 5. 1966; AJ, CK SKJ, IX, 144/LVI-9, Informacija o zvaničnom sondiranju učešća delegacije SKJ na konferenciji evropskih komunističkih partija o pitanjima evropske bezbednosti, 12. 7. 1966.

Europe. The formation of Europe without military blocs was suggested. There was an initiative for holding of the conference of European states on the issue of security. The support was given to the principle of neutrality and the prominent role of neutral countries in dealing with European issues. There were also the requests for the liquidation of foreign troops and foreign military bases. The attention was drawn to "favourable circumstances" that in 1969, the NATO agreement would expire; the creation of a Europe without military blocs was proposed.⁶⁷

The analysis of the present circumstances made by the Yugoslav state and party leadership showed that the conference in Karlovy Vary (April 1967), as well as counselling in Warsaw that preceded it (February 1967) aimed to firmly connect and instruct the Communist Party to contribute to "the strengthening of camp cohesion," enable long-term hegemony of the CPSU in the international communist movement, slow down the processes of evolution and independence of the leaderships of the communist party in socialist countries, prevent direct connections between the socialist and capitalist countries in Europe, and strengthen the international position of the USSR as a great power compared to the US and China.⁶⁸

In the late 1967, Minister Nikezić presented the circumstances in Europe to the representatives of the Federal and Organizational Council of the Federal Assembly of the SFRY. The main message of this presentation was that Yugoslavia would stay engaged at the international level, but that "tasks of foreign policy must evolve" in line with the development of internal and international circumstances. "Reforms", as he called the moment of socio-economic development of the country, offered various forms of connecting with the world. When it comes to Europe, Yugoslavia supported the tendency of "expansion of cooperation" between European countries, but its diplomacy was aware of the extent to which the conflict in the Middle East (Arab-Israeli war of 1967), events in Greece (Seduction military dictatorship) or Cyprus crisis, instigated new

67 AJ, CK SKJ, IX, 144/LVI-9, Informacija o zvaničnom sondiranju učešća delegacije SKJ na konferenciji evropskih komunističkih partija o pitanjima evropske bezbednosti, 12. 7. 1966; AJ, CK SKJ, IX, 144/LVI-11, Predlog odluke o neučestvovanju predstavnika SKJ na Konferenciji evropskih komunističkih partija o evropskoj bezbednosti; AJ, CK SKJ, IX, 144/LVI-26, Izlaganje J. B. Tita na sednici Predsedništva CK SKJ od 16. 3. 1967; AJ, CK SKJ, IX, 144/LVI-37, Pismo CK SKJ upućeno CK KP ČSSR od 18. 4. 1967; AJ, CK SKJ, IX, 144/LVI-46, Informacija o Konferenciji KP Evrope u Karlovim Varima, 12. 5. 1967; AJ, CK SKJ, IX, 144/LVI-51, Rezolucija Konferencije u Karlovim Varima.

68 Ibid.

disagreements and made European situation seem unfavourable. These events led to the knowledge, very important for the Yugoslav diplomacy, that Europe and the Mediterranean were linked to the extent that they could not be separated and that it was illusory to believe that it was possible to achieve security in one of these areas, and have a crisis, conflict and war in another. In such circumstances, Belgrade believed that European countries should be oriented towards a long-term cooperation and "new relationships", regardless of the different social systems, in order to reduce the "external influences" that encourage conflicts and threaten the security. In contrast to divisions, Yugoslav diplomacy saw Europe as a "community of independent and equal states." This goal was to be fulfilled through bilateral cooperation with European countries, initiatives within the framework of foreign policy, and willingness to help in overcoming crisis situations.⁶⁹

The amount of attention devoted to Europe and European issues by the President, the government, and parliamentary bodies undoubtedly showed that the second half of the 1960s shaped "European policy of Yugoslavia."

Sources and Literature

Sources

- Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia (Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije – DAMSPRS). Political Archives (Politička arhiva – PA).
- Archives of Yugoslavia (Arhiv Jugoslavije – AJ):
 - Office of the President of the Republic (Kabinet predednika republike – KPR)
 - Central Committee, The League of Communists of Yugoslavia (Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije – CK SKJ)
- The Russian State Archive of Contemporary History – РГАНИ:
 - Ф. 52. ОН. 1. Д. 595. Л. 1–20
 - Ф. 52. ОН. 1. Д. 544. Л. 104–109

69 *Стенографске белешке Савезне скупштине СФРЈ, Савезно веће, Веће народа и Организационо-политичко веће, 11. седница од 26. и 27. јануара 1967. године, (Београд, 1967), 63–64.*

- Ф. 52. Он. 1. Д. 544. Л. 5-36
- Ф. 52. Он. 1. Д. 595. Л. 85-134

Published sources

- *Aide Memoire o unapređenju saradnje evropskih zemalja*, publikacija DSIP-a. Beograd, 9. januar 1967.
- *Balkanski pakt, Zbornik dokumenata*, priredili M. Terzić, M. Basara, D. Tasić et al. Beograd: Vojnoistorijski institut, 2005.
- *Четрнаеста седница ЦК СК Србије*. Београд, 1968.
- *Југославија и СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР 1946-1964*, приредили Љ. Димић, М. Милошевић, А. С. Стикалин и др. Београд: Архив Југославије, 2015.
- *Југославија и СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР 1964-1980*, приредили Љ. Димић, А. Животић, А. Аникејев и др. Београд: Архив Југославије, 2016.
- *Југословенско-совјетски односи 1945-1956*, Зборник докумената, приредили Љ. Димић, М. Милошевић, Ђ. Борозан. Београд: Министарство спољних послова, 2010.
- Petranović, Branko i Momčilo Zečević. *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, II. Beograd: Prosveta, 1987.
- *Почетак краја СФРЈ. Стенограми и други пратећи документи проширене седнице Извршног комитета ЦК СКЈ одржане од 14. до 16. марта 1962*. Београд: Архив Југославије, 1998.
- *VII конгрес СКЈ*. Београд, 1964.
- *Стенографске белешке Савезне скупштине, Савезно веће, 39. седница од 20. јануара 1966. године*. Београд, 1966.
- *Стенографске белешке Народне скупштине, Савезно веће, 48. седница од 24. и 25. новембра 1966*. Beograd, 1966.
- *Стенографске белешке Савезне скупштине СФРЈ, Савезно веће, 51. седница од 26. и 27. јануара 1967. године*. Beograd, 1967.
- *Стенографске белешке Савезне скупштине СФРЈ, Савезно веће, Веће народа и Организационо-политичко веће, 11. седница од 26. и 27. јануара 1967. године*. Београд, 1967.
- *Четврта седница ЦК СКЈ*. Београд: Архив Југославије, 1999.

Literature

- Aćimović, Ljubivoje. *Problemi bezbednosti i saradnje u Evropi*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1978.

- *Balkanski pakt*, Zbornik radova, ur. Nemanja Milošević. Beograd: Institut za strategijska istraživanja, 2009.
- Bekić, Darko. *Jugoslavija u hladnom ratu (Odnosi s velikim silama 1948–1955)*. Zagreb: Globus, 1988.
- Bilandžić, Dušan. *Hrvatska moderna povjest*. Zagreb: Golden marketing, 1999.
- Boffa, Giuseppe. *Povijest Sovjetskog Saveza. Od domovinskog rata do položaja druge velesile. Staljin i Hruščov*, II. Opatija: Otokar Keršovani, 1985.
- Bogetić, Dragan. *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*. Beograd: Službeni list SRJ, 2000.
- Bogetić, Dragan. „Razgovori Tita i Gomulke u Varšavi 1964. i u Beogradu 1965. godine. Sličnosti i razlike u jugoslovenskim i poljskim stavovima o međunarodnim odnosima i o odnosima između socijalističkih zemalja“. *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, urednici prof. dr Momčilo Pavlović, dr hab. Andrzej Zaćminski, dr Dragomir Bondžić, 323–342. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2015.
- Bogetić, Dragan. *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.
- Bogetić, Dragan. *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1981.
- Богетић, Драган и Љубодраг Димић. *Београдска конференција несврстаних земаља (1–6. септембар 1961)*. Београд: Завод за уџбенике, 2013.
- Bogetić, Olivera i Dragan Bogetić. *Nastanak i razvoj pokreta nesvrstanosti*. Beograd: Export Press, 1981.
- Čehulić Vukadinović, Lidija. *Euroatlantizam i suvremeni međunarodni odnosi*. Zagreb: Politička kultura, 2010.
- Димић, Љубодраг. *Историја српске државности. Србија у Југославији*, III. Нови Сад: Српска академија наука и уметности (огранак у Новом Саду), „Беседа“, издавачка установа православне епархије Бачке и Друштво историчара јужнобачког и сремског округа, 2011.
- Dimić, Ljubodrag. *Jugoslavija i hladni rat, Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita*. Beograd: Arhipelag, 2014.
- Димић, Љубодраг. „Југославија и 'План Гомулка'“, реферат поднет на Међународној научној конференцији *Југословенско-пољски односи у XX веку*. Београд, 29–30. септембар 2016, (рад у штампи).
- Гедис, Џон Л. *Хладни рат. Ми данас знамо*. Београд: Clio, 2003.

- Geler, Mihail i Aleksandar Nekrič. *Utopija na vlasti. Istorija Sovjetskog Saveza*. Podgorica: CID, 2000.
- Gray, William Glenn. *Germany's Cold War. The Global Campaign to Isolate East Germany 1949–1969*. Chapel Hill – London: UNC Press, 2003.
- Kisindžer, Henri. *Diplomatija*, 1–2. Beograd: Verzal press, 1999.
- Лакер, Волтер. *Историја Европе 1945–1992*. Београд: Clio, 1999.
- Lis, Lorejn. *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene države, Jugoslavija i hladni rat*. Beograd: BMG, 2003.
- Mastny, Vojtech. „Soviet foreign policy 1953–1962“. *Cambridge History of the Cold War*, 312–333. Cambridge, 2010.
- *Materijali o evropskoj bezbednosti i saradnji*, publikacija DSIP-a. Beograd, 1969.
- Mates, Leo. *Nesvrstanost. Teorija i savremena praksa*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1970.
- Mates, Leo. *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*. Beograd, 1976.
- Петрановић, Бранко. *Југословенско искуство српске националне интеграције*. Београд: Службени лист, 1993.
- Rimanelli, Marco. *The A to Z of NATO and other International Security Organizations*. Lanham–Toronto, Plymouth: Scarecrow press, 2009.
- Tadić, Bojana, Olivera Bogetić, Dragan Bogetić. *Osobnosti i dileme nesvrstanosti*. Beograd: Komunist, 1982.
- *The Cambridge History of the Cold War*, II, edited Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Tripković, Đoko. *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2013.
- Verheyen, Dirk. *The German Questions: A Cultural, Historical and Geopolitical Exploration*. Boulder – San Francisco – Oxford, 1991.
- Vestad, Od Arne. *Globalni hladni rat*. Beograd: Arhipelag, 2008.
- Vukadinović, Radovan. *Sila i interesi: Vanjska politika SAD*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost omladine, 1972.
- Vukadinović, Radovan. *Evropska sigurnost i suradnja*. Zagreb: Globus, 1976.
- Vukadinović, Radovan, Lidija Čehulić Vukadinović, Davor Božinović. *NATO euroatlanska integracija*. Zagreb: Topical, 2007.

Резиме

Љубодраг Димић

Југославија и безбедност у Европи 60-их година XX века (погледи, ставови, иницијативе)

Апстракт: Питање мира и безбедности у Европи је било једно од централних питања југословенске спољне политике током шездесетих година 20. века. Југославија је подржавала иницијативе у циљу обустављања и забране нуклеарних проба, уништења застарелог војног арсенала, неширења нуклеарног оружја, постизања глобалне безбедности, залагала се за признање граница на Одри и Ниси и указивала на потребу прихватања две немачке државе. Чланак је писан на основу југословенских и совјетских објављених и необјављених докумената и релевантне домаће и стране литературе.

Кључне речи: Југославија, Европа, СССР, САД, Хладни рат, безбедност, нуклеарно оружје, немачко питање, Јосип Броз

Током шездесетих година 20. века на међународној сцени је постојао велики број иницијатива усмерених ка одржању мира и стабилности. Велике силе су исказивале интерес за закључивање парцијалних уговора о контроли нуклеарног наоружања, започети су разговори о обустављању и забрани нуклеарних проба, уништењу застарелог војног арсенала, неширењу нуклеарног оружја, постизању глобалне безбедности итд. У таквим условима је и југословенски врх позиционирао сопствено мишљење, ставове и конкретне иницијативе о тим важним питањима европске будућности, сматрајући да је спољнополитичка стабилност кључни интерес југословенске државе. Југославија је почетком шездесетих истицала да поновно наоружавање СР Немачке сматра грешком, залагала се за признање границе на Одри и Ниси, указивала на потребу прихватања две немачке државе, апеловала на САД и СССР да седну за преговарачки сто и конструктивно разреше постојеће проблеме. Сма-

трала је одлуку СССР-а о обнављању нуклеарних проба погрешном. После неуспелих преговора СССР-а и САД-а у Женеви, Југославија и СССР су 1962. постављали основе нових међусобних односа. Суштина разговора током посета Леонида Брежњева Југославији и сусрета са Јосипом Брозом Титом (24. 9. – 4. 10. 1962) огледала се у ставу да се односи морају продубљивати на реалној основи, постепено и без илузија. Сарадњи и безбедности у Европи Југославија је најдиректније доприносила и ангажманом на Балкану. Прихватила је иницијативе Румуније и Бугарске да Балкан буде претворен у „зону мира“, тј. „без-атомску зону“, као део политике Источног блока да би се неутралисало постојање база са нуклеарним оружјем на простору Балкана и Јадрана, али је и скретала пажњу на неопходност успостављања што бољих билатералних односа између држава Балкана. Југословенска политика је била компатибилна иницијативама из СССР-а и Источног блока чији је циљ било стабилизовање прилика у Европи и решавање „немачког питања“ на мирољубив начин и уз закључење мировног уговора који би санкционисао постојање две немачке државе, регулисао посебни статус Западног Берлина, а питање уједињења Немачке препустио споразумевању Бона и Берлина. Такви ставови су изношени у сусретима југословенског врха са делегацијама ДР Немачке, Пољске, Чехословачке и СССР-а. Свесна повезаности питања мира у Европи са ситуацијом на Медитерану, делегација Југословенске лиге за мир се на Конференцији представника мировних покрета медитеранских земаља, одржаној од 5. до 9. јула 1964. у Алжиру, заложила за денуклеаризацију Медитерана. Југословенски ангажман на плану безбедности у Европи дошао је до изражаја и децембра 1965. на XX заседању Генералне скупштине ОУН-а. Том приликом једногласно је усвојена резолуција бр. 2129 „Акције регионалног карактера ради унапређења добросуседских односа међу европским државама са различитим друштвеним системима“, чији је један од предлагача била и Југославија. Југословенски дипломатски представници су наставили исту политику и на заседању Интерпарламентарне уније одржаном средином априла 1966. у Камбери. Тада су дали иницијативу о организовању конференције чији би циљ био проширење сарадње, зближења и узајамне помоћи међу државама са различитим друштвеним уређењем. Та иницијатива је једногласно прихваћена.

УДК 94(497)"1912/1913"(093.2)
341.3:061.23(73)"1912/1913"

Прегледни рад
Примљен: 17. 10. 2016.
Прихваћен: 16. 1. 2017.

Alexey TIMOFEEV
Institut for Recent History of Serbia
al.timofev@gmail.com
Milana ŽIVANOVIĆ

Carnegie Report on the Causes and Conduct of the Balkan Wars 1912–1913. Could Report Authors and their Principals be Objective?*

Abstract: One of the first examples of using non-governmental organizations for creating "humanitarian reasons" in order to press upon the vulnerable states occurred in the Balkans a century ago. The Carnegie Commission on the Causes and Conduct of the Balkan Wars of 1912–1913 was a group of highly paid "impartial experts" engaged to investigate and find the results, which have already been known to the investigation customers.

Key words: Balkan Wars, Carnegie Commission, propaganda warfare, Violation of war laws

Nowadays, nobody could be surprised by the fact that non-governmental organizations are used for creating "humanitarian reasons" in order to press upon the vulnerable states which are subject to external influence. Engaging a group of highly paid "impartial experts" to investigate and find the results, which have already been known to the investigation customers, is a common case for modern psychological war, when any action can be carried out in disguise of heightened concern for hu-

* This article has been written within the framework of the scholarly project *Tradition and Transformation – Historical Heritage and National Identity in Serbia in 20th Century* (№ 47019), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development Republic of Serbia.

man rights, war crimes and crimes against humanity. One of the first examples of such manipulation occurred in the Balkans a century ago. We mean the Carnegie Commission on the Causes and Conduct of the Balkan Wars of 1912–1913.¹

In Serbia, the activity of the Commission was estimated by contemporaries as a transparent propaganda campaign.² In fact, in Serbia, the Commission Report is still perceived strictly in the context of military propaganda.³ The Report content was well-studied and was the subject of many scientific discussions in Serbia.⁴ The global scientific attention was drawn to the Report after its republication by M. Abramowitz and G. Kennan in 1993.⁵ It was critically mentioned by M. Todorova,⁶ and embraced by others,⁷ such as N. Malcolm, T. Judah, G. Jacquignon, J. McCarthy, H. Sundhaussen etc.⁸ For example, M. Vikkers wrote "In 1913 an international committee including three Nobel prizewinners reported

- 1 *International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, (Washington (DC): Carnegie Endowment for International Peace, 1914).
- 2 On what really drove Serbian soldiers and how they treated captured enemies or civilians in mass, see: Драгиша Васић, „Карактер и менталитет једног покољења“, *Одабрана дела*, (Београд: Altera, 1990); Хенрик Ангел, *Када се један мали народ бори за живот, Српске војничке приче*, (Београд: Итака, 1995).
- 3 Мирослав Свирчевић, „Пропаганда против Србије за време Балканских ратова и после њих 1912–1914. године“, *Летопис Матице српске* 3/2013.
- 4 Миле Бјелајац, „Провоцирање 'хуманитарне интервенције' против Србије 1913“, *Балкански ратови 1912–1913: Нова виђења и тумачења*, (Београд: Историјски институт – Институт за стратешке студије, 2013).
- 5 Morton Abramowitz, Preface, „The Other Balkan Wars“, in: *A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections of the Present Conflict by George Kennan*, (Washington (DC): Carnegie Endowment for International Peace, 1993).
- 6 Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, (New York: Oxford University Press, 1997).
- 7 Detailed review of perceptions of the Carnegie Commission's Report: Igor Despot, *The Balkan Wars in the Eyes of the Warring Parties: Perceptions and Interpretations*, (Bloomington (IN), iUniverse, 2012); Predrag Simić, „Balkans and Balkanisation: Western Perceptions of the Balkans in the Carnegie Commission's Reports on the Balkan Wars from 1914. to 1996“, *Perceptions*, Summer 2013, Volume XVIII, Number 2, 113–134;
- 8 McCarthy Justin, *Death and exile: the ethnic cleansing of Ottoman Muslims: 1821–1922*, (Princeton: Darwin press, 1995); Tim Judah, *The Serbs: history, myth and the destruction of Yugoslavia*, (London: Yale University Press, 1997); Noel Malcolm, *Kosovo: a short history*, (London: Papermac, 1998); François Grumel-Jacquignon, *La Yugoslavie dans la stratégie française de l'Entre-deux-Guerres (1918–1935): aux origines du mythe serbe en France*, (Bern: Peter Lang, 1999); Holm Sundhaussen, *Geschichte Serbiens: 19.–21. Jahrhundert*, (Wien: Böhlau, 2007).

from northern Albania...”⁹ As we can see, there were neither three Nobel prizewinners among the members of the Commission during their mission in the Balkans, nor have they ever been to northern Albania... N. Akhund had done some profound research in Carnegie Endowment archives.¹⁰ She noted week points in the Report. In addition, she recognized that some articles from Greece on Bulgarian atrocities and on alleged Serbian deeds upon the Albanians, disseminated by Budapest correspondence, reached US and provoked some individuals in New York and Paris to respond by sending inquiry.

At the beginning of the 20th century there was an idea that wars can be completely pushed out from the people’s lives by improving international laws and creating supranational commissions. The International conference in Hague became one of the major international attempts to accomplish that idea. The first such conference was held with the active participation of the Russian empire in 1899 under the chairmanship of the Russian Ambassador in Great Britain E. E. Staal and was attended by 26 countries. The second conference took place in 1907 with the participation of 44 states under the chairmanship of the Russian Ambassador in France A. I. Nelidov. Neither the existing Pale of settlement, nor *pogroms* stopped the Russian Empire from speaking of international humanitarian law. Conferences in Hague adopted 16 conventions and 4 declarations on the ways of war prevention and warfare methods. It is symptomatic that the third conference did not take place because of the beginning of the World war in which the majority of the countries - participants of peace conferences acted on the opposite sides. After the outbreak of the war, most of conventions and declarations were violated. However, the adopted conventions and declarations had not been in vain, and were incorporated in structure of norms of international humanitarian law. Further, this law had little effect on the behavior of the superpowers in the warfare (in the period of World War II all participants of the conflict neglected it), but it became a useful instrument of propaganda giving legality to punishments of weaker and defeated sides. Mass resettlement of “the hostile people”, practiced in the USSR, or the deliberate bombings of residential areas carried out by the USA and Great Britain in the years

9 Miranda Vickers, *The Albanians: a modern history*, (New York: St. Martin’s Press, London: I. B. Tauris, 1995), 72.

10 Nadine Akhund, “An Unexpected Outcome of the Balkan Wars: The Carnegie Report of 1913”, *Балкански ратови 1912–1913: Нова виђења и тумачења*, (Београд: Историјски институт – Институт за стратешке студије, 2013).

of World War II have caused only criticism from historians, but were not publicly acknowledged as violation of the international rights. However, Arthur Harris who burned the peaceful German civilians in their own houses in 1942–1945, had already burned civilians of Pakistan and Iraq in the 1920s, “pacifying” the whole villages by incendiary bombs. At that time, it had not been officially recognized as a violation of international humanitarian law. Examples of free interpretation of what is and what is not a violation of international humanitarian laws can be found in abundance throughout the past 20th century.

However, the idea of international humanitarian law, the idea of peace commissions, overseeing the humanity of wars and, as far as possible, preventing war emergence, was extremely popular among the educated and technocratic intellectuals, confident in the miraculous power of progress. One of those intellectuals was the famous Andrew Carnegie. An industrialist, financier and philanthropist, supporter of science and education, pursuing humanitarian and humane aims Carnegie was an interesting, broad and rather controversial person. Questions of participation of A. Carnegie in the backstage history of the Civil War in the USA and the campaign to wealth (in the conditions of “the wild West” capitalism which modern English-speaking researchers characterize by two expressive idioms “robber barons” and “dog-eat-dog”) are far from our subject. We will not either speak about scandalous tragedies of Johnstown and Homestead. Within our subject the late years of A. Carnegie life are more interesting, when that naturalized in the USA Scot began to pay the increasing attention to charity “for the improvement of mankind”. At first, a network of free public libraries was organized. In 1895, the Carnegie Institute in Pittsburgh was founded including a concert hall, exhibition gallery and the Museum of Natural History. Carnegie Institute in Washington and Carnegie Hall in New York were established. In total, A. Carnegie spent the incredible sum of 350 million dollars on charity, 288 million in the USA and the remaining 62 million in establishments on the territory of the British Empire.¹¹

By the end of his life, A. Carnegie had lost interest in big business, and decided to fight “for peace in the world”. At that time, Europe was the center of the world civilization, while the United States were rather far away from it. The USA was still quite provincial and fond of ideas of isolationism. Carnegie’s ideas presented active steps towards elimination of

11 James A. Mackay, *Little Boss: Life of Andrew Carnegie*, (Edinbyrgh: Mainstream Pyblishing, 1997).

that provincialism. However, his approach to the situation in Europe was quite peculiar. For example, up to the beginning of World War I, A. Carnegie considered the German Kaiser Wilhelm as the most peace-loving and respectable figure, supporting the consolidation of peace in Europe. So, on June 8th, 1913, on the occasion of the 25th anniversary of the reign of the German Emperor Wilhelm, A. Carnegie “with pleasure and an honor” published the article “Kaiser Wilhelm II, Peacemaker”¹² in the newspaper *The New York Times* beginning with the words: “The Civilized World This Day Bows reverently Before You...” There was only a year left before that peacemaker together with the other crowned heads of Europe would give the Royal assent to the unprecedented carnage of the First World War...

The Carnegie Endowment for International Peace was founded on November 25, 1910, timed to coincide with the 75th birthday of Andrew Carnegie. The first president of that Endowment was Elihu Root, a former United States Secretary of War, which soon (in 1913) was awarded the Nobel Peace Prize. Like nowadays peacefulness and nonparticipation in wars were not obligatory for Nobel Peace Prize laureates at all. Radical reforms were carried out under the leadership of Root in 1899–1904 in the Ministry of Defense, in the General Staff and in the military education system (e.g. West Point enlargement) that turned the American military machine from local instrument into the system capable to operate far beyond the territory of the USA. Under the leadership of E. Root all fruits of the Spanish-American War of 1898 were reaped, and the USA became the “classical” imperialistic state for the first time, having included Cuba, Guam, Puerto Rico and Philippines in its empire. In 1899–1902 the USA waged imperialistic war against the Philippine republic. The anti-imperialist league of the USA criticized the cruel suppression of the Philippine Insurrection. In response, E. Ruth declared that softness could only extend the crisis.¹³ The war against the Moro people in the southern Philippines (1899–1913) was so fierce that the US military came to the conclusion that .38 caliber pistols were insufficient and asked for .45 caliber pistols for the guaranteed killing of too resolute rebels. It is worth noting that in that war, which in fact was the first counterinsurgency war against the local rebel movements abroad for the US, the Sultan of the Ottoman Empire became the US ally. The Caliph (the head of the Sunni Muslims)

12 Andrew Carnegie, “Kaiser Wilhelm II, Peacemaker”, *The New York Times*, June 8, 1913.

13 James R. Arnold, *The Moro War: How America Battled a Muslim Insurgency in the Philippine Jungle, 1902–1913*, (London, New York: Bloomsbyry Press, 2011), 171–172.

Abdul Hamid II called the local population and their leaders to obey the US, so the Americans were strengthened due to the Sultanate of Sulu.¹⁴ In fact, this event promoting strengthening of the American army became the first major US foreign policy achievement of its own diplomacy, important for foreign policy of the USA in the Balkans.¹⁵ Besides elimination of threat of jihad against the American troops, the Sultan's intervention led to the fact that local Muslims did not support the struggle of the Philippine republic for independence from the USA. Those events naturally created the most positive attitude of E. Ruth towards the Ottoman empire as during his tenure as the US Minister of War in 1899-1904, and later as State Secretary in the 1905-1909.

In the period of the Balkan Wars the sympathy of A. Carnegie Endowment management to the Ottoman Empire and Germany¹⁶ quite unambiguously led to vigilance to the Balkan union and especially to those countries which had no close relations with the central powers. Many Western European countries vigilantly watched the Ottoman Empire weakening on the Balkans in the result of the Balkan Wars. Citizens of those countries were also included in the Carnegie Commission that naturally caused the cautious relation of the Commission to the Balkan question. The special correspondent of London *Times* Cyril Campbell who visited Serbia and Bulgaria in the years of war gave the quintessence of this interpretation of the Balkan question in his work *The Balkan Wars Drama*:

*The Balkan Problem originally had nothing whatever to do with Turkey. It arose solely and entirely from the jealousies and rivalries of the minor States and of the two great protagonists, Austria and Russia.*¹⁷

14 Idris Bal, *Turkish Foreign Policy in Post Cold War Era*, (Boca Raton (Flo.): Brown Walker Press, 2004), 405-406.

15 John P. Finley, "The Mohammedan Problem in the Philippines", *The Journal of Race Development*, Vol. 5, No. 4 (Apr., 1915), 353-363.

16 Those sympathies disappeared after the beginning of the World War I, when the USA interests became opposed to the interests of the Central Powers and their allies. A special importance was given to the Root commission in Russia in 1917, which had the aim to support the active participation of Russia in the war as both the Tsarist government and the Bolsheviks obviously did not want to take part in the world massacre any longer and were looking for the way to the separate peace. The American peacekeepers preferred the position of the provisional government which was actively seeking to continue the war. David Mayers, *The Ambassadors and America's Soviet Policy*, (London: Oxford University Press, 1977), 67-80.

17 Cyril Campbell, *The Balkan Wars Drama*, (New York: McBride, Nast & Co., 1913), 3-4.

Such views on the events of the Balkan Wars were natural for the Western European countries, reasonably perceiving *Reconquista*, Charles Martel's activities and the Battle on the Catalaunian Fields as long-forgotten relics of the Middle Ages. But for the Balkan people and for the closest European neighbors of the Ottoman Empire (Austria and Russia) the battle with the green banner of Islam and defense of brothers in faith under the power of Muslims were not so remote past. Unlike the British, French, Belgians and Americans, these people have not considered colonial interests in wars with Muslims as dominant. That is why the report of the Balkan Commission of Inquiry (*the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*) which, in addition, did not have any official status, couldn't be attractive or objective in the opinion of the Serbian government or citizens. It is worth noting that the general vigilance towards the unknown media was promoted by the active information and propaganda operations developing in parallel with the Balkan Wars. Educated contemporaries of the Balkan Wars were acutely aware that

...the first and primary object of a belligerent nation is to try and convince the world that the enemy is using or planning to use every dirty underhand trick which could be devised by the human brain. To disseminate this news the agents or representatives of that nation do not hesitate to make use of the Press of a neutral and supposedly impartial people, a Press which in many cases is represented locally by those who have the very best reasons for not being impartial themselves.¹⁸

In those circumstances, the role of a Russia's representative in the Commission increased since he could (or could not) become a bridge to the perception of the whole Commission as a board, deprived of bright anti-Serbian coloring though a self-proclaimed one. Unfortunately, it is necessary to state that P. N. Milyukov failed to become such a bridge. Moreover, in fact he was perceived in Belgrade as a negative marker of the entire Commission. The Commission activities were appreciated in Belgrade through the prism of Milyukov image. Therefore, it is necessary to say something about this Russian scientist, politician and public figure.

18 *Ibid.*, 181.

A descendant of a noble but impoverished family, a graduate of the Moscow University Pavel Nikolaevich Milyukov was a person of natural humanitarian talents. In 1877, he finished the 1-st Moscow grammar school with honours, many other stars of Russian historical science (e.g., M. P. Pogodin, S. M. Solov'ev) also finished that school. Studying at the faculty of history and philology of the Moscow University, the oldest university in Russia, became natural continuation of his education. As well as any humanitarian, young Milyukov kept abreast of current social trends. While studying at the grammar school, Milyukov was a member of *Slavophile society*, and in the period of the Russian-Turkish war of 1877–1878 he even went to the Caucasus for three months during his summer holidays, where he helped to keep records of the Moscow sanitary unit. According to the spirit of the time, the student P. N. Milyukov passed from reading of Slavophiles' books (K. Aksakov and N. Danilevskiy) to the slight left opposition and reading of liberal literature. He was expelled from the university for taking part in student riots, had to interrupt his studying and went to Italy for the academic trip, but later he was readmitted and allowed to take his degree. In spite of all these troubles in 1883 Milyukov received a certificate of good behavior and excellent success. The dean of the faculty, the well-known historian - slavist Nil Popov and the famous historian - specialist in the Russian history V. O. Kliuchevskiy recommended to employ P. N. Milyukov as an assistant professor at the faculty. Slightly liberal and oppositional political views were useful for an academic career in the imperial Russia.¹⁹ But at that moment the idyllic path from an assistant professor to full professor's chair was interrupted by some unforeseen obstacles. Whether it was a classical academic quarrel between V. O. Kliuchevskiy and P. N. Milyukov (who had allegedly incited students to lampoon the aged colleague), or whether there was an unfortunate set of circumstances, but the cup of the authorities' patience was overflowed and some slightly oppositional hints of Milyukov at his next public lecture were considered to have definite political intentions.²⁰ The career of the promising assistant professor was destroyed – he was fired from the Moscow University and banned from living in the capitals (university cities). Of course, it was not the end of his academic career, but the career was slowed. Having to leave the university students, the exciting passion of public work and

19 Александр В. Макушин, Павел А. Трибунский, *Павел Николаевич Милуков: труды и дни (1859–1904)*, (Рязань: Частный изд. П. А. Трибунский, 2001), 20–104.

20 *Ibid.*, 130–150.

the heady energy of social activity, and admiring girl students, was hard for the successful associate professor in the prime of his life. Milyukov has gone to provincial Ryazan' where he felt extremely bored despite all his attempts to apply his knowledge and talents. He vainly tried to justify himself and to prove his loyalty to the authorities, addressing the Ministry of Internal Affairs. With the help of his friends, Milyukov tried to refute charges of his political influence on students. As a result, November 6th, 1896 the case was decided in administrative proceedings and Milyukov was sentenced to the expulsion beyond capitals and university cities for two years. At that period, P. N. Milyukov was lucky to get a nice chance to escape from the provincial environment – he received the invitation to lecture at the Higher School in Sofia. So, the assistant professor left the drowsy Ryazan', acquired the exit visa and hurried to Bulgaria. In 1897 his wife and two young children joined. Milyukov plunged into the Balkan world at the turning point of the history of the Balkans (however, the turning points are characteristic of local history). Bulgaria renewed and strengthened relations with Russia in 1896, after a decade of conflict under the rule of St. Stambolov. The heir apparent Boris converted to Orthodoxy, amnesty of Russophile emigrants was carried out; Russia restored full diplomatic relations with Bulgaria. At the same time, in Serbia, certain events were cooling the communication with Russia – the persecutions of the radicals, the return of the king Milan, whose behavior towards his spouse and his country caused a strong aversion of the public opinion in Russia.

In those circumstances, the arrival of Milyukov to Sofia became his benefit. Actually, P. N. Milyukov could not have read a course of lectures up to the end at the higher school, so he started reading them in Russian. Soon, at the insistence of the Russian Embassy, he was dismissed from the University for the demonstrative refusal to participate in the reception, devoted to the Emperor's birthday, and for inciting the students to anti-Russian actions. But according to the terms of the contract, within a year he continued to receive payment at a rate much exceeding salary of a regular Bulgarian professor. In addition to the solution of his financial problems, Milyukov found the friendly intellectual environment in Bulgaria. The scholar, expelled from his native school, was warmly welcomed by I. Shishmanov, A. Malinov, P. Karavelov, L. Miletich, I. Georgov. Sympathies for Russia along with the hostility to the Russian officialdom were typical for the left intellectual environment in Sofia, which obviously favorably impressed Milyukov. On the other hand, sharp nationalist

feelings concerning the Bulgarian interests in Macedonia and hostility to the Serbs could not but enter the cognitive map of the scientist.²¹ The best proof of the importance of “Bulgarian motives” in the Milyukov’s views could be an event that occurred with this elderly scientist at the end of his active political and academic career. On Milyukov’s 70th anniversary the Bulgarian government presented him with a generous cash reward of 270 thousand Bulgarian levs, which allowed him to buy a villa in the south of France to spend there the last years of his life.²²

In his articles and scientific papers P. N. Milyukov was more and more biased in assessing the developments in Macedonia, which could not escape from the eyes of those readers who did not share his views.²³ The peak of this bias were, of course, the cartographic works of Milyukov, among them a Boué’s map which Henry Robert Wilkinson called the best specimen of “the pro-Bulgarian propaganda” and whose distribution was later put to good use by the Bulgarian ‘revisionists’.

*His map was incorporated, for example, in P. Milyukov’s pro-Bulgarian work on ethnographic maps published in 1900, and it formed part of D. Rizov’s atlas produced in Berlin in 1917. Indeed, Boué’s map put the Bulgarian case in such a favorable light that in 1918 A. Belić, the distinguished professor of Slavonic languages at Belgrade, was forced to make Boué’s map the subject of a special article, in which he endeavored to explain away the pro-Bulgarian views adopted by the latter.*²⁴

Another Bulgarian propagandist map (Kănčev’s map) was included by P. Milyukov in the atlas in 1900 and later in the Carnegie Report, Inquiry into the Causes of the Balkan Wars (1914).

21 Павел Н. Милуков, *Воспоминания (1859–1917)*, (Москва: Политиздат, 1991), 125–135.

22 *Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века. Энциклопедический биографический словарь*, (Москва: Российская политическая энциклопедия, 1997), 415–417.

23 Павел Н. Милуков, „Письма из Македонии“, *Русские ведомости*, 1898–1899; Павел Н. Милуков, „Из поездки в Македонию (Европейская дипломатия и македонский вопрос)“, *Вестник Европы*, 1899, № 5; *Пять этнографических карт Македонии с текстом П. Н. Милукова*, (Санкт-Петербург: Издание Школьной Картопечатни, 1900).

24 Henry R. Wilkinson, *Maps and Politics: A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, (Liverpool: University Press, 1951), 39.

*In both cases it represented the official Bulgarian view of ethnic conditions in Macedonia. In the first place it re-emphasized Bulgaria's traditional rights in Macedonia, and secondly it gave weight to the idea that the Albanians were the most important minority in the north and west.*²⁵

In this case, it certainly did not mean any kind of “love” for Bulgaria. It is more likely that Milyukov, in “his westernized denial of nationalism have lost the interest in the Slavic communication at all.” After a year of living in Sofia, Milyukov wrote: “My respectable colleagues have managed to poison my stay here so, that the insistence of the agent [concerning Milyukov's dismissal from the University of Sofia – A. T.] is a kind of *coup de grace*”. In a quick temper he exclaimed that “after a year of contacts with Bulgarian brothers he would not regret at all if he had to liquidate all his affairs here”. His wife, A. S. Milyukova, made even more categorical statement and spoke about the harmful influence of “the Bulgarian spirit on local Russian women as there they became callous, selfish and self-serving.”²⁶

Actually, the Milyukov's choice of the Balkan country which he “supported” had not been caused by definite profound knowledge or his own preferences. It is possible to state that Milyukov just made a contrary choice, as in his own words, the official policy of Russia emphasized the importance of Slavic question with special emphasis on Serbia. The pejorative characteristic given by Milyukov to new Russian Minister of Foreign Affairs S. D. Sazonov is eloquent and revealing:

*In the Slavic question, as I could see later in personal intercourse, he held the official views of that time and was entirely in the hands of the old politicians of the same type as our representative in Belgrade Hartwig, an ardent fanatic of Slavophile tradition. Sazonov shared, of course, the one-sided preference for the Serbians – Russian old clients to new – the Bulgarians, and the faith in safety of Russian prestige in the Balkans, and the traditional view of the providential role of Russia among the Slavic peoples.*²⁷

At the same time, in Milyukov's opinion, the largest part of ruling Russian elite of the early 20th century and Nicholas II himself regarded

25 *Ibid.*, 131.

26 Макушин, Трибунский, Павел Николаевич Миллюков, 186, 191, 193.

27 Миллюков, Воспоминания, 347–348.

Bulgaria attentively, negatively estimating its monarch Ferdinand.²⁸ In those circumstances it was natural that Milyukov (as well as many other Russian oppositional liberal politicians) looked at the situation in the Balkans from the absolutely opposite point of view. Undoubtedly, his contacts with the official Bulgarian institutes, with the Macedonian pro-Bulgarian revolutionaries and *komits* before the Balkan Wars and during the First Balkan War, his active pro-Bulgarian position made the figure of Milyukov quite unsuitable for objective investigation of the situation during the Balkan Wars.²⁹ The objectivity of Milyukov was unlikely strengthened by the fact that his trip to the Balkans during World War I was initiated by his "old friend Charles Crane, the usual admirer of old cultures and the supporter of the liberated peoples. It was later said that he had given financial support to the Albanians..."³⁰ Milyukov's trip took place just in connection with the Albanian Uprising. The figure of Charles Crane is not less interesting than A. Carnegie or E. Ruth. He was an American millionaire, who had great interest in politics and international affairs. Crane had already materially supported Milyukov earlier. In the frame of this work we would only state that Crane gave active financial support for lecturing at the University of Chicago not only to Milyukov, but also to M. M. Kovalevskiy and Thomas Masaryk. He took part in the mission of Ruth in Russia in 1917–1918, visited the East Europe and Russia many times. However, affection for "the enslaved people," impressions of the Russian revolution and sympathy for Muslims drove him to open anti-Semitic views.³¹

This detailed insight into the biography of Milyukov is necessary here not only because Serbia perceived activities of the Commission on the basis of attitude to Milyukov as an obviously biased figure, but also because his personality was essential in the work of the Commission. Naturally, Milyukov was known in the Balkans as a bias politician, which ensured him a positive attitude in Bulgaria, but hostility in Serbia and Greece, as he later recalled.³² At the beginning of June 1913, Serbian newspapers published some articles under the expressive titles describing „daring attacks of a person who received money from the Bulgari-

28 *Ibid.*, 356.

29 *Ibid.*, 135, 356.

30 *Ibid.*, 351.

31 Erik Larson, *In the Garden of Beasts: Love, Terror, and an American Family in Hitler's Berlin*, (New York: Crown Publishing Group, 2011), 38–39.

32 Милуков, *Воспоминания*, 353.

ans”.³³ Interestingly, the information about the Bulgarian attack on Serbian army at night of June 11–12, 1913 was published on the same page with one of such articles, where Milyukov was mentioned in the same context of “Bulgarian mercenary.” The article was retelling the report of Count Bobrinsky about Milyukov’s speech, which stated that “Milyukov adhered to the Bulgarian point of view in the narrowest sense of the word,” that “Milyukov’s speech was very good advocating summary of the Bulgarian views and the Bulgarian interests,” and that his apology for Albania as the safe country for the stability of the Balkans was questionable.³⁴

According to the recollections of Milyukov, four persons really participated in the activities of the Commission

*...the old man Dutton, a venerable teacher, a professor at Columbia University; deputy chairman Godard, a lively energetic and dedicated man; and the two of us, Brailsford and me, the only real members of the Commission familiar with the aspirations and languages of the Balkan peoples.*³⁵

Who was that Brailsford? Henry Noel Brailsford was an English journalist, who had visited the Balkans at the time of major conflicts in 1897,³⁶ after the events of 1903 he wrote about the Bulgarian *komits*’ activities in the European part of Turkey with sympathy. In 1906 he published the book on Macedonia which in fact demonstrated close to Milyukov’s sympathies in the Balkans question, but in slightly more extremist expressions.³⁷ In October 1904 Brailsford was a mediator in buying British passports for members of Socialist Party, terrorists Boris Savinkov and Maximillian Schweitzer. Having arrived with the English passport to St. Petersburg, Schweitzer was engaged in preparation of the explosive devices intended for terrorist attacks. On March 11th, 1905 the spontaneous explosion in the hotel killed Schweitzer and broke his body into pieces. Fortunately, there were no victims among hotel guests and employees. Upon the demand of the Russian government, England started investigation of Brailsford activities, but he got off with only a 100 pounds penalty for forgery. In May 1907, Brailsford helped fund-raising

33 Аноним, „Миљуков против Србије“, *Правда*, 55, 8. 6. 1913, 2.

34 Аноним, „Говор графа Бобринског“, *Правда*, 160, 13. 6. 1913, 2.

35 Милуков, *Воспоминания*, 361.

36 Henry N. Brailsford, *The Broom of the War-god: A Novel*, (London: William Heinemann, 1898).

37 Henry N. Brailsford, *Macedonia; its races and their future*, (New York: Arno Press, 1906).

for the organization of the V Congress of the Russian Social Democratic Labour Party in London. It is interesting that in the years of World War I Brailsford was not just a left pacifist, but adhered to the pro-German views. In the interwar period, he actively criticized the Versailles system and sympathized with the USSR, but abandoned these sympathies after the beginning of the Soviet-Finland war.³⁸

The arrival of the Commission to Serbia was described in the memoirs of the first Secretary of the Russian mission in Belgrade Vasiliy Nikolayevich Shtrandtman, who did not like the Russian Ambassador in Belgrade Nicholas Genrikhovich *Hartwig* and was rather an objective author that added credibility to his perception of the occurring events.³⁹ Judging by these memoirs, the arrival of "a faithful devotee of Bulgaria Milyukov" to Serbia as a member of an international public commission was a well-known and unpleasant event which the Russian diplomatic mission had tried to prevent in any possible way because it threatened to turn into a scandal. Before the arrival of the Commission, any data on war crimes committed by Serbs were qualified as malicious slander and hostile propaganda. However, the attempts to prevent the arrival of P. N. Milyukov through the Russian Ambassador in Paris A. P. Izvolsky were not made at all or were not successful. In Serbia, the information about the Commission's work was published on August, 8 (21).⁴⁰ In Serbian press the Commission was called "a Parisian commission on investigation of the Bulgarian crimes," its activity was not perceived hostilely and the only name mentioned was the envoy of Reichsrat, the Austrian professor Josef Redlich.⁴¹

The members of the Commission arrived to Belgrade by August 10th (23rd), 1913. The Serbian press immediately informed the readers about that event.⁴² Next day after the arrival, P. N. Milyukov had a sharp conversation with the ambassador who criticized him for his speech in the State Duma, which had been far from objectivity and contained attacks to N. G. Hartwig himself. The Ambassador also notified Milyukov

38 Fred M. Leventhal, *The Last Dissenter: H. N. Brailsford and His World*, (Oxford: Clarendon Press, 1985); Борис В. Савинков, *Воспоминания террориста*, (Ленинград: Лениздат, 1990).

39 Василий Н. Шtrandтман, *Балканские воспоминания*, (Москва: Книжница, 2014), 205.

40 Аноним, „Истрага у Македонији“, *Политика*, 3437, 8. 8. 1913, 3.

41 It was mentioned that Austro-Hungarian government denied permission for his travel to the Balkans.

42 Аноним, „Истрага у Македонији“, *Политика*, 3441, 12. 8. 1913, 3.

about the undesirability of his stay in the country because “Serbians did not wish to deal with him, did not trust him at all... Pašić would not meet him.” Thus, the Commission did not work in Serbia as the result of public and government obstruction. That was actually due to Milyukov, whom local public opinion perceived as the enemy of Serbia. It is worth noting that N. Pašić agreed to meet with the members of the Commission under the condition that Milyukov was not present at the meeting, as the Serbian government refused to collaborate with him. But the Commission denied that proposal and decided to leave Serbia.

On the eve of the Commission departure, in the evening of August 12th (25th), an even more unpleasant incident occurred at the restaurant of the luxurious hotel “Moscow” belonging to the Russian insurance company “Russia” where the members of the Commission were accommodated. Milyukov recollected later:

*We were sitting downstairs at the restaurant; the protesters, mostly patriotic youth, gathered around us at the separate tables. A sign was given and rough shouts and sharp speeches sounded to the address of “the enemy” of Serbia... I felt bitterness of undeserved insult and impossibility to explain anything to that youth... In the early morning all of us left for Thessaloniki. It was my last visit to Belgrade.*⁴³

That very unpleasant incident was described by the Serbian press with great pleasure. In a special article they informed their readers that

*The famous slanderer of the Serbian people Milyukov was thrown out from the hotel “Moscow”. When he appeared in the hotel “Moscow” after his dinner, the public began to whistle and demand that Milyukov clear off. As a result Milyukov went to his room and had to leave in the morning.*⁴⁴

This incident was so unpleasant, unexpected and humiliating for Milyukov that in his memoirs, trying to create an image of objectivity in his relations with Serbia, he remembered some Serbian friends who had come to say goodbye to him in the hotel and hotly stood up in his protection during the demarche. According to P. N. Milyukov, he was saved by a “Montenegrin Venović” with “Professor Ljuba Jovanović” also being present there.⁴⁵ In his memoirs, V. N. Shtrandtman clarified the situation.

43 Милуков, *Воспоминания*, 361.

44 Аноним, „Избачен Миљуков“, *Правда*, 221, 13. 8. 1913, 3.

45 Милуков, *Воспоминания*, 361.

According to his information, the hapless visitant expert on the Balkans was saved by

an appointed by N. Pašić official of the Ministry of Foreign Affairs Cemović, whose task was to warn Milyukov about possible hostile actions of military and youth in case of his public appearances in the restaurants or in the streets. In the evening on August 25, in the presence of Cemović and the former minister Ljuba Stojanović... a group of protesters approached them at restaurant "Moscow". One of the protesters began to read aloud the spiteful Milyukov's article about Serbia, and then they all together in chorus demanded his removal from Belgrade. Cemović tried to calm the crowd, meanwhile Milyukov managed to leave the hall.⁴⁶

In fact it is clear that the rescuer was not any friend from Montenegro, but a Serbian diplomatic official, who tried to prevent an objectionable scandal that could have happened if a citizen of Russia, the deputy of Duma, had been beaten in the friendly city of Belgrade. V. N. Shtrandtman stated that N. Pašić regretted the incident, but

did not feel himself responsible for it because Milyukov had been warned. Needless to say that Pašić had no confidence in him and could not feel any confidence, knowing how biased and tendentious Milyukov was in transforming his, Pašić's, words ... i.e. lied.⁴⁷

Echoing the official line, the Serbian press expressed hostility towards P. N. Milyukov, but condemned a spontaneous act of the youth incited by "Solarović" who had collected young men that surely would have punched the Moscow expert "if some serious people had not interfered."⁴⁸ Obviously, that unique for traditionally Russophile Serbia incident concerned the public and a week later the Serbian press hurried to inform its readers about the reaction of one of the Russian newspapers to the incident in the article, beginning with the expressive statement "It served him right!"⁴⁹

After the departure of the Commission members, Serbian semi-official press specified the opinion of the Serbian government and society

46 Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 206.

47 *Ibid.*

48 Аноним, „Напад на Миљукова“, *Вечерње новости*, 215, 13. 8. 1913, 2.

49 В[рбава]-ц, „Руси о Миљукову“, *Вечерње новости*, 221, 19. 8. 1913, 1.

about the Commission in general.⁵⁰ The article was published on the first page as an editorial that gave it more importance. The article emphasized the unacceptability of the Commission due to the inclusion of Milyukov and connected the Commission activity with the aspirations of “the enemies of the Balkan independence, and in the first place of Austria-Hungary, who has been deceived in their expectations”, and whose press eagerly relished the Bulgarian propaganda. The author of the article did not name other beneficiaries of the Commission activity. However, it was stressed that Serbia should express its negative attitude not only to the most unsympathetic member of the commission (P. N. Milyukov), but also to the Commission work in general. The popular newspaper *Politika* informed its readers about the details of the short-term stay of Carnegie Commission in Serbia. The author of the article reported that the Commission had not been accepted either by the King or by Pašić, but only by the Chief of the Secretariat of the Ministry of Foreign Affairs D. Stefanović. He warned the Commission members that P. N. Milyukov was an obviously prejudiced person, who had been acting as the biased man for many years, and could not hope for any cooperation with official authorities of Serbia as he “would not be able to judge impartially”. At the same time the author of the article referred to the French *Le Temps* which doubted the objectivity of the second expert in the Balkans from the Commission, H. N. Brailsford who “had been playing the part of a systematic defender for ten years if not to tell the semi-official lawyer of the Bulgarian views before the English public”.⁵¹ With great pleasure, the *Politika* continued the theme of the Commission in the following issue. Reporting that Professor Redlich could not have participated in the work of the Commission, the newspaper assumed that he had “renounced the society of Milyukov and Brailsford”.⁵² Milyukov discrediting the work of the whole Commission was unacceptable and also underlined by the radical party newspaper *Samouprava*.⁵³

Nevertheless, P. N. Milyukov whose views had been “warmed up” by a meeting in Belgrade, according to his *Memoirs*, had done half of work of the Commission on collecting data (about the Serbian-Greek-Bulgarian relations in Macedonia) while H. N. Brailsford got the Greek-Turkish part. P. N. Milyukov claimed that he had written also not less than a quarter of the final text of the report.

50 Аноним, „Карнеџијева комисија“, *Правда*, 223, 15. 8. 1913, 1.

51 Аноним, „Миљуков и компанија“, *Политика*, 3442, 13. 8. 1913, 3.

52 Аноним, „Истрага у Македонији“, *Политика*, 3444, 15. 8. 1913, 2.

53 Аноним, „Г. Миљуков – маркиран!“, *Самоуправа*, 185, 13. 8. 1913, 1.

Serbian newspapers gladly relished the details of the boycott towards P. N. Milyukov throughout his way. The Serbian media emphasized that in Skopje nobody wanted to see Milyukov nor even talk to him, "except the holder of an inn where he was staying, and the chief of the railway station who had told him the departure time of the train to Thessaloniki."⁵⁴ The Serbian press called Milyukov a "hostile to the Serbian people Slav" and continued to remind the public about his actions and words before and during the conflict with Bulgarians.⁵⁵

At the same time, not only the Serbs but also Greeks (following the advice of Belgrade and Paris) demonstrated hostility to Milyukov up to the full boycott of his person because of his pronounced pro-Bulgarian point of view.

*As early as on August 18th, the Thessaloniki governor transferred the Commission the order to leave Thessaloniki. I was also mentioned there; but the main Greece "enemy" happened to be Brailsford, a participant of the struggle for the Crete liberation and the person objectionable to the Athenian government.*⁵⁶

The Belgrade newspapers wrote about the British journalist in details, specifying the charges in publishing pro-Bulgarian articles and the membership in Bulgarophile Balkan Committee in London.⁵⁷

Apparently, it was known in Athens, and that was the reason why H. N. Brailsford prudently did not go there. In Athens, P. N. Milyukov was also thrown out from the hotel almost immediately after the article in the press informing the readers that the notorious "enemy of Greece" had arrived to Piraeus. However, according to his memoirs, P. N. Milyukov spent even those few days not in vain but for "the tourist purposes." Watching those events, Serbian media reported briefly that the Greek government did not express any confidence in P. N. Milyukov either, and as the Commission insisted on his participation, the government refused to cooperate with the Commission at all. The author of the article in *Politika* regarded boycotting Milyukov in Greece as the "event forcing to perceive the work of the Commission as absolutely valueless."⁵⁸ Diminishing

54 Аноним, „Миљуков у Солуну“, *Правда*, 225, 17. 8. 1913, 3.

55 Врбавац, „Миљуков“, *Вечерње новости*, 219, 17. 8. 1913, 1.

56 Миљуков, *Воспоминания*, 361–363.

57 Аноним, „Свирепства на Балкану“, *Вечерње новости*, 226, 24. 8. 1913, 2.

58 Аноним, „Миљуков у Грчкој“, *Политика*, 3448, 19. 8. 1913, 2.

the value of Commission's work became a commonplace in other Serbian editions too.⁵⁹

But that apparently seemed not enough, so the Serbian newspapers published one more article subtitled "Now we see what kind of investigation was in Macedonia!" Retelling the article of the *Le Temps* correspondent from Solun, the author explained in detail the double standards and the pro-Bulgarian point of view of Milyukov and Brailsford. He opposed their views to the positions of Godard and S. Dutton who had no prejudices about the Balkans before the arrival. The article mentioned also Milyukov's attempts to discredit the French commission which had already visited Macedonia to investigate the events. The horrible statement was attributed to H. N. Brailsford, that "he will believe in the Bulgarian atrocities only if some mutilated corpses are shown to him and brothers or sisters of the dead people testify that they are the victims of Bulgarians." It was also reported that Milyukov, looking at pictures of Bulgarian *komits*, participants of the atrocities, exclaimed: "But I do not see a single familiar face here!"⁶⁰ At the same time, the official Serbian position remained unchanged. As it was formulated by the State press bureau:

*The Serbian government declares categorically that it is not against the idea of a commission of inquiry, but the opposite – its purpose is the investigation (...) if the work of the commission has failed, it is because one of its members is an open enemy of Serbia and Greece, which is known for what he wrote and did.*⁶¹

After that failure, Milyukov left Greece for Turkey where Mehmed Talaad-Pasha was the Minister of Internal Affairs. He was one of Milyukov's old friends from the circle of „Young Turks“. After fruitful work on collecting the information in Turkey, Milyukov left Istanbul for Sofia where he could finish collecting the data which served as a basis for writing the chapters of the Commission Report.

In fact, only in Turkey and Bulgaria members of the Commission were accepted at the highest governmental and public levels. Both countries supplied the Commission with large quantity of the propaganda material. But the Bulgarian information naturally dominated. As Milyukov stated in his *Memoirs*, the personal car of the Minister of Internal Af-

59 Аноним, „Међународна комисија за мир“, *Самоуправа*, 189, 19. 8. 1913, 2.

60 Аноним, „Миљуков у Солуну“, *Политика*, 3451, 22. 8. 1913, 2.

61 Аноним, „Истрага свирепстава“, *Вечерње новости*, 227, 26. 8. 1913, 2.

fairs of Turkey with an adjutant drove him to the border of Bulgaria and Turkey, where the assistant professor took the train specially sent for him. Milyukov's version of those events was contradicted by the Serbian article which reported that "a notorious Serb-hater" had went incognito through Niš on September 29th, 1913.⁶² In Bulgaria, the Commission was working from August 31st to September 10th when its members breathed a sigh of relief and left for Paris. The Bulgarian government strongly supported activity of the Commission in every possible way both at the internal, and at the international level, that was emphasized by the Serbian press at every opportunity, publishing foreign messages on this subject.⁶³

P. N. Milyukov recalled:

*... in Sofia, our work was arranged quite differently than in three other countries we visited. We were officially and solemnly recognized, but even the Bulgarians, who were the first to raise the question about the investigation of "atrocities", did not expect our arrival and had not prepared the material for us. And I have to admit, all this preparation was made completely impartial and non-party... A large part of the documents and testimony had been prepared for us beforehand; the other part was delivered immediately upon our request. Preparatory work was mainly made by my old friend Professor Miletich and I could not have the slightest doubt in his absolute honesty and conscientiousness...*⁶⁴

No need to comment, indeed!⁶⁵ No objective researcher can believe in objectivity of "information" collected by one of the conflict parts during the military actions or just after their end. There are little useful information for objective historian in the Report. This limited amount

62 Аноним, „Миљуков у Нишу“, *Правда*, 239, 31. 8. 1913, 2.

63 Аноним, „Свирепства на Балкану“, *Вечерње новости*, 229, 29. 8. 1913, 2.

64 Милуков, *Воспоминания*, 363–364.

65 Maybe only the personality of L. Miletich who acted on behalf of Bulgarian cause requires some additional notes. He was a son of Djordje Miletich native brother of Serbian politician Svetozar Miletich. Once, Serbian government sent him to Štip to run a Serbian school. He shifted his Serbian attitude and affiliation for Bulgarian one. His son soon became more ardent Bulgarian nationalist than his father was. He was a famous author of political pamphlets, "applied" historian. Любомир Милетич от Щип, *Вардарска Македонија – Грџките жестокости в Македонија през Грџко-българската война*, (София: Държавна печатница, 1913); Любомир Милетич, *Разорението на тракийските българи през 1913 година*, *Българска академия на науките*, (София: Държавна печатница, 1918).

of data could be, in the light of posterior sources, regarded as valid (for instance the part (VI) on Economics Results of the Balkan Wars or listed (official) documents in Appendix H or others in relation to previous chapters). The Serbian press immediately reported about the Commission arrival to Sofia and briefly informed that on the 1st of September, the members of the Carnegie Commission had come to Sofia and began working “in hands of impartial Bulgarians.”⁶⁶ The Serbian newspaper *Politika* continued its virtual discussion with Carnegie’s Commission by the publication of five Bulgarian documents with annotations and with sarcastic comments that meanwhile as such documents were being found in the trophies, “the Carnegie Commission, expelled from Serbia and Greece, conducted investigation in Sofia against Serbians and Greeks in favor of Bulgarians.”⁶⁷

Hostility towards the Commission was expressed even in poetic form. In the poem “Reliable Expedition” in *Pravda* the anonymous author noticed with irony that after the activities of the Carnegie Commission in investigation of crimes, it is necessary to investigate crimes of Milyukov in the Balkans.⁶⁸ The editorial in *Politika* was to become the final volley of the cannonade of the Serbian press to the Carnegie Commission. The anonymous author called the Commission arrival to Sofia “the last act of the comedy”, once again expressed doubts in both its experts (P. N. Milyukov and H. N. Brailsford whom he called “Milyukov for Greece”), mentioned disagreements between them and the “uninformed members of the commission” and rhetorically asked a question how much it was possible to trust members of the commission who had been expelled from everywhere except Sofia where they would collect all evidence.⁶⁹ After this devastating text, it was necessary to report shortly that the Carnegie Commission members left the Balkans and that was done.⁷⁰

And yet, the incident with the Commission had a scandal continuation. It was connected with the name of Samson Chernov,⁷¹ a Jewish photographer and cameraman, a Russian citizen, a talented film artist and journalist, whose works were published in Russia and in France. His

66 Аноним, „Карнеџијева комисија“, *Правда*, 241, 2. 9. 1913, 2.

67 Аноним, „Документи о Бугарима“, *Политика*, 3463, 3. 9. 1913, 1.

68 Аноним, „Епиграм ‘Сигурна експедиција’“, *Правда*, 243, 4. 9. 1913, 2.

69 Аноним, „Миљуков и другови“, *Политика*, 3464, 4. 9. 1913, 1.

70 Аноним, „Карнеџијева мисија“, *Политика*, 3467, 7. 9. 1913, 2.

71 Саша Ружесковић, „Трагом Самсона Чернова“, *Весник. Часопис за историју, музеологију и уметност* 38/2011.

abundant photo-reports about the period of the Balkan Wars were used not only in newspapers but also as photo exhibitions about the events. His pro-Serbian point of view was beyond any doubts, he demonstrated his views in public lectures and documentary articles about the Balkan wars. Probably, journalist Chernov, as well as assistant professor Milyukov, was also on the "salary", but in Belgrade, not in Sofia. According to S. Chernov, during his stay in Paris in the fall of 1913, Milyukov addressed him with the request to have a meeting. When they met, Milyukov suggested S. Chernov to pass all his notes and photos under a condition of full transfer of rights, i.e. the actual termination of their public use, their selections and destruction of "unnecessary" photos and material by P. N. Milyukov. S. Chernov declined the offer and told about it in the media. A scandal broke and spread to the pages of French and Serbian press.⁷²

The activity of the Commission can be estimated as a failure because the "data" were mainly provided only by Bulgarians and partially by Turks. The main cause of it, of course, was P. N. Milyukov as due to his shameless participation, the Commission was expelled from Athens and Belgrade. After those events, the inquiry lost even visibility of objectivity. A talented Russian journalist of the early 20th century V. M. Doroshevich not without reason called the perpetual assistant professor P. N. Milyukov "the god of tactlessness".⁷³

The Commission Report cannot be observed as an objective study. It can be considered only as a relic of propaganda wars of the early 20th century, one of the first attempts to use non-governmental organizations for achieving quite distinct interests of certain states. At the same time, even an applied propaganda value of the Report published in 1914 was insignificant. Owing to slowness of transport, information and technical means, the idea of paymasters of the Report had lost its urgency. After the beginning of WWI Serbia became a "useful" victim, and the Central powers became enemies. Carnegie Endowment actively helped restoring the libraries in Serbia damaged by the Austrian bombing of Belgrade. Nevertheless, the money for publishing Report was not spent in vain. The book languished in the dark corners of libraries waiting in the wings. In the 1990s, the Serbs became "the main bad guys" in Europe once again. Dust was blown off from the old volume; it was reissued on expensive

72 Н., „Миљукoв на послу“, *Политика*, 3531, 10. 11. 1913, 1; Аноним, „Г. Чернов у Београду“, *Политика*, 3537, 16. 11. 1913, 2.

73 Иосиф И. Колышко, *Великий распад: Воспоминания*, (Санкт-Петербург: Нестор-История, 2009), 563.

thick paper with hardcover for use in new media wars to support the idea that the tragedy of Srebrenica had historical roots in Serbian past.

The Report was reissued in a genre of “gray propaganda” as a reprint without the data on publishers and was distributed for free or for nominal price. However, except a media war weapon and propaganda key, the benefit of this reprinting is questionable. Violation of war laws by all countries-participants of the Balkan Wars (Serbia, Montenegro, Bulgaria, Greece, Romania, and Turkey) as well as by Albanian insurgents is a very serious subject that deserves careful and attentive studying. It might flash light on the roots of mutual intolerance of the Balkan people and of their conflicts in the world wars of the 20th century, and at the turn of the 20th and 21st centuries. The propaganda works covered by authors’ titles and names lead only to the relativisation of events, devaluated memory of the victims and, as a consequence, caused recurrence of the conflicts. One side becomes confident in its sinless innocence and in the right (or even the need) to take revenge; the other side ceases to believe any information about its own involvement into war crimes which also gives a free hand to extremists in or without uniforms. All these eventually results in new rounds of the conflicts and recurrence of tragedies on a larger scale. Perhaps this is the purpose of those who “sympathetically” reopen almost healed old sores of the past of the Balkan peoples?! If, a century ago, the paymasters of the Commission work had only wished to mount an honest and credible investigation of violations of war laws just on the basis of boundless respect for a human life, they could easily have done it even without going into the “Balkan Far-Far-Away.” For example, it was possible to conduct the inquiry in the Philippines, where the suppression of the uprising for independence was waged with crimes against humanity, and some events (such as the massacre in Samar) were far crueler than anything committed by the participants of the Balkan Wars.⁷⁴

74 The official US army point of view about mass execution of civilians in Samar on Philippines in 1901 (while Root was at the head of the US Department of Defense) is not roundabout. “The indiscriminate violence and punishment that US Army and Marine forces under Brig. Gen. Jacob Smith are alleged to have unleashed on Samar have long stained the memory of the United States’ pacification of the Philippine Islands”. Charles Hendricks, “Editor’s Joynral”, *Army History Bulletin*, PB 20-11-2 (No. 79), 2. Filipinos speak even more directly: “In their desperation, the American soldiers turned arsonists burning whole towns in order to force guerrillas to the open. One such infamous case of extreme barbarity occurred in the town of Balangiga, Samar, in 1901–1902”. Teodoro C. Agoncillo, *History of the Filipino People*, (Qyezon City: Garotech Pyblishing, 1990), 228.

Sources and Literature

Published sources

- *International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*. Washington (DC): Carnegie Endowment for International Peace, 1914.
- Милетич, Любомир. *Вардарска Македонија – Грџките жестоко-сти в Македонија през Грџко-българската война*. София: Държавна печатница, 1913.
- Милетич, Любомир. *Разорението на тракийските българи през 1913 година, Българска академия на науките*. София: Държавна печатница, 1918.

Newspapers

- *Вечерње новости*
- *Политика*
- *Правда*
- *Самоуправа*

Memoirs

- Ангел, Хенрик. *Када се један мали народ бори за живот, Српске војничке приче*. Београд: Итака, 1995.
- Васић, Драгиша. „Карактер и менталитет једног покољења“. In: *Одабрана дела*. Београд: Altera, 1990.
- Колышко, Иосиф И. *Великий распад: Воспоминания*. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2009.
- Милюков, Павел Н. *Воспоминания (1859–1917)*. Москва: Политиздат, 1991.
- Савинков, Борис В. *Воспоминания террориста*. Ленинград: Лениздат, 1990.
- Штрандтман, Василий Н. *Балканские воспоминания*. Москва: Книжница, 2014.

Literature

- Abramowitz, Morton. Preface, “The Other Balkan Wars”. In: *A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections of the Present Conflict by George Kennan*. Washington (DC): Carnegie Endowment for International Peace, 1993.

- Agoncillo, Teodoro C. *History of the Filipino People*. Quezon City: Garotech Publishing, 1990.
- Akhund, Nadine. "An Unexpected Outcome of the Balkan Wars: The Carnegie Report of 1913". *Балкански ратови 1912–1913: Нова виђења и тумачења*. Београд: Историјски институт Институт за стратешке студије, 2013.
- Arnold, James R. *The Moro War: How America Battled a Muslim Insurgency in the Philippine Jungle, 1902–1913*. London, New York: Bloomsbury Press, 2011.
- Bal, Idris. *Turkish Foreign Policy in Post Cold War Era*. Boca Raton (Flo.): Brown Walker Press, 2004.
- Brailsford, Henry N. *Macedonia, its races and their future*. New York: Arno Press, 1906.
- Brailsford, Henry N. *The Broom of the War-god: A Novel*. London: William Heinemann, 1898.
- Campbell, Cyril. *The Balkan Wars Drama*. New York: McBride, Nast & Co., 1913.
- Despot, Igor. *The Balkan Wars in the Eyes of the Warring Parties: Perceptions and Interpretations*. Bloomington (IN): iUniverce, 2012.
- Finley, John P. "The Mohammedan Problem in the Philippines". *The Journal of Race Development*, Vol. 5, No. 4 (Apr., 1915).
- Grumel-Jacquignon, François. *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'Entre-deux-Guerres (1918–1935): aux origines du mythe serbe en France*. Bern: Peter Lang, 1999.
- Hendricks, Charles. "Editor's Journal". *Army History Bulletin*, PB 20-11-2 (No. 79).
- Judah, Tim. *The Serbs: history, myth and the destructuion of Yugoslavia*. London: Yale University Press, 1997.
- Justin, McCarthy. *Death and exile: the ethnic cleansing of Ottoman Muslims: 1821–1922*. Princeton: Darwin press, 1995.
- Larson, Erik. *In the Garden of Beasts: Love, Terror, and an American Family in Hitler's Berlin*. New York: Crown Publishing Group, 2011.
- Leventhal, Fred M. *The Last Dissenter: H. N. Brailsford and His World*. Oxford: Clarednon Press, 1985.
- Mackay, James A. *Little Boss: Life of Andrew Carnegie*. Edinburgh: Mainstream Publishing, 1997.
- Malcolm, Noel. *Kosovo: a short history*. London: Papermac, 1998
- Mayers, David. *The Ambassadors and America's Soviet Policy*. London: Oxford University Press, 1977.

- Simić, Predrag. "Balkans and Balkanisation: Western Perceptions of the Balkans in the Carnegie Commission's Reports on the Balkan Wars from 1914. to 1996". *Perceptions*, Summer 2013, Volume XVIII, Number 2, 113-134.
- Todorova, Maria. *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press, 1997.
- Vickers, Miranda. *The Albanians: a modern history*. New York: St. Martin's Press, London: I. B. Tauris, 1995.
- Wilkinson, Henry R. *Maps and Politics: A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*. Liverpool: University Press, 1951.
- Бјелајац, Миле. „Провоцирање 'хуманитарне интервенције' против Србије 1913". *Балкански ратови 1912-1913: Нова виђења и тумачења*. Београд: Историјски институт Институт за стратешке студије, 2013.
- Макушин, Александр В., Павел А. Трибунский. *Павел Николаевич Милуков: труды и дни (1859-1904)*. Рязань: Частный изд. П. А. Трибунский, 2001.
- *Пять этнографических карт Македонии с текстом П. Н. Милукова*. Санкт-Петербург: Издание Школьной Картопечатни, 1900.
- Ружесковић, Саша. „Трагом Самсона Чернова“, *Весник. Часопис за историју, музеологију и уметност* 38/2011.
- *Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века. Энциклопедический биографический словарь*. Москва: Российская политическая энциклопедия, 1997.
- Свирчевић, Мирослав. „Пропаганда против Србије за време Балканских ратова и после њих 1912-1914. године“. *Летопис Матице српске* 3/2013.
- *Энциклопедический биографический словарь*. Москва: Российская политическая энциклопедия, 1997.

Резиме

Алексеј Тимофејев
Милана Живановић

**Извештај Карнегијеве комисије о узроцима
и начинима вођења балканских ратова 1912–1913.
Да ли су аутори извештаја и њихови налогодавци
могли да буду објективни?**

Апстракт: Карнегијева комисија о узроцима и начинима вођења балканских ратова 1912–1913. године била је један од првих примера коришћења недржавних организација с циљем стварања „хуманитарних разлога“ како би се извршио притисак на слабе државе које су се појавиле на Балкану пре једног века. Комисија је била група високо плаћених „непристрасних експерата“ за истраживање и објаву резултата, који су унапред били познати странама учесницама конфликта.

Кључне речи: балкански ратови, Карнегијева комисија, пропагандни рат, повреда закона рата

На почетку 20. века постојала је идеја о томе да ратови могу бити у потпуности изгнани из људског живота снагом међународних закона и стварањем међудржавних комисија. Идеја мировне комисије била је изузетно популарна међу образованим личностима и технократама. Један од таквих интелектуалаца био је и Ендрју Карнеги. Ипак, његов приступ ситуацији у Европи је био специфичан. На пример, на почетку Првог светског рата Карнеги је сматрао немачког цара Вилхелма најмирољубивијом фигуром старог континента која је достојна поштовања. Први председник Карнегијевог фонда за подршку мира био је Елија Рут, бивши војни министар САД-а, који је 1913. добио Нобелову награду за мир. У периоду Рутовог министровања, од 1899. до 1902, Сједињене Америчке Државе су водиле империјалистички рат против Филипинске републике, који је ујед-

но био и први који су водиле против устаничког покрета ван граница своје територије. У овом рату савезник САД-а је био османски султан. У таквим условима, значај руског представника у Комисији је порастао с обзиром да је он могао да допринесе да рад целокупне комисије буде перцепиран као објективан. Међутим, П. Н. Миљуков није у томе успео и у очима Београда давао је негативан утисак о Комисији. Још једна контроверзна фигура био је енглески новинар Брејлсфорд, члан Бугарофилског балканског комитета у Лондону. Не само српско, него и грчко непријатељско држање према целој комисији је достигло ниво потпуног бојкота због њених пробугарских погледа. У Бугарској и Турској, пак, Комисија је дочекана пријатељски. Миљуков се присећао: „У Софији наш рад је био организован потпуно другачије него у остале три државе које смо посетили (...) Још раније је значајан део докумената и сведочанстава био припремљен за нас; други део нам је достављен непосредно на наш захтев. Припремни рад је у већој мери обавио мој стари пријатељ, професор Милетић и ја немам ни најмању сумњу у његов одговоран однос и савесност.“ Извештај Комисије може бити посматран само као последица пропагандних ратова са почетка 20. века и као један од првих покушаја коришћења недржавних организација за остварење прилично различитих интереса одређених држава.

УДК 355.11(=162.3)"1914/1918"

Прегледни рад

Примљен: 16. 12. 2016.

Прихваћен: 16. 1. 2017.

Ladislav HLADKÝ

Institute of History,
Academy of Sciences of the Czech Republic, Brno
hladky@brno.avcr.cz

Czech Soldiers during the Great War (1914–1918)*

Abstract: The goal of this article is to objectively assess the conduct of Czech soldiers during the First World War. In the past, this issue was, for various ideological reasons, greatly oversimplified. German national propaganda portrayed Czech soldiers fighting in the uniforms of the Austro-Hungarian Army in the period 1914–1918 as a very unreliable element, owing to their Slavic sentiments. However, after 1918 the Czechoslovak Republic also adopted a very critical position toward these soldiers, as the main credit for the founding of the independent state was ascribed to the so-called legionnaires, i.e. to the soldiers who fought on the side of the Allied states. In this article the author reflects upon the Czech historiographic production on the First World War at the turn of the 20th and 21st centuries and attempts to present a balanced (non-national) perspective on the subject.

Key words: First World War, Austria-Hungary, Czech soldiers, Eastern (Russian) front, Southwest (Italian) front, Czechoslovak legionnaires, Czechoslovakia

The naissance of the independent Czechoslovak Republic in 1918, which arose as a consequence of the dissolution of Austria-Hun-

* This article originated under the auspices of a grant supported by the Grant Agency of the Czech Republic: P410/12/1136, *T. G. Masaryk a Slované*.

gary at the end of the First World War, as the culmination of a long-term liberation struggle of the Czech and Slovak nations against several centuries-long domination of the Austrian Habsburgs.¹ In the interwar period the main credit for the founding of the Republic was attributed to anti-Austrian foreign emigrants led by Tomáš Garrigue Masaryk as well as to the Czechoslovak soldiers who volunteered abroad, the so-called legionnaires. These units were established during the war in Russia (approximately 60 thousand Czechoslovak legionnaires), in France (10 thousand), and in Italy (20 thousand), and they fought against Germany and Austria-Hungary on behalf of the Allied states.² After the war, these men were celebrated as having unambiguously been the principal heroes in the Czechoslovak Republic and it is even possible to state that a certain cult of the legionnaires was cultivated in the Czech milieu in the interwar period. After 1918, in order to also preserve their important positions in the society after the war, the legionnaires began to associate through an organization named the Czechoslovak Association of Legionaries. They occupied the most important positions in the Czechoslovak Army and police, and many of them also became involved in the highest echelons of politics, e.g. General Silvestr Bláha, who in 1928–1938 held the position of the Head of Presidential Military Bureau of T. G. Masaryk and E. Beneš, or General Jan Syrový, who in the interwar period twice held the position of Minister of Defense and at the end of 1938 (during so-called Munich Crisis) even became Czechoslovak Prime Minister.

On the other side of the front, tens of thousands Czech soldiers had laid down their lives in the First World War for the Austrian Emperor and their homeland of that time – the Habsburg Empire. The total number of Czech soldiers who fell during the First World War in the uniforms of the Austro-Hungarian Army is still not known, but it is estimated at around 130-150 thousand (not counting hundreds of thousands of veterans who were injured or became permanent invalids).³ This is

- 1 Ivan Šedivý, *Češi, české země a Velká válka 1914–1918*, (Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001); Robert Kvaček, *První světová válka a česká otázka*, (Praha: Triton, 2003); Michael Borovička et al., *Velké dějiny země Koruny české, svazek XII. (1890–1918)*, (Praha – Litomyšl: Paseka, 2013).
- 2 Karel Pichlík, Bohumír Klípa, Jitka Zabloudilová, *Českoslovenští legionáři (1914–1920)*, (Praha: Mladá fronta, 1996); František Emmert, *Českoslovenští legionáři za první světové války*, (Praha: Mladá fronta, 2014).
- 3 Šedivý, *Češi, české země a Velká válka*, 148–150; Arthur Rehberger, *1. světová válka 1914–1918. Rehabilitace c. k. vojáků ze země Koruny české padlých na jihozápadní frontě*, (Příbram: Ivan Fojt, 2012), 23.

because from the perspective on the interwar Czechoslovak Republic these soldiers fought for the “wrong side”. After 1918 they were rather automatically grouped among the so-called Austrians, and some of the survivors were even discriminated as far as their career was concerned (in the Czechoslovak army, former legionnaires obtained higher ranks more quickly).⁴ The fallen Austro-Hungarian soldiers were not referred to as heroes, but at best as “unfortunate victims” of the war. They had already been forgotten during the interwar period, and forgetting continued throughout the more than forty years of the dominance of the communist regime in Czechoslovakia. After the political coup in 1948, the communists, who came to power, also repudiated the Czechoslovak legionnaires. The communists banned the Czechoslovak Association of Legionaries, blaming them because in the years between 1917 and 1920, during the so-called Siberian Anabasis, they came into conflict with the Russian Bolsheviks. Among all those who had participated in the First World War, after 1948 the Czechoslovak communists only glorified those Czech soldiers who entered the ranks of the Bolshevik Red Army after the Russian Revolution.⁵

In the German national camp as early as at the beginning of the First World War, the Czech soldiers serving in the Austro-Hungarian Army were considered as traitors or, at the very least, as unreliable soldiers who with their frequent desertions from the fronts (mainly on the Eastern Russian front) were allegedly sabotaging the efforts of loyal and valiant German and Hungarian soldiers fighting for the monarchy. The case of the Czech 28th (Prague) Regiment was taken as an example of this dishonorable conduct, as a large part of them fell into Russian captivity during one of the great Russian offensives in the Carpathians, on Easter 1915. Afterwards, on April 1915, the Austrian Emperor Franz Joseph I decided that the 28th Regiment should be “removed from the list of Austrian regiments for all time”.⁶

The Czechs themselves also contributed to the image of the “unreliable Czech soldier”. In the interwar years when they depicted their an-

4 Marie Koldinská, Ivan Šedivý, *Válka a armáda v českých dějinách: sociohistorické črty*, (Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2008), 159–164.

5 Emmert, *Českoslovenští legionáři za první světové války*, 219–220.

6 Josef Fučík, *Osmadvacátníci. Spor o českého vojáka Velké války 1914–1918*, (Praha: Mladá fronta, 2006). Regarding the 28th Prague Regiment it is necessary to add that after the Czech soldiers in the spring of 1916 stood out in Italian front by the Soča River by driving back one of the most massive Italian offensives, the 28th Prague Regiment was renewed on the basis of a decree by the Emperor in June 1916.

ti-Austrian endeavors during the period of the war in the brightest colors possible. They made it seem as though just about every second Czech soldier had been a conscious “resistance fighter” against Austria-Hungary. And then there was the world-famous novel by the Czech author Jaroslav Hašek, *The Fateful Adventures of the Good Soldier Švejk during the World War*, in which the author attempted, in a humorous way, to laugh at the horrors and stupidity of the war. This work of fiction also played a definite role in the formation of the stereotype of a Czech soldier in the period of the First World War in the 1920s when it was widely read, and Švejk subsequently became a certain stereotype for a Czech soldier. This was particularly true abroad, where people subscribed to the oversimplified notion that Czech soldiers had mocked service to Austro-Hungarian Army and attempted to wait out the difficult wartime period with their proverbial deviousness and know-nothingism.⁷

The question arises: were all Czech soldiers in the First World War really “unreliable” and “devious”? Concerning this matter, it is necessary to say the following: the attitude of Czech historians to the subject of Czech soldiers’ participation in the First World War underwent a significant change after the demise of the communist regime in Czechoslovakia in 1989. Since that time, historians have been attempting to gradually create more objective interpretations of the events of 1914–1918 and take a more intensive interest in the fates of the thousands of “forgotten” Czech soldiers who fought in the uniforms of the Austro-Hungarian Army.⁸ The evaluation of this very complicated subject has not been, until today, brought to its full completion within Czech historiography. Nonetheless, it is possible to formulate several partial answers to the above-mentioned question, as well as some generalizing theses.

1) It is true that Czech soldiers – as Slavs – were put into a complicated situation during the First World War. The Czechs could not identify with the outbreak of the military conflict, and this was mainly true of the liberally-minded and -behaving part of Czech society. They were not

7 Přemysl Blažíček, *Haškův Švejk. Monografie*, (Praha: Československý spisovatel, 1991).

8 At present, historians such as Ivan Šedivý (Faculty of Arts, Charles University, Prague) and Josef Fučík (Military History Institute, Prague) are in the context of Czech historiography those who most strive for providing an objective view of former soldiers of the Austro-Hungarian Army. In the Czech Republic, there are also many non-professional researchers, e.g. Arthur Rehberger or Jozef Vričan, who are interested in fates of Czech soldiers in Austro-Hungarian uniforms mainly because of the fact that some of their relatives were among the soldiers fallen during the Great War.

entirely satisfied with Austria-Hungary (for which they were expected to fight) particularly as pertained to their political rights and their position within the Habsburg Monarchy. Psychologically, it was rather vexing for most Czechs, who in that period were characterized by strong Slavic sentiments, to have to fight against other Slavs, particularly against Russians, Serbs and Montenegrins, who were portrayed as “deadly enemies of the Habsburg Monarchy” by the Austrian wartime propaganda in 1914.⁹

The battle morale of Czech soldiers and their units, however, was not an absolute, unchanging value during the war. It differed fundamentally depending on the enemies the Czech soldiers faced in individual European theaters of war. On the Eastern (Russian) front, especially in the years 1914–1915, the morale of Czech soldiers strongly declined. Beside the moments of great self-sacrifice in battles, there were also certain cases of faltering, such as that of the above-mentioned Czech 28th (Prague) Regiment. In connection with this, it is also necessary to admit that among Czechs, particularly at the outset of the war, there were strong expressions of Russophilia (which was at the same time also very naïve) and to a certain extent also Serbophilia. However, Czech historians today are of the opinion that Czech soldiers’ desertions on the fronts of the First World War were not motivated either by conscious political animosity toward Austria-Hungary or pronounced Slavic sentiments. Rather, it was first and foremost caused by the aversion of the Czech soldiers toward the military institutions of the monarchy, and particularly toward commanders of the Austro-Hungarian Army who were not of Czech nationality. There were specific problems concerning the strict drill discipline and often a ruthless approach of German officers to their squadrons, which greatly antagonized the Czechs on the fronts (most of the high-ranking officers of the Austro-Hungarian Army in the first years of the war were of German or Hungarian nationality, and Czechs in the Army’s higher functions were like hens’ teeth). The tendencies of the Czech soldiers to desert to the other side or to decide to give themselves up to their adversaries on the front were often caused by the desperate situation on the front, particularly in the initial moments of very strong Russian offensives in the areas of Galicia and the Carpathians, and sometimes also by the general human instinct for self-preservation.¹⁰

On the other hand, Czech soldiers fought very determinedly in the First World War on the Southwestern (Italian) front. In the Austrian

9 Kvaček, *První světová válka a česká otázka*, 29–42.

10 Šedivý, *Češi, české země a Velká válka*, 149–150.

Alps, and particularly in the watershed of the Soča River (Isonzo in Italian), which was the border between the Habsburg Monarchy and Italy at that time, and where battles were fought in the period 1915–1917 in the prevailingly rugged – and in winter frozen – mountainous terrain, and eventually by the Northern Italian Piave River (1918), where, by contrast in the unbearable heat and humidity from the marshlands, the Czechs fought very valorously.¹¹ At this point, there arises the question of why the Czech soldiers fought so ferociously against the Italians. Several answers immediately impose themselves. For the Czechs, the Italians were to a certain extent a traditional enemy.” Czech units had fought in Austrian Army formations against Italians already in 1848–1849, then again in 1859 at the battle of Solferino, and once more in 1866 at the battle of Custoza. The grandfathers and fathers of the Czech soldiers who departed for the Italian front in 1915 always described battles with the Italians as very fierce and bloody. Moreover, in 1915, the Czech soldiers perceived Italy as a contemptible state, for it was then when Italy betrayed its original allies Germany and Austria-Hungary for the sake of its visions of territorial gains. It was also known that the Italians were not partial to Slavs: the Czechs knew well how the Italians manifested their animosity toward the Slovenes and Croats in the Adriatic Sea region. The Italians had the tendency to think of the Slavs as a “culturally inferior, backward element” that was allegedly forced, because of its own political immaturity, to lean upon the Habsburgs and the Habsburg Monarchy. The Italians automatically classified the Czechs, together with the Slovenes and Croats, into their own category of “dyed-in-the-wool Austrians”, even though they did not know them very well. For the intensity of its battles, in particular in the scope and ferocity of combat between infantry and artillery, and the use of the air force and poisonous gases, the Italian front was entirely comparable with the legendary Western (French) front. In sharply-pitched battles, mere seconds were decisive. Generally, a soldier did not have a choice: he had to kill as quickly as possible, or he risked being killed himself. The fact that Slovenes mainly lived along the Soča River also played a role in the emotional reckoning of the Czech soldiers in the Italian theater of war of where their “friends” and their “enemies” stood. The Czechs maintained positive contacts with the Slovenian villagers, even though it was only because they were trying to acquire in-

11 Josef Fučík, *Soča (Isonzo)*, (Praha – Litomyšl: Paseka, 1999); Josef Fučík, *Piava 1918*, (Praha: Havran, 2001); Jozef Vričan, *Po zapadlých stopách českých vojáků. Z Julských Alp k Jadranu*, (Olomouc: Ondřej Havlík, 2008).

valuable food supplies from them during the war. Many Czech soldiers still recalled, after the war, about their sojourn among Slovenians on the Soča front, even including, for example, the renowned artist and writer Josef Váchal.¹²

Contemporary Czech historians have tallied up approximately 40–45 thousand Czech soldiers who were fighting in the Soča River Valley in the summer of 1917, when it was decided by the banks of the Soča River, whether the Italians would or would not be able to gain control of the largest Austro-Hungarian port of Trieste. This was in fact the greatest concentration of Czech soldiers in all their military history (in an open battle, in one concrete, territorially limited area).¹³ A great many Czech soldiers also fell in these battles along the Soča River. It is not possible to tell the precise number, though it was certainly in the range of thousands of dead.¹⁴ To this day, this is witnessed by a number of memorials and military cemeteries for Czech soldiers located in the borderlands of Italy and Slovenia.¹⁵ The approach to Trieste in the summer of 1917,

12 Josef Váchal, *Malíř na frontě. Soča a Itálie 1917–1918*, (Praha – Litomyšl: Paseka, 1996), 126–160.

13 Josef Fučík, Marek Pavlík, *Sočská fronta 1915–1917. Průvodce po místech bojů vojáků z českých zemí*, (Praha: Nakladatelství Elka Press, 2008), 55.

14 We only have individual case studies that address the numbers of fallen Czech soldiers in the Soča River Valley. Several years ago, an interesting dissertation was written on this subject at the Philosophical Faculty of Masaryk University in Brno: Eliška Papcunová, „Účast českých vojáků na sočské frontě za 1. světové války 1915–1917“, (PhD diss., Masaryk University of Brno, 2009). On the basis of documents compiled and published by the regional museum in the Slovenian town of Tolmin, this study investigated the numbers of Czech soldiers buried in military cemeteries that have been preserved till the present day and are still found in the region called the Upper Posočí i.e., in a region that extends roughly between the Slovenian cities of Bovec and Tolmin. In this roughly 50-kilometer-long segment of the former battle lines of the so-called Soča front have been preserved the graves of altogether 15,769 Austro-Hungarians. Among them, ethnic Czechs (judged by their typically Czech surnames), or people who have a documented origin in the Czech lands of the Habsburg Monarchy (among whom are naturally also included some Germans from the Czech lands), there were 1873 registered in the lists, which is about one eighth of the overall number. It can be assumed that a similar ratio also existed in other sectors of the Soča front.

15 Cemeteries of Czech soldiers from the First World War can also be found in Western Slovenia, for example, in the villages Brje pri Komnu, Dutovlje and Log pod Mangartom. In the last-mentioned cemetery there still stands a large sculptural group with an Austrian soldier from the so-called Mountain (Huntsmen's) Division along with a Bosnian soldier wearing the characteristic fez on his head. The sculptural group was created there in the years 1916–1917 by the Czech sculptor Ladislav Kofránek.

specifically in the period of the so-called 10th and 11th Italian offensives on the Soča front, was managed by the Austro-Hungarian Army, due to, among other things, the courage and determination of many of its Czech units to resist the attacks (during the 10th Italian offensive in May and June 1917 in the Southern sector of the Soča front in the vicinity of the Gulf of Trieste, the soldiers of the 21st Infantry Regiment from Čáslav and the 28th Infantry Regiment from Prague, particularly distinguished themselves. Also, during the 11th Italian offensive in August and September 1917, in the central part of the Soča River's course, the soldiers of the 28th Rifle Regiment from Písek and the 7th Rifle Regiment from Plzeň defended themselves valiantly).¹⁶ But then the tables turned, and in October 1917 the Austro-Hungarian and German Armies launched their great counteroffensive by the Slovenian Kobarid (Caporetto in Italian) and beat back the Italian Army by more than one hundred kilometers westward toward the northern Italian Piave River, where battles thereafter raged all the way until the end of the First World War. The 3rd Italian Army Command drafted the following report about the Austrian units waging war in the summer of 1917 at the Soča River: "When they are attacked [these] units fight, whether due to their discipline or their instinct for self-preservation. The hate propaganda [in the Austrian Army] against the Italians is vehement and tireless. The growth in the percentage of squadrons of Slavic nationality – before our front we now have 60 percent Slavs, 16 percent Hungarians, 13 percent Germans, and 11 percent Romanians – could give rise to the assumption that these units were going to have a reduced capability for resistance. However, experience has taught us that these Slavs, who have surrendered en masse on the other fronts, are striking on our front with particular relentlessness. It suffices to mention the Czechs, who with unrivalled tenacity defended themselves and would rather let themselves be killed in the trenches and shelters in the cliffs than surrender."¹⁷ The facts mentioned here about the conduct of Czech soldiers in battles on the Soča River enable us to state that the Czechs, along with the Slovenes, Croats, Bosnians, Austrian Germans and

Several other authors have treated the cemeteries of Czech soldiers in Slovenia in more detail in their works. See, e.g. Fučík, Pavlík, *Sočská fronta 1915-1917*, 176-180; and David Erik Pipan, „Spomenik hrabrim braniteljam Rombona“, *Na fronti. Revija vojaške zgodovine* 3 (2003), 48-52.

16 Fučík, *Soča (Isonzo)*, 71-114.

17 Šedivý, *Češi, české země a Velká válka*, 137.

other nationalities, belonged among the bulwarks of the Austro-Hungarian Army and they persevered on this front right until its absolute end.¹⁸

2) The battle morale of Czech soldiers during the First World War was not only influenced by national factors, but also very strongly by social factors. It is a well-known fact that men from the agrarian regions of the Austro-Hungarian Monarchy were generally more disciplined and stalwart soldiers during the war than the recruits from industrial and urban zones. The soldiers from the predominantly rural Alpine countries, especially the Muslim Bosnians, were usually given as examples of very loyal soldiers in the Austro-Hungarian Army; these particularly stood out for their truly great bravery and devotion to the Emperor.¹⁹ Czechs mostly hailed from the industrial areas of the Habsburg Empire and belonged to the better-educated units of the Austro-Hungarian Army. During the course of the war, the Austro-Hungarian soldiers from cities showed a greater tendency to desertion and willingness to surrender to the enemy. However, an exceptional operation that took place in September 1917 on the Italian front can be provided as an example supporting this statement – a group of Czech and South Slavic soldiers attempted to desert to the Italian side at the South Tyrolean Carzano. A commander of the group was a Slovenian lieutenant Ljudevit Pivko, a former teacher and a pre-war official of Sokol. He convinced several dozens of Czech, Slovenian and Croatian Austro-Hungarian Army soldiers to participate in this operation. The soldiers were mostly members of intelligentsia or people from technical professions. As Pivko describes this case in his post-war memoirs, preparations for the defection had to be concealed from Muslim soldiers from Bosnia, who mostly came from rural areas and the idea of “betraying the Army and the Emperor”, for whom they were fighting on the front, was quite unconceivable.²⁰

Czechs made up about 12 percent of all Austro-Hungarian soldiers. In the course of the First World War almost one million of them alternated service on the various fronts. They particularly excelled in the technically-based areas of the Army – in artillery divisions, in the Navy, as well as in the Air Force (the Czechs made up to one third of the

18 Fučík, *Soča (Isonzo)*, 115–122.

19 Werner Schachinger, *Die Bosniaken kommen. Elittentruppen k. u. k. Armee 1879–1918*, (Graz – Stuttgart: Leopold Stocker Verlag, 1994); Zijad Šehić, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878.–1918*, (Sarajevo: IP Sarajevo Publishing, 2007).

20 Ljudevit Pivko, *Proti Rakousku. Carzano*, (Praha: Památník odboje, 1924).

personnel in the Air Service).²¹ A number of officers of Czech nationality were awarded high Austrian military honors for their accomplishments in combat during the war; and thousands more ordinary Czech soldiers were also honored for their selfless service and bravery.²² Czechs fought in the uniforms of the Austro-Hungarian Army in all the European theaters of war, and also, for example, in the Near East, where as artillerymen they defended Turkish positions on the coast of the Anatolian peninsula and in Palestine.²³

3) Finally, it is also necessary to make a brief statement on the Czechoslovak legionnaires. They were indisputably very brave soldiers who, though their mere existence as well as the numerous military engagements (especially on the Russian and the Western fronts) made substantial political and military contribution toward the emergence of the independent Czechoslovak Republic. During the period 1919–1920, the legionnaires were those who, in the absence of an entirely regular Czechoslovak army, helped to safeguard the borders of the newly-established state. Nevertheless, it is still necessary to remark that their determination to enter the legions was not just an unambiguous desire to take part in the dismantling of Austria-Hungary. In the beginning, only Czech nationals who lived outside their homeland entered the first legionary divisions in France and Russia: it was only later that those who had already had, for various political and social reasons, a very critical relationship toward the Habsburg Monarchy and who additionally at the moment when the war broke out had also been strongly influenced by the Allied states' propaganda, joined. But it was even later – as late as in 1917 – that the Czech prisoners of war also began to enter the legions *en masse*. In the Europe of that time, this had already begun to manifest as a general weariness of the war: the Habsburg Monarchy was already strongly discredited among diverse strata of its population for its participation in the war, and it was starting to become ever more evident that further pursuit of this war was beyond the powers of Austria-Hungary. On the other hand, it was also at this time that the influence of the Allies' propaganda began to increase, as well as that of agitation by leaders of the Czechoslovak foreign emigration (principally T. G. Masaryk and M. R. Štefánik). The first significant military successes of the Czechoslovak

21 Fučík, *Soča (Isonzo)*, 61–70.

22 Jiří Pernes et al., *Pod císařským praporem. Historie habsburské armády 1526–1918*, (Praha: Nakladatelství Elka Press, 2003), 409–472.

23 Pernes et al., *Pod císařským praporem*, 376.

legions in Russia, particularly after their successful deployment in the battles at Zborov and Bakhmach also affected recruitment. However, it was then that the nationally conscious and politically radical Czechs, especially those who had been members of Sokol before the war, entered the Czechoslovak legions. In this context then, it is necessary to mention a postwar quote by T. G. Masaryk: “Without Sokol there would not have been legions; without the legions there would not have been Czechoslovakia!”²⁴ However, after the war, many of the rank and file Czechoslovak legionnaires admitted that their primary motive for entering the legions had not been radical Czech patriotism, but an attempt to liberate themselves from the appalling and nearly unbearable conditions prevailing in the prisoner-of-war camps, particularly in the Russian ones.²⁵

Arguing today, when one hundred years separates us from the outbreak of the First World War, which of the Czech soldiers, whether the legionnaires or soldiers in the uniforms of the Austro-Hungarian Army, were “braver” or even “better” soldiers in the years 1914–1918, would be in both factual and moral regards senseless. Czechoslovak legionnaires deserve a great share of the credit for the creation of the independent Czechoslovak Republic, and they are owed a great debt of appreciation for this. Appreciation and respect, however, are also owed to those Czech soldiers who were fighting in the units of the Austro-Hungarian Army, for in their case it is necessary to especially appreciate the fact that they faithfully fulfilled their civic duty – the promise given to the emperor and their homeland of that time: the Habsburg Empire.

It is doubtlessly well for the majority of contemporary Czech historians that the question of nationality is no longer the most important factor for evaluating such a complicated period as the First World War. The changed attitude of Czech historians as well as of the wider Czech society toward soldiers who fell between 1914 and 1918 became noticeable at the end of the 20th century. At that time in the Czech Republic there was a rising and unprecedented wave of interest, particularly among young people, who began to investigate the fates of their grandfathers and great-grandfathers who had died in various uniforms – legionary and

24 Emmert, *Českoslovenští legionáři za první světové války*, 13.

25 *Ibid.*, 38–62.

Austro-Hungarian – during the First World War on European battlefields. In 1991, shortly after the fall of the communist regime, the activities of the Czechoslovak Association of Legionaries, which was to renew and uphold the traditions and legacy of the Czechoslovak legionnaires from the time of the Great War in the new era, was renewed in its homeland. In connection with this wave of seeking more objective “truths about the past” at the turn of the 20th and 21st centuries, the Czech government and Army also supported the construction of a number of monuments (principally in the Galicia area and in the region of the former Italian front in the borderlands between today’s Italy, Austria and Slovenia), which should – although with a significant delay since the events took place – honor the memory of the fallen Czech soldiers in the uniforms of the Austro-Hungarian Army. We are convinced that this is a small, but very significant and valuable contribution towards forming a balanced (non-national) perspective on the European events that took place one hundred years ago.

Literature

- Blažíček, Přemysl. *Haškův Švejk. Monografie*. Praha: Československý spisovatel, 1991.
- Borovička, Michael et al. *Velké dějiny zemí Koruny české*, svazek XII, (1890–1918). Praha – Litomyšl: Paseka, 2013.
- Emmert, František. *Českoslovenští legionáři za první světové války*. Praha: Mladá fronta, 2014.
- Fučík, Josef, *Osmadvacátníci. Spor o českého vojáka Velké války 1914–1918*. Praha: Mladá fronta, 2006.
- Fučík, Josef. *Soča (Isonzo)*. Praha – Litomyšl: Paseka, 1999.
- Fučík, Josef. *Piava 1918*, Praha: Havran, 2001.
- Fučík, Josef, Marek Pavlík. *Sočská fronta 1915–1917. Průvodce po místech bojů vojáků z českých zemí*. Praha: Nakladatelství Elka Press, 2008.
- Koldinská, Marie, Ivan Šedivý. *Válka a armáda v českých dějinách: sociohistorické črty*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2008.
- Kvaček, Kvaček. *První světová válka a česká otázka*. Praha: Triton, 2003.
- Papcunová, Eliška. „Účast českých vojáků na sočské frontě za 1. světové války 1915–1917“. PhD diss., Masaryk University of Brno, 2009.
- Pernes, Jiří et al., *Pod císařským praporem. Historie habsburské armády 1526–1918*. Praha: Nakladatelství Elka Press, 2003.

- Pichlík, Karel, Bohumír Klípa, Jitka Zabloudilová. *Českoslovenští legionáři (1914–1920)*. Praha: Mladá fronta, 1996.
- Pipan, David Erik. „Spomenik hrabrim braniteljam Rombona“. *Na fronti. Revija vojaške zgodovine* 3 (2003), 48–52.
- Pivko, Ljudevit. *Proti Rakousku. Carzano*. Praha: Památník odboje, 1924.
- Rehberger, Arthur. *1. světová válka 1914–1918. Rehabilitace c. k. vojáků ze zemí Koruny české padlých na jihozápadní frontě*. Příbram: Ivan Fojt, 2012.
- Schachinger, Werner. *Die Bosniaken kommen. Elittentruppen k. u. k. Armee 1879–1918*. Graz – Stuttgart: Leopold Stocker Verlag, 1994.
- Šedivý, Ivan. *Češi, české země a Velká válka 1914–1918*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001.
- Šehić, Zijad. *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878.–1918*. Sarajevo: IP Sarajevo Publishing, 2007.
- Váchal, Josef. *Malíř na frontě. Soča a Itálie 1917–1918*. Praha – Litomyšl: Paseka, 1996.
- Vričan, Jozef. *Po zapadlých stopách českých vojáků. Z Julských Alp k Jadranu*. Olomouc: Ondřej Havlík, 2008.

Резиме

Ладислав Хладки

Чешки војници у Великом рату (1914–1918)

Апстракт: Циљ овог чланка је да пружи објективни приказ понашања чешких војника у Првом светском рату. У прошлости је ово питање, због разних идеолошких разлога, у великој мери било упрошћено. Немачка национална пропаганда приказивала је чешке војнике који су се борили на страни аустроугарске војске 1914–1918. као непоуздан елемент, због словенског сентимента. Међутим, након 1918. чехословачка историографија је заузела веома критички став према овим војницима, јер је главна заслуга за оснивање независне Републике Чехословачке приписивана такозваним легионарима, тј. војницима који су се борили на страни савезничких држава. У овом чланку, аутор се ослања на чешку историографију на прелазу између XX и XXI века и покушава да пружи избалансирану (ненационалну) перспективу ове теме.

Кључне речи: Први светски рат, Аустроугарска, чешки војници, источни (руски) фронт, југозападни (италијански) фронт, чехословачки легионари, Република Чехословачка

Овај чланак представља покушај објективног приказа понашања чешких војника током Великог рата. Немачка и аустријска пропаганда у периоду од 1914. до 1918. нудила је превише поједностављен и неправедан портрет чешког војника као веома непоузданог фактора, па чак и као издајника аустријског цара и његове војске. Ово становиште је формирано на основу неколико случајева дезертирања чешких војних јединица које су биле у саставу аустроугарске војске, нарочито на источном (руском) фронту у периоду од 1914. до 1915. године. Међутим, након рата, званична чешка историографија заузела је критички став према чешким војницима који су се борили на страни Хабзбуршке монархије, а главна заслуга за оснивање не-

зависне Републике Чехословачке приписана је такозваним чехословачким легионарима – војницима који су се добровољно придружили чехословачким јединицама (легијама) током рата и борили се против Немачке и Аустрије на страни савезничких трупа.

Циљ овог чланка је да пружи избалансиран приступ теми. Овај чланак се заснива на савременој чешкој литератури са прелаза XX у XXI век и покушава да докаже да су чешки војници који су се борили на страни аустроугарске војске, нарочито они који су се борили на италијанском фронту током Првог светског рата, у већини случајева били лојални и храбри и часно испуњавали своју грађанску дужност према цару и држави у којој су тада живели – Хабзбуршкој монархији. Током рата погинуло их је више од 130.000. У Чешкој Републици данас, легионари и војници бивше аустроугарске војске више не уживају различит третман. Свима је одато дужно поштовање и захвалност за жртве током Првог светског рата.

УДК 349.444(4)"1918/1928"
351.54(4)"1918/1928"

Оригиналан научни рад
Примљен: 5. 12. 2016.
Прихваћен: 16. 1. 2017.

Aleksandar R. MILETIĆ
Institut for Recent History of Serbia
armiletic@gmail.com

Housing Disputes and Politics; Socio-Political Context of the Tenant-Protection Schemes in Southeast and East-Central Europe, 1918–1928*

Abstract: This comparative study analyses a specific socio-political context of the processes that came with the implementation of a housing rent control system in Bulgaria, Yugoslavia, Czechoslovakia and Poland during the first interwar decade. It studies specific interactions between mainstream politics and landlords' and tenants' interest associations. The paper deals with the evolution of the attitudes of tenants' and landlords' associations towards the politics and their active participation therein.

Key words: housing policy, rent control, interest groups, East-Central Europe, Southeast Europe

This paper deals with complex socio-political implications of the problems resulting from a post-war state intervention in the hous-

* This article has been written within a framework of the scholarly project *Tradition and Transformation – historical heritage and national identity in Serbia in 20th Century* (№ 47019), funded by the Ministry of education, science and technological development of Serbia. Apart from the Ministry, the research was funded by Mediterranean program of the European University Institute in Florence and Imre Kertész Kolleg in Jena.

ing rental market.¹ Namely, given that the housing policy could seriously affect the everyday life of a considerable portion of the population, it became an important concern of daily politics. This was especially true as politicians became much more concerned with the welfare of their voters at a time of general liberation and social turmoil after the war. Under the given circumstances, all manifestations of general public resentment or unrest played a significant role in policy decision-making, regardless of their actual political context. Particularly, the well-organized interest associations became associated and involved with political parties and daily politics.

While the landlords' associations stood for the old principles of the inviolability of private proprietorship and the full freedom of contract, the tenants' associations appealed for a prolongation of the state of emergency in the housing domain. Due to their numerical advantage and the new era of mass-politics, the latter were in a more favourable position to influence politics. Even in countries with relatively small urban population (such as Poland, Bulgaria and Yugoslavia), the political influence of tenants' associations went beyond mere numbers. The urban population, especially in capital cities, had significant influence on state institutions. Within context, social unrest of the urban population in close proximity to the seat of political power had a certain weight in a turbulent post-war period.

Chronologically, the paper covers the first inter-war decade, including both the period with the fastest rate of change in post-war development and state intervention in housing rental market, namely the period from 1918 to 1924, and the time of relative stabilization that ended with the global upheaval caused by the Great Depression. The period 1918-1924 proved to be of exceptional importance for this article given that the dynamics of societal and political interactions between the interest groups and politics were at their peak in that period. This is the

1 On the housing rent control system and tenant protection schemes in the four countries under study, see: Александар Р. Милетић, „Нормативно регулисање стамбеног закупа у Европи, 1914-1938“, *Токови историје* 3/2013, 109-141; Александар Р. Милетић, „Сукоб станодаваца и подстанара, 1918-1928. Организација интересних група у југоисточној и источној средњој Европи“, *Токови историје* 2/2016, 65-92; Aleksandar R. Miletić, „Housing Disputes in East-Central and Southeast Europe 1918-1928. Comparative Perspectives on Yugoslavia, Bulgaria, Poland and Czechoslovakia“, *Social Transformation and Mass Mobilization in the Balkan & Eastern Mediterranean Cities (1900-1923)*, edited by A. Lyberatos and Chr. Hadziioissif, (Irakleion: Crete University Press, 2013), 79-97.

reason why the study focused on these years in particular; this refers to both the sources and analytical framework used in this paper.

Apart from this introductory section, the study consists of four more sections. The first one deals with the gradual transformation of socio-political setting behind the tenants' movement. The second section is dedicated to seemingly constant landlords' frustrations and disappointments with mainstream politics and politicians in the four countries under study. The third section covers both the landlords' and tenants' attempts to directly participate in the politics. Conclusions and results of the analyses are presented in the fourth section. The study is written on previously unexplored primary sources. This particular topic and a more general issue of housing rent control in the four countries under study have generally been neglected by regional scholarship.

*Tenants' affiliations: from the leftist origins
to the independent interest associations*

In the political arenas of the four countries, and especially at the beginning of the period under review, tenants' interests were primarily advocated by social-democratic and communist parties. While the former were staunch supporters of the peaceful reforms, rent control system (RCS) and requisitioning, the latter demanded confiscation and redistribution of housing facilities.² For instance, the Bulgarian housing legislation of May 1920 was preceded by numerous legislation drafts, proposals, and programs that appeared in the leftist parties' newspapers. Not surprisingly, the most radical ideas and policy proposals came from the Communist Party of Bulgaria (CPB).³ Georgi Dimitrov, one of its leaders, and later a notable character in the Bulgarian and international communist movement, demanded both the requisitioning and confiscation

2 Requests for peaceful reforms and appeals for maintaining peace and order in the country were among common themes of journal *Narod*, official organ of Bulgarian socialists, i.e. so-called "broad socialists" in 1919. See: К. Г. Бозбелиев, "Срещу Първи май", *Народ*, 30. 4. 1919; "Единственият път", *Народ*, 30. 4. 1919; "Червена софия", *Народ*, 2. 5. 1919. The requisitioning of "rich people's semi-occupied houses" was requested in "Naj-blizki zadači", *Народ*, 12. 5. 1919.

3 The more radical, later communist fraction in the Bulgarian labour movement existed under name of the Bulgarian Workers Social Democratic Party (Narrow Socialist) until its 22nd Congress in May 1919 when it was renamed to the Bulgarian Communist Party (Narrow Socialists).

of available housing facilities in Sofia.⁴ These two measures, with only a slight linguistic difference, can be found again in the official program of the Communist Party for municipal elections in December 1919. Instead of the term “confiscation”, the author(s) of the program used “expropriation”.⁵ Few days before the elections, Vasil Muletarov, a Communist MP, laid down a detailed elaboration of the CPB stance on the housing issue in the official publication of the party.⁶ One of his main arguments was that any reform in the domain of housing, including even the most radical forms of expropriation, would have been unsatisfactory if it had not been accompanied with a general scheme of nationalization of banks, the construction building sector, etc. The party leaders maintained these basic political concepts throughout the 1920s.

The Bulgarian Social Democratic Party became more closely involved in the official housing policy since its representatives took part in coalition governments from October 1918 to October 1919. The party’s Minister, Krăsto Pastuhov, was, in fact, in charge of drafting an initial version of the housing law which came into Parliament in January 1920.⁷ By that time, socialists were no longer in the government, but they voted for the law and defended it during the Parliamentary debate. It happened that the original socialist draft, which prolonged RCS and introduced rigorous requisitioning practices, was later accepted and carried out by the Stamboliski’s agrarian regime, well-known for its interventionist economic program.

During the parliamentary debate over this legislation, Stamboliski made a few rather short statements. The most important debate took place between a socialist MP Pastuhov, defending the government’s legislation draft, and a communist MP Vasil Muletarov, who demanded even higher level of state intervention. In addition, there was also one voice raised against the very notion of restriction over property ownership. Mihail Takev, a Bulgarian Democratic Party MP, was the only Bulgarian politician who advocated the interests of landlords. In the parliamentary session, he criticized a housing legislation draft on the high points of justice and legality and sacrosanct principles of the constitution.⁸

4 Dimitrov raised this issue on the session of Sofia’s Municipal Council. See: “Жилищният въпрос и софийска община”, *Работнически вестник*, 5. 8. 1919.

5 Published as front-page of *Работнически вестник*, 6. 12. 1919.

6 Васил Мулетаров, “Жилищната нужда”, *Работнически вестник*, 3. 12. 1919.

7 See Pastuhov’s speech in: *Стенографски дневници на XVIII обикновено Народно събрание*, (София: Държавна печатница, 1920), 752.

8 *Ibid.*, 743–750.

Takev's centre-oriented Democratic Party still stood for the "old" principles of the inviolability of private ownership, and full freedom of contractual relationships. It is, therefore, not surprising that the party did not win the support of more than about 10 percent of electorate in the 1919 and 1920 elections. The speech was delivered only few weeks before a political opponent assassinated Takev himself. When the new housing draft entered the parliament in December 1920, the Democratic Party remained strongly opposed, but its MPs were no longer as inflexible. One of the MPs, namely, Georgi Danailov, criticized it for some particular shortfalls and inefficiencies and not for being anti-constitutional and therefore unacceptable.⁹

One particular feature of the Bulgarian RCS, namely the absence of the tri-partite principle in housing arbitration,¹⁰ was established as a result of current political constellations during the parliamentary procedure over the 1920 legislation. The stenographic records show that the decision was purely politically motivated. The issue of a tripartite arbitration model was pointed out among other questions raised by a communist MP Muletarov. He actually tried to undermine the complete legislation project which, in his opinion, was deficient both in details and generally. Yet, in the domain of arbitration, he wanted to be constructive, i.e. to improve the draft. He was insisting on the principles of equal representation of both parties in the Housing Commissions (as was the case elsewhere in Europe), and electoral procedure of choosing these representatives. Neither of these principles was included in the law. The members of the commission were only supposed to have a high school education, to be adults, and recognized as moral persons. During the debate, Muletarov exchanged arguments with Prime Minister Stambolijski on this issue:

"Muletarov: (...) in this legislation draft you state: 'In order to be qualified to become a member of the commission you are supposed to be a righteous citizen'.

9 *Стенографски дневници на XIX обикновено Народно събрание*, (София: Държавна печатница, 1920), 823–826.

10 Tri-partite principle in settling housing disputes was widely applied throughout Europe in the 1920s. The arbitration was conducted by specially designed commissions consisting of equal number of tenants' and landlords' representatives and a state appointed president who could impose what was considered a "conciliatory" solution. Милетић, „Нормативно регулисање“, 118–119. For a general phenomenon of the tri-partite commissions in France, Germany and Italy, see: Charles S. Maier, *Recasting Bourgeois Europe. Stabilization in France, Germany and Italy after World War I*, (Princeton: Princeton University Press, 1988).

P.M. Stamboliski: which means that you should not be a Bolshevik (Laughter)

Muletarov: Exactly! He is not supposed to be a communist, i.e. a tenant".¹¹

In the previous elections of August 1919, communists won more support than the socialists, and their popularity among the urban poor was growing. Perhaps, this is what restrained lawmakers from giving tenants institutional concessions in the domain of housing arbitration. Housing commissions in Bulgaria were administrative, partisan bodies, infamous for all sorts of power abuses and corruption, especially in domain of requisitioning. In this way, a huge political asset, which could have been used to attract support from the urban poor for an agrarian regime, went astray.

State intervention in housing issues affected only part of the urban population of Yugoslavia and Bulgaria, totalling about 20 percent of the population. Their political influence, however, went beyond mere numbers. The urban population, especially in capital cities could have exercised more power against direct political influence on the authorities. The social unrest of urban population organized in close proximity to the seats of political power had specific weight in the turbulent after-war period. The first Yugoslav housing legislation came after the huge demonstrations were organized by the Serbian Social Democratic Party in Belgrade, in March 1919. Actually, the representatives of the Bolshevik fraction, which soon would be integrated into Communist Party of Yugoslavia (CPY)¹² delivered speeches.¹³ According to the Belgrade Labour Chamber, there were about 15,000 demonstrators (out of about 100,000 inhabitants) on the spot.¹⁴ It must have been a significant political demonstration even if the numbers were rather overstated. Throughout 1920, the CPY was a key political advocate for tenants' interest. Its official publication *Radničke novine* [Labour Journal] was very much concerned with tenants' problems and focused on tenants' issue.

The Party was organizing legal support for the tenants and huge rallies thus making systematic public pressure when the housing law

11 *Стенографски дневници на XVIII обикновено Народно събрание*, (София: Държавна печатница, 1920), 735–736.

12 Between April 1919 and June 1920, the official name of the party was the Socialist Workers Party of Yugoslavia (Communists).

13 "За ukinuće stambene bijede u Beogradu", *Sloboda* 14, 8. 3. 1919.

14 *Извештај Радничке коморе 1914–1920*, (Београд: Социјалистичка штампарија Туцовић, 1920), 19.

entered parliamentary procedure in April 1920.¹⁵ As a part of this campaign, not less than 20 rallies were held throughout Belgrade on April 4th.¹⁶ As with the Bulgarian socialists, the Yugoslav socialists' attempts to gain support from tenants and more generally from the labouring poor were compromised by the Party's decision to participate in coalition governments during 1919 and 1920.¹⁷ On the other hand, they were not even trying hard to obtain tenants' votes. For instance, during the April 1920 developments regarding housing legislation, the party's official journal *Sloboda* [Freedom] did not publish a single report, information or article regarding this issue. In 1918 and 1919, this journal wrote on tenancy issues in a rather academic way, without the zeal and aggressiveness of the communist propaganda.¹⁸

Not surprisingly, in the first national parliamentary elections in November 1920, the communists won four times more votes than socialists. In all issues regarding the housing domain, communist propaganda came up with more aggressive rhetoric and more radical programs than the socialist. While the socialists insisted on tripartite housing commissions and requisitioning, communist demanded one-party tenants commissions and general confiscations of housing property.¹⁹ The communists proclaimed a two-level political program: one realistic, which aimed at the prolongation of the protection of tenants, and another one, aiming at the overall revolutionary reform of society which would include the abolishment of private property.

The tenants' support was of such importance for the CPY that they were, as a social group of particular significance, invited by the Party's publication *Radničke novine* to vote for communist lists on the parliamentary elections in November 1920.²⁰ As has already been mentioned, the party won considerable support in the elections, and entered

15 „Против скупоће станова! За заштиту сиромашнога Београда! Велики митинг београдскога радништва и кираџија“, *Радничке новине* 87, 14. 4. 1920.

16 „Двадесет великих зборова“, *Радничке новине* 79, 3. 4. 1920.

17 A unified social-democratic organization on the state level Social-Democratic Party of Yugoslavia [Socijaldemokratska stranka Jugoslavije] was founded in April 1920. In December 1921 this party merged with another two socialist factions and formed Socialist Party of Yugoslavia [Socijalistička partija jugoslavije]. Toma Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije, 1921–1929*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1974), 31–74.

18 „Stanbena bijeda“, *Sloboda* 4, 5. 11. 1918; „Govor druga V. Bukšega i A. Kristana o zakonu o stanarini“, *Sloboda* 39, 10. 4. 1919.

19 „Naši zahtevi po pitanju stanova“, *Радничке новине* 79, 3. 4. 1920.

20 „Кираџије!“, *Радничке новине* 282, 26. 11. 1920.

the Parliament. Previously, the CPY won a majority of votes in municipal elections in the most important Yugoslav towns, including the capital city of Belgrade, Zagreb, Niš, Osijek, Podgorica, and Skopje. These election victories, however, proved to be the peak of the party's popularity and its achievements in the inter-war period. By the end of 1920, after several terrorist actions against the King and state officials committed by the communist followers, the Party's political propaganda and organizational activities were forbidden by the government; the next year, the Party was legally banned. From that time on, the CPY transformed itself into an underground, secret organization, which prevented it from maintaining its role as a tenants' advocate. In reality, after both leftist parties virtually disappeared as viable political organizations, tenants started organizing themselves into their own interest group associations in 1921.

After it became clear that all parliamentary parties were ready to support their claims, the tenants became cautious about maintaining the strict non-party character of their organization. Yet, the communist activists were trying to infiltrate into the tenants associations as it could be seen from the Belgrade tenants' publication, *Kirajdzija*. According to the source, not less than 15 officials, led by former president Nisim Almozlino, were expelled from the association on the grounds of being pro-communist on its annual assembly in March 1922.²¹ On this occasion, tenants' representatives of the Belgrade quarter of Dorćol issued a firm statement: "Our association does not belong to any political party [...] we are struggling for our rights by legal means [...] politics cannot and must not infiltrate our association."²²

In its beginnings, the Warsaw tenants' association was also inclined towards seeking political support from leftist parties. The association's notes and demands for the Warsaw municipal authorities were submitted via the Polish Socialist Party, "the party which advocates the interests of working people."²³ The first issues of *Lokator* included phraseology and slogans of socialist provenance. The language used at the general assembly of the Warsaw tenants' association held on May 6th and June 24th, 1923 inclined towards a leftist party more than towards an interest group ideology. The assembly issued two resolutions. The first criticized the government's intention to treat state employees differently from other workers. In the housing domain, for instance, only the former

21 „Из организације. Извештај са годишње скупштине“, *Кирајуија* 2, 30. 4. 1922.

22 „Збор на Дорћолу“, *Кирајуија* 2, 30. 4. 1922.

23 „Magistrat m. st. Warszawy broni prawa własności“, *Lokator* 6, 16. 7. 1923.

benefited from requisitioning schemes. The Warsaw tenants association called for unity of all social groups of workers and branches of the labour movement. This was particularly emphasized in the second resolution: "The general assembly states that a proper outcome of the resistance to the landlords' attack against tenants' rights can be attained by a united campaign of the proletariat with no regard to [individual's] ethnic and party affiliation. From this point of view, the assembly considers separate activities of whichever party or association as those who are dispersing tenants' strengths, and who are drawing water to the landlords' mill, and it calls on all parties standing on the ground of the protection of tenants' rights to consolidate immediately their action in the field of the struggle for the roof over one's head with the tenants associations and workers' parties in Poland."²⁴

By the end of 1923, these elements of leftist ideology gradually disappeared from the official phraseology of the association, which was transforming itself into a non-political interest group. This transformation was certainly encouraged by frequent communication with the highest state officials and party representatives of all parliamentary groups. From March 1924, as its officials became aware of the influence of their lobbying in parliamentary proceedings on housing legislation, the tenants' association assumed a strictly neutral position towards political parties.²⁵ Not only that almost all of the political groups supported prolongation of the RCS in Poland, but one of the MPs, a left agrarian and a Warsaw landlord Waław Łypacewicz, contributed to strengthening tenants' protection.²⁶

The March–April 1924 developments proved to be a turning point in the association's history; the Polish tenants finally realized that they constituted "a huge majority of urban voters", and were an important voice in mass-politics.²⁷ When compared to Bulgaria and Yugoslavia, this emancipation from the leftist organization tutorship in Poland was even more remarkable as socialist groups in this country retained much bigger support in electorate and in the Sejm. Not counting the represent-

24 "Ogólnie zebranie członków 2-go związku lokatorów i sublokatorów m. st. Warszawy", *Lokator* 6, 16. 7. 1923.

25 "W przededniu decyzji", *Lokator* 12, (March 1924).

26 "Niezwyczajny kamienicznik. Poseł W. Łypacewicz", *Lokator* 12, (March 1924).

27 "Ochrona lokatorów według nowej ustawy", *Lokator* 12, (March 1924).

atives of ethnic minorities, the leftist parties had about one third of the seats in Polish Parliament on the elections in 1919, 1922 and 1926.²⁸

Developments within the Czechoslovakian tenants' movement were quite analogous to those of other three countries under review. In the first place, this refers to the common affiliation and interconnectedness with the leftist movement in the formative period. The landlords' propaganda sources show that even in 1922 and 1923 tenants' association in Brno was dominated by people belonging to different factions of the socialist and communist movement. Among them, probably the most prominent figure was a National Socialist MP František Langr who was often presiding over the association meetings.²⁹ In 1925, when Czechoslovak tenants' associations launched their joint publication *Obrana nájemníků* [*The Tenants' Protection*] such special relationship was no longer visible in associations' everyday operations.

On the occasion of the drafting procedure for the new housing legislation in 1925, the tenants' publication proved to be indecisive in its critic of the political protagonist of the legislation.³⁰ This is a clear indication of a strict non-partisan tactic of the Czechoslovak tenants' association. The new legislation was less benevolent towards tenants, yet their official publication was quite cautious in criticising political parties who were members of the so-called Pětka Coalition. This coalition consisted of five parties including two socialist parties who also agreed to the gradual alleviation of the tenant protection system. The journal only noted that "the leftist opposition" in the Parliament stood against the draft of the law. In the first place this referred to the Czechoslovak Communist Party which maintained its legal activity and was represented in the Parliament throughout the interwar period.

In the elections of 1925, communists won about 13 percent of votes and took a second place among the Parliamentary parties.³¹ They represented a significant political force, yet, at the time, they were opposition party with no real influence on decision-makers. Czechoslovak organized tenants were quite aware of this and focused their attention to the members of ruling coalition of five parties: "[In doing so,] the asso-

28 Adam Próchnik, *Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej, 1918–1933: zarys dziejów politycznych*, (Warsaw: Książka i Wiedza, 1957), 57, 135, 142.

29 "Dopisy. Z Husovic", *Domov* 15, 15 April 1922; "Poplach v Brně", *Domov* 6, 10. 2. 1923.

30 „Boj nájemníků a podnájemníků o zákon na ochranu nájemníků”, *Obrana nájemníků* 1, 31. 3. 1925.

31 Mary Stegmaier and Klára Vlachová, „The Endurance of the Czech Communist Party”, *Politics & Policy* (August 2009), 801.

ciation was motivated by the fact that among the membership we have adherents of all political parties instigate second who could urge them to either join at least at certain level our cooperative action or not to go up against it.”³² The very same strategy, and almost in the same words was elaborated on the associations’ congress which was held in Prague November 28th, 1926. The non-partisan attitude and quest for a common platform of all the tenants was advocated as the best strategy in approaching decision-makers. It was underlined that association members involved “supporters of both leftist and bourgeois parties.”³³

A bit of remaining leftist phraseology one can find in the May Day editorial column of *Obrana nájemníků* in 1926. The front page was printed in red and much of text was dedicated to the notion of solidarity among those exploited, which included also social category of tenants.³⁴ It should be noted that there was nothing revolutionary in celebrating the May Day which was a state designated public holiday in interwar Czechoslovakia. Yet, throughout the period 1925–1928 covered by this research, no ideological traces of socialist or communist origin could be found anywhere in the journal. In this period, the tenants’ organization functioned as a strict interest group association.

Landlords’ disenchantment with politicians

According to the Czechoslovakian landlords’ sources, a tenant’s position in this country was quite a desirable one. Allegedly, both the old conservative parties and the newly emerging workers’ parties from the Czechoslovakian political scene courted the tenants. On the other hand, the threatened landlords’ attempts to get open support from the political parties proved to be unproductive. In the new era of universal suffrage and mass-politics, it was difficult to find a pragmatic politician who was prepared to go against the interests of majority urban population. Even those parties who still propagated conservative and liberal ideology did not dare to express public support for proprietors’ interests. A speech given by Mr. August Brožek, one of the leaders of the Czechoslovakian landlords’ associations at the meeting held in March 1922, revealed a bitter feeling of disappointment and helplessness of Czechoslovakian

32 „Boj nájemníků a podnájemníků”.

33 „Politický význam konference nájemnických organizací ze dne 28. listopadu 1926”, *Obrana nájemníků* 1, 1. 1. 1927.

34 “První máj a nájemníci”, *Obrana nájemníků* 6, 1. 5. 1926.

landlords. The speech published in *Domov*, the official publication of the association, expressed his frustration with political parties: “Our real enemies are not those numerous tenants, who can turn a decent home into a real hell, who spoil and damage it, [...] Our enemies are not the housing offices, who very often move against landlords in an unbelievable manner, neither are they the courts, tax offices, and communal authorities, but they are our political parties, all of them, with no exception, since they subjected us to a level of persecution unknown in history. They entrusted the offices and tenants with the powers that enabled them to oppress us at any place or time they wanted.”³⁵

The bitter sentiments were addressed primarily to the National-Democratic Party, which was the most conservative among the major Czech parties, and was supposed to represent what was then considered bourgeois interests. Yet, the tenant protection policy was of such a tremendous importance for broad strata of the Czechoslovakian urban population that there was little political capital to be gained from advocating the abolition or at least the moderation of these measures. “We know that you care much more for the interests of your political parties than for national property, that is our homes; therefore you persecute us in order to obtain the votes of tenant-voters”, Brožek commented in his resignation.

In support of this claim, Brožek mentioned a not very reliable account on a particular event from the parliamentary debate in 1920. The session was focused on the issue of increasing the state-prescribed limit of housing rents. Allegedly, the Social-Democrats who supported tenants’ interests were ready to accept a 50 percent increase (compared to 1914 level) but a National-Democratic Party MP, the well-known Božena Vikova Kunětická, proposed not more than 20 percent, which was later accepted. Brožek’s informant was Vaclav Johanis, a Social-Democratic MP: “Well, if a bourgeois party is pleased then we will agree to the proposal, of course”, Johanis allegedly replied to Kunětická.³⁶ In addition, Brožek addressed some serious accusations against Kunětická’s party colleague, the MP František Lukavský. According to Brožek: “Mr MP Lukavský did support and still supports the idea that the law on the confiscation of housing should be prolonged for only one reason – to make a number of owners vote for the ND party.” An overall impression from the Czechoslo-

35 “Nářek persekovaných s politickými stranami nepohne, ale hlasovací listek”, *Domov* 11, 18. 3. 1922.

36 Ibid.

vakian landlords' association was one of utter despair and disappointment with the political parties and political developments in the newly created state. In some of the *Domov* texts one finds even reminiscences of good old days of the late Habsburg Empire.³⁷

The Yugoslav landlords were equally disappointed by daily politics in the newly created state. Yet, their resentment over politics gradually grew. In its beginnings, the landlords' association was focused on the leftist parties and the protagonist of socialist reforms and communist propaganda: "cadets of Lenin, Trotsky, Bronstein, Béla Kun, and other Jewish bloodsuckers."³⁸ To some extent, this negative attitude was expected as the communists were mobilizing the urban poor and organizing protest rallies in favour of tenant-protection regulations, while the socialists were governing this policy from the Ministry of Social Policy. Namely, for almost the entire period between December 1918 and May 1920 the socialists were in charge of the ministry. When the ministerial authorities were entrusted to the left-central Democratic Party (DP), in May 1920, the landlords' association also became engaged in a campaign against this party. By the end of 1922, negative sentiments towards DP in particular and leftist ideology in general were prevailing in the landlords' public discourse.³⁹ However, the overall disgust at and disappointment with post-war politics came only after the Ministry of Social Policy became controlled by the most influential and conservative Serbian party, the People's Radical Party, in December 1922.

The very first statements of the newly appointed Minister Ninko Perić enraged landlords. Not only could they not expect support from any political party whatsoever, but it was clear that even this traditionalist and conservative party was maintaining policy measures introduced by the socialists in the extreme circumstances immediately after the war. The language of the landlords' official journal became harsh and unpleasant to the politicians. An avalanche of insults was directed at that time towards ministers who were portrayed as "pitiful figures", "ordinary fools", "pathetic clodhoppers", and even as "wet chickens".⁴⁰ They renamed the Ministry of Social Policy into the "Ministry of Confused Policy and So-

37 „Zákon o ochraně nájemníků“, *Domov* 19, 8. 5. 1922.

38 „Акција нашег удружења. Пред новим решењем питања о закупу зграда“, *Дом* 4 (мај 1920).

39 „Пред коначним решењем“, *Дом*, 22. 12. 1921; „Ванредни збор чланова удружења“, *Дом* 8, 28. 11. 1922.

40 „Сложно на газде“, *Дом* 14, 21. 1. 1923.

cial Misery".⁴¹ Allegedly, this ministry, "staffed by homeless people", was the source of all evil and incompetence in the housing market. Moreover, by maintaining extraordinary measures the "homeless" officials and employees of the ministry were in the first place protecting their own tenants' interests. After the 1923 turning point, the landlords were to stand against tenants' associations, political parties, and state personnel, who all benefited from the housing legislation: "No, no, and no. We do not approve of being cheated or lied to. This [policy] was created by the homeless of the Ministry of Social Policy, aided later by the homeless of the other Ministries and, equally, by the tenants. They all were yearning to lodge at no cost; they all did not consider the general costliness [...] they only find rents expensive."⁴²

The Bulgarian landlords' lost faith in politics sooner than their counterparts in Belgrade, no matter that at least one political party stood behind their interests. From the very beginning, their official publication wrote with resignation about post-war politics; yet, an aggressive campaign was only directed against Bolsheviks, i.e. against leftist parties.⁴³ Among other alleged wrongdoings, these parties were accused of increasing general costs in the market. For instance, the leftist trade-union action intent on raising workers' personal income was directly boosting other prices, since the labour cost inputs were increased.⁴⁴ In a similar way, the workers' cooperatives, supplied with state printed banknotes, were raising prices of goods on the domestic market.⁴⁵ The landlords who were usually labelled as "vultures" and "profiteers" were trying to prove that actually the responsibility for the daily hardship laid primarily on socialist and communist actions.

The Bulgarian landlords' critical statements against other political parties were always general without differentiating between them or between their ideologies. According to the *Domoprитежател*, politics is one general entity with all sorts of negative connotations. Quite similar to the rhetoric of their Yugoslav counterparts, they emphasized the fact that the restrictions over property ownership came from "homeless party leaders". Under the circumstances, there was no political option for which the landlords could opt: "All our elected representatives, regard-

41 „Министарство за конфузну политику и социјалну несрећу“, *Дом* 14, 21. 1. 1923.

42 „Сложно на газде“, *Дом* 14, 21. 1. 1923.

43 „Жилищният въпрос“, *Домоприетел* 5, 15. 1. 1919.

44 „Истинските смутители на обществената ред у нас“, *Домоприетел* 9, 15. 2. 1919.

45 „Кои са истинските кождери“, *Домоприетел* 8, 1. 3. 1919.

less of their party affiliation, when they assume the power [...] immediately start to create onerous laws directed against owners' interests and in favor of the homeless."⁴⁶ For this reason, one of the priorities of the landlords' associations was to persuade their members to change radically the way they perceived their political affiliations and political ideas. Instead of "old political parties" based on abstract ideas and beliefs, the landlords association called its followers to opt for a new kind of "social estate party" based on particular interests of their social group. Most of all, the association argued against maintaining loyalty to "the old" political ideas and beliefs: "To hell with [your] ideas and beliefs. You are forbidden to breathe air; you are not allowed to make use of your property which is given to another; and still you are seated and you are babbling about some beliefs and ideas! Don't you see that, today, the whole world has begun to spin round its ancient wheel on only one spoke and that everything is transformed and changed and become unrecognizable – everything is placed into the service of [particular] interests, and only interests. [...] The old world is already dying out, and it is transforming itself. The old political parties of yesterday are in convulsions and agonizing, they are about to break apart as the old glue formed of some ideas and beliefs, which joined them together, has already been dissolved [...] and these will inevitably disintegrate in particular parts. [...] New parties will be formed, new groups only based on interests, i.e. the parties of [social] estates!"⁴⁷

According to the Bulgarian landlords, the only way out was a direct participation in politics. Since no party was defending their interests, they were to form their own party.⁴⁸ The next section will show how far Bulgarian, Yugoslav, Czechoslovak, and Polish landlords and tenants advanced in implementing the idea of direct participation in politics.

Interest organizations evolving into political parties

While in Bulgaria the aforementioned idea of taking part in politics occurred to the landlords' movement in 1919, in Czechoslovakia it happened in 1922 and in Yugoslavia in 1924. Yet, this change of heart seems to be nothing more than an act of desperation. Only in Czechoslovakia and Poland did the landlords' associations try their luck in munic-

46 "Всички на работа", *Домоприетел* 6, 30. 1. 1919.

47 "Какво ни предстои?", *Домоприетел* 9, 15. 3. 1919.

48 Ibid.; "Всички на работа", *Домоприетел* 6, 30. 1. 1919.

ipal elections. The Polish Association of the Owners of Immovable Property won about 6,000 votes and two seats in Municipal Council of Lodz. In March 1923, the Landlords' Tax Payers Party [Strana Poplatnická m. d.], which was its official name, won only 2 out of 36 seats in municipal parliament in elections held in the South-Bohemian town of Jindřichův Hradec. Regardless of the poor election result, the Czechoslovakian landlords' association was sure that it was moving in the right direction.⁴⁹ A year before, Avgust Brožek, the association's high official was once more reminded of an estimated 2,000,000 owners who might have created a powerful political force in future.⁵⁰ Their counterparts in Yugoslavia contemplated about 200,000 votes – equivalent to 40 MPs who might win seats in general elections.⁵¹ Yet, no further record of political accomplishments of landlords' associations was available in the period under study. Regardless of much rhetoric and many plans for direct participation in political life, and the same applied to the Bulgarian association.

Born out of a huge social turmoil, the tenants' movements in the four countries also had some political aspirations. When it comes to their ideological grounds, there was a certain degree of uniformity in the way these associations went through their stages of development. In the formative period, they were either part of, or closely related to, the left-ist movement. Gradually, as demonstrated above, the associations moved towards non-political and strictly interest group organizations. From this neutral position, they managed to obtain support from almost all influential political groups in their countries. When finally some of these associations decided to consider engaging in politics, it was rather a decision based on their impression of their own importance and power amongst the electorate than on anything else. While landlords entered politics out of sheer desperation, the tenants' motives were quite reversed.

In Belgrade, the Tenants' Party took part in the national elections in 1923. Interestingly, it seems that during the campaign it was only confronted by communists. Since the CPY was officially banned in 1921, its leadership established a new party, namely, the Independent Labour Party of Yugoslavia (ILPY) in order to participate in this election. In the domain of housing issues their main worry was how to combat the activities of the tenants' association. For that purpose, the communist party activists

49 "Poučení z obecních voleb", *Domov*, 17. 3. 1923.

50 "Nářek persekovaných", *Domov* 11, 18. 3. 1922.

51 „Kongres svojine – Svečana sednica“, *Dom* 16, 27. 4. 1924.

distributed propaganda leaflets against the Tenants' Party.⁵² The organizers of the communist underground movement probably still kept in mind recent times when their party was the undisputed political campaigner for tenants' interests. Yet, the election results must have caused a huge frustration for both party leaderships. While the communists won 1,134 votes, the tenants collected no more than 304 votes out of the ballot of about 18,500.⁵³ The Zagreb tenants' association participated in 1927 municipal elections and won 2 out of 50 seats in the town's municipal parliament.⁵⁴ The communist activists took the opportunity at the Tenants' Party election meetings to regain support among their old electorate, which caused various small incidents.⁵⁵ From 1924 on, the Polish tenants also insisted on the political action of their association. According to their official journal, the focus of the political activities should have been placed on communal elections.⁵⁶ According to the results of the 1927 elections from the Łódź municipality, the results were more than disappointing. The Tenants and Subtenants Party won only 36 out of about 243,000 votes.⁵⁷ The election results of both the tenants' and landlords' organizations proved that they were quite far away from a successful participation in mass-politics.

Conclusion

Social and political developments in Europe during the WWI and interwar period proved to be in favour of the organized tenants. Due to their numerical advantage and the new era of universal suffrage and mass-politics, they were in a more favourable position to influence politics than it was the case with the landlords. Even in countries with a relatively small proportion of urban population (such as Poland, Bulgaria, and Yugoslavia), the political influence of tenants' organizations went beyond mere numbers. The urban population, especially in capital cities, could exercise significant influence on state institutions. Under the circumstances, social

52 Leaflet „Ne glasajte za kirajdžijsku listu (1923)“ is available in the Collection of the Biblioteka Matice srpske in Novi Sad: Dk II 701.

53 „Јучерашњи избори“, *Политика* 5353, 19. 3. 1923.

54 „Rezultat zagrebačkih gradskih izbora“, *Novosti* 246, 5. 9. 1927.

55 „Izborni pokret za gradske izbore. Skupština stanarinskog bloka“, *Novosti* 231, 22. 8. 1927.

56 „Lokatorzy do rad miejskich!“, *Lokator* 19, (October 1924).

57 „Wybory do Rady Miejskiej m. Łodzi“, *Dziennik Zarządu Łodzi* 43, 25. 10. 1927.

unrest of urban population displayed in close proximity to the seat of political power had specific weight in the turbulent post-war period.

Yet, regardless of all this advantages and such a favourable position to influence politics, the tenants' movement did not originally come into being as an independent interest group association. In its formative period it evolved as one separate branch within broader social and economic program proclaimed by leftist parties. Immediately after the war and at the very beginning of the 1920s, the tenant interests were advocated by social-democratic and communist parties. Whereas the former were staunch supporters of the rent-control system and requisitioning, the latter demanded confiscation and redistribution of housing facilities. In Bulgaria, the state's involvement in housing issues was intensified during the agrarian regime, notable for its resentment of the urban upper classes.

Some significant changes occurred as a result of decline of political influence of the leftist parties in Yugoslavia and Bulgaria. By August 1922 and June 1923, legal activities of their respective communist parties had already been prohibited. Socialist or social-democrats, on the other hand, had even before lost their ground among electorate. As a consequence, tenants' movement in these two countries was rapidly moving towards a complete emancipation from the leftist groups. This was especially the case after it became apparent that their (i.e. tenants') claims would be supported by almost all influential political groups in these two countries.

In Czechoslovakia and Poland socialist and social-democratic groups had much higher levels of popular support than it was the case in Yugoslavia and Bulgaria. Yet, in these countries one finds the very same trend towards emancipation from the ideological burden and political tutorship by leftist parties. The final separation took place in 1923 and 1924 a bit later than it happened in Southeast European countries under review. From that time on, the tenants' organizations in these countries became truly independent interest group associations.

Landlords' associations, on the other hand, were quite independent in their formative period and later on throughout the 1920s. Contrary to the tenants' associations, landlords were trying hard to obtain support from political parties. Almost continuously, they were faced with bitter disappointments even with the most conservative parties which were expected to defend principles of sacrosanct ownership rights and freedom of disposal with one's property.

The tenants' organizations in Czechoslovakia, Poland and Yugoslavia only returned to politics as independent political interest groups. Yet, in neither of these countries did election results correspond to the numerical strength of the tenant population. The landlords' organizations also tried their luck in municipal elections in Czechoslovakia and Poland. Taking into account relatively small share of landlords in Czech and Polish society it is remarkable that they were able to gain some support on these elections.

Sources and literature

Unpublished sources

- Leaflet „Ne glasajte za kirajdžijsku listu“ [Do Not Vote for the Tenants Party]. Collection of the Biblioteka Matice srpske, Novi Sad, Dk II 701.

Published sources

- *Извештај Радничке коморе 1914–1920*. Београд: Социјалистичка штампарија Туцовић, 1920.
- *Стенографски дневници на XVIII обикновено Народно събрание*. Софиа: Държавна печатница, 1920.
- *Стенографски дневници на XIX обикновено Народно събрание*. Софиа: Държавна печатница, 1920.

Newspapers

- *Дом*, for a while in 1923 it was issued as *Наш дом* (Belgrade)
- *Домоприжител*, since 1922 *Собственик* (Sofia)
- *Domov* (Prague)
- *Киражџија* (Belgrade)
- *Lokator* (Warsaw)
- *Наемател* (Sofia)
- *Народ* (Sofia)
- *Obrana nájemníků* (Prague)
- *Политика* (Belgrade)
- *Работнически весник* (Sofia)
- *Радничке новине* (Belgrade)
- *Sloboda* (Zagreb)

Literature

- Maier, Charles S. *Recasting Bourgeois Europe. Stabilization in France, Germany and Italy after World War I*. Princeton: Princeton University Press, 1988.
- Милетић, Александар Р. „Нормативно регулисање стамбеног закупа у Европи, 1914–1938“. *Токови историје* 3/2013, 109–141.
- Милетић, Александар Р. „Сукоб станодаваца и подстанара, 1918–1928. Организација интересних група у југоисточној и источној средњој Европи“. *Токови историје* 2/2016, 65–92.
- Miletić, Aleksandar R. „Housing Disputes in East-Central and Southeast Europe 1918–1928. Comparative Perspectives on Yugoslavia, Bulgaria, Poland and Czechoslovakia“. *Social Transformation and Mass Mobilization in the Balkan & Eastern Mediterranean Cities (1900–1923)*, edited by A. Lyberatos and Chr. Hadziiossif, 79–97. Irakleion: Crete University Press, 2013.
- Milenković, Toma. *Socijalistička partija Jugoslavije, 1921–1929*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1974.
- Stegmaier, Mary and Klára Vlachová. „The Endurance of the Czech Communist Party“. *Politics & Policy* (August 2009), 801.
- Próchnik, Adam. *Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej, 1918–1933: zarys dziejów politycznych*. Warsaw: Książka i Wiedza, 1957.

Резиме

Александар Р. Милетић

Стамбени спорови и политика. Друштвено-политички контекст система заштите станара у југоисточној и источној средњој Европи, 1918–1928.

Апстракт: Ова компаративна студија анализира друштвено-политички контекст процеса који су пратили увођење и примену система регулисаног стамбеног закупа у Бугарској, Југославији, Чехословачкој и Пољској током прве деценије међуратног периода. Чланак разматра специфичну интеракцију која се одигравала између државне политике и интересних организација станодаваца и станара-закупаца. У том контексту нарочита пажња је посвећена развоју концепција које су ове интересне групе имале према политици, укључујући и њихово активно учешће у њој.

Кључне речи: стамбена политика, систем контролисаног закупа, интересне групе, источна средња Европа, југоисточна Европа

У одмеравању снага између супротстављених интересних група станодаваца и станара-закупаца доста тога зависило је од њихове бројчане заступљености у друштву. Динамика друштвених и политичких промена у међуратној Европи, а нарочито увођење општег права гласа и развој феномена тзв. масовне политике, поставили су станаре-закупце, као бројнију интересну групу, у повољнији положај. Ово се односи чак и на земље са релативно малим уделом градског становништва, као што је то случај са Југославијом, Пољском и Бугарском, где је политички утицај градског плебса ишао и преко њихове релативне малобројности. Урбано становништво, а нарочито у главним градовима, могло је у великој мери да врши притисак на државне институције. Јавни протест градске популације исказан

у близини седишта политичке моћи имао је посебну тежину у превратним временима непосредног послератног периода.

И поред свих ових предности које су им се указивале, интересно окупљени станари нису организовали своја удружења сопственом иницијативом. У почетном периоду, ово организовање се спроводило у оквиру политичких организација леве оријентације. Питање успостављања и одржавања система контролисаног закупа (СКЗ) било је део шире социјалне платформе и програма са којима су наступали социјалисти и комунисти тог времена. Постојале су значајне разлике у погледу програма које су прокламовале ове две политичке групације: док су социјалисти очекивали поступну еволуцију система и били задовољни увођењем СКЗ, комунисти су тражили радикалне промене, које су укључивале примену мера конфискације и редистрибуције стамбеног простора. У Бугарској, државна интервенција у односе стамбеног закупа чије су основе поставили социјалисти била је интензивирана за време режима Александра Стамболијског, вође земљорадника који је био познат по презиру који је показивао према „непроизводној“ градској популацији.

У Југославији и Бугарској драстичне промене се дешавају као последица слабљења утицаја партија левог усмерења. Од августа 1922. у Југославији и од Јунског преврата у Бугарској, у обе земље су биле уведене забране рада комунистичких организација. С друге стране, социјалисти су у ове две земље још раније потпуно изгубили значај у бирачком телу. Под овим околностима, покрет организованих станара се убрзано осамостаљивао од странака левице, и организационо и на нивоу кадрова. Таквом развоју догађаја погодовала је и чињеница да су већ током првих послератних година станари-закупци у Југославији и Бугарској успели да на своју страну придобију представнике готово свих утицајних партија.

У Чехословачкој и Пољској различите странке социјалистичке и социјалдемократске провенијенције успеле су да у значајнијем обиму сачувају утицај у бирачком телу. И у овим земљама ипак долази до истоветног тренда: наиме, до 1923/24. долази до организационог осамостаљивања станара-закупаца. Станодавци су се исцрпљивали у непрестаним покушајима да за своју судбину заинтересују партије од утицаја, нарочито странке које су словиле за конзервативне или традиционалистичке. Епилог је током 20-их година био увек исти. Организовани станодавци, некада угледни сталеж рентијера, доживљавали су континуиране фрустрације одлукама поли-

тичких власти и скупштинских већина да продуже систем ограничења у домену њиховог располагања својином.

Организовани станари у Југославији, Чехословачкој и Пољској вратили су се средином 20-их година политици и то као представници сопствених политичко-интересних група. Биле су то углавном иницијативе локалног карактера које су се завршавале неуспехом и slabим одзивом бирача на локалним изборима. У Пољској и Чехословачкој на истоветан начин су се у неким локалним срединама опробали и станодавци. Фасцинантно је да њихови резултати нису били тако безначајни како би се могло очекивати с обзиром на слабију бројну заступљеност станодаваца у популацији.

УДК 94(497.1)"196"
323(497.1)"196/197"
32:929 Ранковић А.

Оригиналан научни рад
Примљен: 16. 5. 2016.
Прихваћен: 16. 1. 2017.

Srđan CVETKOVIĆ
Institute for Contemporary History
scevtkovic72@gmail.com

Fall of Aleksandar Ranković and Condemnation of "Rankovićism"*

Abstract: This study examines the circumstances which lead to the purge of Aleksandar Ranković, the longtime person "Number one" in the State Security's apparatus. The study also analyses the impact it had on the future events in the history of Yugoslavia. The political fall of Aleksandar Ranković coincided with the beginning of the process of redefining relations between the member-states of the Federation sparking suspicions that the two events were closely interlinked. Moreover, Aleksandar Ranković was posthumously proclaimed Serbian nationalist. In this study, we also analyse what affairs during the Ranković's ouster can be linked to his name; how much truth there is in the accusations of his involvement in the wire-tapping of the Yugoslav top level political leaders' affair and what were his ambitions to become one of them. What implications did these events have on the wider scope of the state's political actions?

Key words: Aleksandar Ranković, UDBA (State Security Administration), communism, Serbia, political purges, party purges, Josip Broz Tito

According to the common view of historians, Aleksandar Ranković's fall from power was the result of his opposed efforts to the pro-

* This article has been written within the framework of the scholarly project: *Serbian Society in the Yugoslav State in the 20th century: Between Democracy and Dictatorship* (№ 177016), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

motion of decentralization and constitutional reforms after 1963.¹ The mainstream interpretations of Edvard Kardelj's concept of the national question emphasise that during the fall of Aleksandar Ranković Yugoslavia was in the process of gradual redefinition to a federation of independent states (republics) invoking the right to self-determination and secession. During the 8th Congress of the League of Communists of Yugoslavia in 1964, it was decided that republics' congresses were to be held before the Congress of the League of Communists of Yugoslavia therewithal nationality balance was maintained (parity of national representation) within the state and party institutions became major concern. Soon after the fall of Ranković, the acceptance of an amendment giving favourable status to the Serbian provinces (Vojvodina and Kosovo) led to further strengthening of nationalism within the Party. The fall of Ranković did not provoke radical changes and purges within the Party as much as did the fall of the "liberals" during the 70s (apart from those within the state security in Serbia and Kosovo). However, consequences of the Brioni Plenum have deeply affected the course of the socio-political life, the system and, after all, the fate of the state. Is there any truth in the accusations against Ranković? Under what circumstances was the first man of the state security dismissed and what did this really mean for the history of Yugoslavia?

Security's Number One – Party's Number Two

Political and war biography of the Security's First man and the Second to Tito is exciting and dynamic. His inexhaustible work energy, brilliant organisational skills, experience of an old revolutionary and his unscrupulousness raised him to the highest political ranks. As a member of the HQ of the National Liberation Army (NOV), and Partisan Armed Forces (POJ) and Secretary-General of the Communists Party of Yugoslavia (KPJ) during the war, he was also member of the Tito's inner circle. He was involved in the most important decisions concerning war and revolution affairs. He was a member of the most important army and political organisations of the Yugoslav liberation movement: member of the Anti-Fascist Council of National Liberation of Yugoslavia, (AVNOJ),

1 It was commonly noted that serious disagreements begun as early as in 1958 and lasted through to 1962 followed by more intensive ones including activities preceding Ranković's dismissal. Milan Piljak, „Brionski plenum 1966. godine: pokušaj historiografskog tumačenja događaja“, *Tokovi istorije* 1/2010, 76-77.

vice-president of the Anti-Fascist Assembly of National Liberation of Yugoslavia, (ASNOS) delegate of the Temporary and Constituent Assembly of Democratic Federation of Yugoslavia (SDFJ). When, the first state security agency, the Department of People's Security (OZNA) was formed on May 13th, 1944 on the island Vis (Croatia), Aleksandar Ranković became its first chief. Following the adoption of the Yugoslav Constitution in spring 1946, he was named Interior Minister of the Federal National Republic of Yugoslavia (FNRJ). Later, he was appointed to the highest state and party positions including Vice-President of the Federal Government and become a national delegate. He was twice re-elected member of the Politburo and a member of the Executive Committee of the Central Committee of the Communist Association of Yugoslavia (CK SKJ) at the Fifth (1948) and Sixth (1952) Party congresses. In 1956, he became Vice-President of the Federal Executive Council (SIV) and President of the Committee for Internal Politics and Security, member of the Secretariat of the Executive Committee of the Central Committee of the League of Communists of Yugoslavia (CK SKJ), member of the Central Committee of the League of Communists of Serbia (CK SKS), and a member of the Presidium of the Federal Committee of the League of the Socialist Working People of Yugoslavia (SSRNJ). After the war and until 1966, he was official and also unofficial chief of all civil secret services.²

2 Aleksandar Ranković was born on November 28th, 1909 in a poor family in Draževac (Obrenovac) near Belgrade (Serbia). He lost his father at an early age. He completed elementary school in his native town and went to Belgrade to study to become textile worker (abadžija) and became an apprentice. He was very young when he joined the ranks of the Communist Youth League. Upon joining the Communist Party of Yugoslavia in 1928, he became a secretary of the Provincial Committee of the Communist Youth League of Serbia. Soon, he was caught in illegal distribution of communist propaganda material and was sentenced to 6 years in prison by the Court for the Protection of the Country. He served his sentence in the Sremska Mitrovica and Lepoglava prisons. In 1936 he became a member of the Provincial Committee of the Communist Party of Yugoslavia for Serbia, and in 1937 became a member of the Politburo of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia. At the Fifth National Conference of the Communist Party of Yugoslavia in Zagreb he was elected to the Politburo of the Communist Party of Yugoslavia. After the uprising in late July 1941, at a time when Belgrade Radio station was sabotaged, he fell into the hands of the police. After the arrest, Ranković was taken to the Gestapo where he was tortured. His escape from the hospital was organized by S. C. Babović and Đ. Strugar supported by the undercover partisans in Belgrade. *Ko je ko u Jugoslaviji*, (Beograd: Sedma sila, 1957), 597–598.

As an industrious operative, loyal to Tito,³ he significantly contributed to the strengthening and development of the state repression apparatus which successfully and efficiently eliminated remaining of the political opposition (Chetniks, Ustasha, Rupniks) and later intra-party opposition – the Stalinists, the kulaks and the remaining “reactionists”. His visit to the Goli Otok Island in 1951 and his speech at the Fourth Party Plenum meant radical change and indicated liberal policies toward political opposition. Ranković and his right hand Svetislav Stefanović-Ćeća were no longer in charge of the State Security Administration (UDBA) and the Federal Secretariat for Internal Affairs (SSUP) at the time of their ousting. However, Ranković was Vice-President of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRJ) while Stefanović (Secretary of the Secretariat for Internal Affairs from 1953 to 1963) was a member of the Federal Executive Council (SIV) and President of the Committee for Internal Policy. In early 1965, the “third Ranković man” who was also removed from his position was Vojin Lukić, Secretary of the Federal Secretariat for Internal Affairs (SSUP). Accusations of misuse of the Secret Police (SDB) referred to times when Stefanović and Ranković were top-level federal security and internal affairs officers who used their political influence through their close allies Vojin Lukić in the Federal Secretariat for Internal Affairs and Srba Savić in the Secretariat of Internal Affairs (SUP).⁴

Preparing to square accounts with the “Rankovićism”

Tito’s bold address against particularism, nationalism, republican economic localisms in Split, only few years before his 1962 clash with Ranković, was viewed as an attack against federalists and Kardelj’s leaning toward Ranković ideology. The same year, at the plenum of Central Committee of the League of Communists of Yugoslavia (CK SKJ) such ideas were openly criticized and Kardelj was nearly sent home to Slovenia to continue with his scholarly work.⁵ However, by the beginning of Feb-

3 A. Ranković was Tito’s best man at Tito and Jovanka’s wedding in 1952. General Ivan Gošnjak was Jovanka’s best man – author’s note.

4 Archives of Yugoslavia, (Arhiv Jugoslavije – AJ), Supreme Court of Yugoslavia (Vrhovni sud Jugoslavije – VSJ), 212, f. 18, Izveštaj o deformacijama u radu Službe državne bezbednosti, Neposredno uplitanje Rankovića i Stefanovića u tekuće poslove SDB, 23.

5 This raised many suspicions about his *hunting accident* and the retreat to London. He only returned from London after an intervention by Bakarić, which was more of a political payoff. Kardelj was wounded by a bullet which went through his mouth stopping at a core of his spine. More on this incident in: Antun Duhaček, *Ispovest*

ruary 1966 at the Third Party Plenum, Tito clearly had Ranković in mind when he criticized "individuals who fall under the influence of the *petit bourgeois* from the West and those reactionaries within the state who remained after the war."⁶ Those who supported Ranković were those who opposed market economy reforms and who believed that these reforms caused higher degree of techno-economic and political dependencies from capitalist countries and decentralisation thus giving the republics more independence. As many contemporaries recall, the relations between Tito and Ranković begun to deteriorate in the early 60s due to personal reasons. Tito allegedly kept passive during an argument between Jovanka Broz and Lazar Koliševski in 1961 and over the dismissal of General Milan Žezelj in 1964.⁷ Even later the death of Slobodan Penezić alias Krcun in a car accident on the Ibarska magistrala⁸ on November 5th, 1964 was under the scrutiny and interpreted in the context of preparing a showdown with Ranković. Tito also reacted in the same vein during the replacement of Vojin Lukić with the Croat Milan Mišković, whose brother Ivan was head of the military security service. The conflict intensified after Ranković's criticism of the constitutional reform at a rally in Trebišnica in February 1966 when he claimed that the developed republics were favoured. On the other hand, Tito and Bakarić indirectly criticized Ranković accusing him of conservatism and centralism.⁹ Since the mid-60s, Ranković drew attention to himself as he increasingly toured Serbia where he was greeted with cheers, banners and music, which, some be-

obaveštajca, (Beograd, 1992), 196; Biografija Josipa Broza Tita nepoznatog autora iz zaostavštine Milana Đokovića Popa – unpublished, author's possession.

6 Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1990*, (Zagreb: Globus, 2006), 360.

7 Vojin Lukić, *Sećanja i saznanja*, (Beograd: 1989), 123.

8 The basis for this speculation lies in Krcun's fiery nature and resilience to Tito's authority. There are recordings, that in moments of anger and despair Krcun allegedly would shout: "Man, we did not, fight for the ragged-Marx, but for Serbia!" Later, after the dismissal of the disobedient generals Radivoje Jovanović Bradonja (bearded), he, in the presence of Ranković, asked: "Comrade Tito, when is our turn?" These doubts were impassioned a quarter of a century later by the statement of Slavko Ristić, Head of the Department of Traffic Police, who claimed that he was forced to sign a false report. Milan Trešnjić, *Podaci za biografiju Josipa Broza Tita*, unpublished and in possession of the author.

10 Veljko Kirbus, „Moskovska zdravica za Rankovića, Prislusškivači“, feljton, *Revija* 92, No. 684, 2. 6. 2009; Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, (Zagreb: Globus, 1990), 81; Jože Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, (Kopar, 1995), 254, 257; Džasper Ridli, *Tito, biografija*, (Beograd: Mir, 1998), 413; Richard and Ben Chrampton, *Eastern Europe in The Twentieth century*, (London, 1997), 310.

lieve, could have caught attention of his enemies in the party.¹⁰ According to the later SDB findings, intelligence services of the socialist countries allegedly counted on the “anti-reformists” around Ranković. However, the naive forecasts of the US intelligence suggested that it may result in a similar rebellion as in Hungary in April 1956.¹¹

Even before the fall of Ranković and later during the Ranković inquiry, General Miloje Milojević, Commander of the 1st Yugoslav Army stationed in Belgrade, was considered “nationalist and unitarian”. The fact that Gen. Milojević and Gen. Radoje Jovanović “Bradonja” (ret. in 1958, expelled from KPJ in 1967) were paying frequent visits to Ranković and were also Vojin Lukić’s war comrades did not go in their favour and caused some speculation. By the end of 1965, Gen. Milojević wrote a critically intoned report on personnel policy in the Yugoslav National Army (JNA). He intended to personally deliver the document to Ranković who was the organizing Secretary of the Central Committee (CK); however, Ranković refused it. In his report, Milojević criticized the position of Croats in the Army; especially those who were under the command of commander Ivan Gošnjak, who was also Minister of State for National Defence. He also argued that army officers from Montenegro were neglected and so on. Milojević filed his report to the military authorities who responded to it with violent campaign against him as a nationalist activist and against “all those in Serbia who support Milojević”. General Milojević was excluded from the Party, dismissed from the Army and sent to early retirement. Lukić believes that the affair against Milojević may have been used against him for his alleged attempts to affect the Army’s personnel policy which was heard in the accusations against Ranković.¹²

In early June 1966, the Federal State Security Administration (UDBA) already knew of Vladimir Bakarić’s, Secretary of the Central Committee (SK) of Croatia, contact with a foreign ambassador in Belgrade at the end of May 1966, according to Vojin Lukić. During this meeting he allegedly said that it should not come as a surprise if it was soon announced that Ranković was removed from the political life since it was a necessary move for democratization of the country. One of the first steps

10 Kirbus, „Moskovska zdravica za Rankovića”.

11 AJ, VSJ, 212, f. 18, top secret, 1966, Neka zapažanja o radu stranih obaveštajnih službi prema SFRJ u 1965. i 1966, 4; Momčilo Pavlović, *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948–1983*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008), 219–226.

12 Lukić, *Sećanja i saznanja*, 126; Svetko Kovač, Bojan Dimitrijević, Irena Popović, *Slučaj Ranković – iz arhive KOS-a*, (Zagreb: Despot Infinitus, 2016), 73–76.

in the champagne against Ranković, Lukić believes, was removing Ranković from the office of the Federal Secretary of the Interior, an important role in the security system (executed in early 1965). The request for Ranković's shift to the position of Organizing Secretary was made by the Central Committee of the League of Communist of Serbia (CK SKS). There were no serious objections to his work.¹³ Lukić also notes that much bigger misuse of the Service was during 1944–1945 (liquidation of opposition without trial), followed by purges of Stalinist during 1948–1953 (especially Goli otok), and at the time of the "forced buyout campaign" against the farmers. This was common knowledge among the Party leaders; however, no one was punished because actions were taken strictly following Party and political directives. Lukić also believes that behind these campaigns were a majority of the Party leaders and Tito himself who all had desire to ouster Ranković but with no real intent to limit political abuse of Service and democratize society.¹⁴

The wiretapping affair

One of the main arguments in the case against Ranković and Stefanović was the unauthorized use of the technical resources for phone tapping within the UDBA to establish UDBA within itself and having later full control of UDBA from their new posts. The Service, allegedly, used UDBA for wiretapping and control of Party and state officials.¹⁵ Krste Crvenkovski was appointed President of the Commission organized to substantiate charges now made against Ranković regarding the misuse of the Service. Crvenkovski was Macedonian nationalist and this status made him better suited for political liquidation of Ranković than a Croat or a Slovenian.¹⁶ It has long been a mystery who participated in obtaining evidence against Ranković. Vojin Lukić claims that the Federal Security

13 Lukić, *op. cit.*, 25.

14 Lukić observes that, not coincidentally, at the time of preparation confrontation with Ranković, he was sent to Mongolia and he only learned of the ousting of Ranković at the airport in a letter from Srba Savić which his son secretly gave him at the arrival in Belgrade: "I went to the toilet at the airport and then read the letter which Srba wrote on behalf of Čaća, in which he informed me to be prepared for an attack on Ranković and the UDBA; and that all the accusations were false and fabricated aiming to discredit and politically liquidate Ranković and compromise and break UDBA staff; and that I should oppose it at the Plenum." Lukić, *op. cit.*, 62–64, 71.

15 AJ, VSJ, 212, f. 18, Izveštaj o deformacijama u radu Službe državne bezbednosti, 6.

16 The same principles were most probably used to bring a "neutral" Macedonian Borče Samonikov, from Titov Veles as the Head of SDB.

Service, as announced to the Commission Chairman K. Crvenkovski, was unable to detect listening devices in the Užička Street (Tito's residence) because it had no access to the premises. However, for some years the Military Security Service were in charge of the security there. Another peculiarity about the existence of the tapping devices was that the person who could have known was Selim Numić, head of the technical department but he persistently denied any knowledge. Stevo Krajačić, the longtime Head of the Security Services in Croatia, in an interview to the daily *Vjesnik* dated October 28th, 1984 boasted that the "Ranković conspiracy" and the mechanism of wiretapping were revealed through people and experts who were illegally sent from the Croatian Secretariat for Internal Affairs.¹⁷ It seems rather odd that Tito, as the cables were allegedly discovered, did not suspect a foreign intelligence plot. However, he immediately pointed his finger at his security service, Ranković and Stefanović, his longtime close associates.

The pressure of many top Party leaders at the Brioni Party Plenum to ouster Ranković was overt and intense. Despite his undisputed authority, Tito got involved in manipulating people playing with their weaknesses and fears. He would assure them by saying: "After all, your house is bugged too."¹⁸ On the eve of June 16th, 1966, before the session of the Executive Committee KPJ, "Tito", Kardelj, Bakarić and others "assured" most of the Party members, in a similar manner. Although the wiretapping was common practice and was totally legal and controlled by the top-level Party leaders, the whole affair caused a lot of suspicion among them. Svetozar Vukmanović alias Tempo claims that Tito showed him the wires in the house and in his bedroom. Tempo at first did not believe Tito's allegations and was totally bewildered with what he saw. Jovo Kapičić claims that Tito was noticeably shaken when he invited him for a talk. Tito was adamant that Ranković was preparing a coup. Moreover, Tito insisted to show him his bedroom where, allegedly, the listening devices were installed.¹⁹ When Tito, 14 years later, received General Lj. Đurić, his former close associate who was ousted after the Sixth Congress, he also showed him "how Marko eavesdropped on him". Đurić, however, reminded Tito that the devices were fixed during his time with Tito. On this remark tension eased and Tito changed the subject and said: "Eh, Đurić! ... And I should tell you, you know ... there was a plan for your

17 Kovač, Dimitrijević, Popović, *op. cit.*, 87-89.

18 Lukić, *op. cit.*, 30-31.

19 Testimony by Jovo Kapičić, *Crveno i crno*, TV Document, 11. 4. 2008; Lukić, *op. cit.*, 32.

liquidation while you were in prison! I saved you! I did not allow it ... We are both alive and well. It's all that matters."²⁰ Edvard Kardelj went even further; he had suspicions that Ranković engaged Antun Vratuša to follow him.²¹

At this session, for the first time, it was officially announced that Tito was wiretapped. A commission headed by Macedonian party leader Krsto Crvenkovski was established to substantiate charges made against Ranković and members of the Commission included representatives from each republic including Đuro Pucar, Blažo Jovanović, Miko Tripalo, France Popit and Dobrivoje Radosavljević. Ranković offered to resign from all the posts to enable undisrupted investigation, which was accepted. At the CK SKS session on June 23rd, 1966 it was decided that Vojin Lukić should no longer perform his duties as Secretary of SSUP and as Secretary of CK SKS until the investigation was complete. When, on the eve of the Brioni Plenum, Ranković and Gošnjak initiated a meeting with Tito in his cabinet, Tito had dark glasses on, which Ranković took as an ominous sign. Conversation was cold, and when Ranković stood up to leave, Tito said that he did not need to see it all that tragic and added dryly at the end, "Mind you, we'll still cooperate."²²

As the source for discussion at the Fourth Plenum (Hotel "Istra", Brioni, July 1st, 1966) two documents were used: confidential *Documents* and *Committee Report*, which was published and read at the plenary session.

Documentation had incriminating four-point evidence mostly based on the wiretappings from which conclusions about deformations and abuses of the Security service and the roles of Ranković and Stefanović therein were made.²³ According to Lukić, as evidenced by S. Numić

20 Boro Krivokapić, „Samoubistvo šefa kabineta“, feljton Beskonačni Tito 5, *Večernje novosti*, 5. 2. 2008.

21 Biografija Josipa Broza Tita nepoznatog autora iz zaostavštine Milana Đokovića Popa, unpublished, author's possession.

22 Similar words, Tito used with Đilas, then Nikezić and Latinka Perović, Tripalo and others when they have already been defeated. Lukić, *op. cit.*, 33–37; Dušan Čkrebić, *Pogled iskosa*, (Beograd, 2009), 175.

23 The first relates to the microphones installed in No 15 Užička Street, on the desk in the study, which was connected with a cable to a tape recorder placed in a book cabinet in the library next door (which was built much earlier). The second one was installation of a PABX system with phone devices in the rooms and that one phone device was installed in the bedroom of Jovanka Broz. Finally, there is mention of other bugging devices and recorders, in the apartments of the party leaders Slavko Komara, Moma Marković and others. The installation was the responsibility of a technical dep.

and A. Duhaček, all wiretapping installations were set legally, following the decision of the highest political leadership officials and Tito personally in 1961, on the eve of the Conference of Non-Aligned Nations. Its purpose was to eavesdrop on non-aligned leaders who resided in the villas of the party officials in the Dedinje district, Belgrade. All the republic services participated in this action including DSNO, SSUP and SSIP, which were personally praised by Tito and there was extensive technical and other documentation on it. Later, the lines went “dormant” but Party officials who occupied these houses were never informed about that, or about their placement. Interestingly, the file was declared a state secret and was distributed to plenum participants just before the session. However, its copies were seized when the session was over regardless the fact that its publishing was meant to compromise Ranković and Stefanović. This can be explained by the fact that the evidence was pretty weak for publishing, let alone leave to members of the CK for scrutiny and cross-checking after the Plenum.²⁴ In his notes, Ranković writes that the Head of KOS Dušan Rusić testified that no military-technical commission had ever confirmed the evidence of wiretapping.²⁵

The Commission report was made public and contained information on the situation and methods of work of the State Security and responsibility of the highest officials, primarily Ranković, who, allegedly, entirely placed the Service “under his wing”. He underlines that the society after a period of revolutionary struggle and transformation went through democratization, which “security organs due to the conservative resistance of individuals were not able to follow.”²⁶ The Service went out of control and as “a force above state” served the “conservative forces gathered around Ranković and Stefanović” and took control of the Party, economy and social life through the involvement in the personnel and organizational issues, abusing personal records, investment issues, etc.

A wide network of informants in the Party was created and state-of-the-art spy technology was used on wiretapping officials. Citizens were exposed to unfounded intrigues; there were massive breaches of

of the Military service. SSA technician V. Đorđević was also involved. (Later under investigation by art. 105, disclosure of state secrets) for which the entire SSA was later charged. Lukić, *op. cit.*, 43–70.

24 Lukić, *op. cit.*, 43–70; Duhaček, *op. cit.*, 222.

25 *Ibid.*

26 AJ, VSJ, 212, f. 18, Izveštaj o deformacijama u radu Službe državne bezbednosti, 12. oktobar 1966, 1–40.

citizens' rights (breach of privacy, secret letters and other means of communication).

In the conclusion, the Commission report gives following recommendations: reorganization of the State Security, the Secret police no longer be used for political purposes, ousting of Svetislav Stefanović and his expulsion from the CK SKJ and SKJ, Aleksandar Ranković's resignation was accepted; the State Commission was to continue with the investigation and naming names in the affair and to bring them to justice. However, in the second report, at the end of 1966, Commission suggested that further prosecution of Ranković's group be abandoned because of their "past merits for the country".²⁷ The only official who opposed the Commission was Service's Head of the Human Resources, B. Novaković. He remarked, "How comes, all of a sudden, such assessment of the UDBA work and about all of us who have been with the Service for so many years? Until yesterday we were receiving decorations and now this? Allegations made by comrade Crvenkovski that we have become force above the state and society and that we are in charge of the Party are untrue."²⁸

Not only was the wiretapping affaire linked to Ranković and his associates centre piece in the Report, they were accuses of many other things. One of the most frequently mentioned is "control of privacy" of senior officials. Besides Tito and his wife Jovanka, their regular targets were Milka Kufrin and Stanka Veselinov. Milka Kufrin, Minister of Tourism and member of the Federal Executive Council (SIV) was wiretapped because she allegedly had an affair with her chauffeur, whose wife found out and threatened with a scandal. Wiretapping had no immediate effect, so one of the UDBA officials, Slavko Glumac, found out in a personal contact with the chauffer and his brother that the rumours were true. At the time, the Consul in Munich was S. Krstić Uča who confirmed that Milka requested a residence permission and work permit from the German authorities for the driver. At first, the driver claimed that he was forced into the relationship being threatened that he would be punished if he refused but later denied it saying that he was forced to such confession under the pressure from the Lukić's office. Based on these allegations, Milka was dismissed from the office and reprimanded by the Party. This affair

27 AJ, VSJ, 212, file 18, Izveštaj o deformacijama u radu Službe državne bezbednosti, 12. oktobar 1966, 1–40; Izveštaj o protivustavnoj delatnosti Aleksandra Rankovića i zloupotrebi SDB u političke svrhe 1. decembar 1966, 10–16.

28 Lukić, *op. cit.*, 43–70, Selim Numić, *Dobra zemljo lažu*, (Beograd: IRO Nova knjiga, 1989), 95.

was later used as an example of abuse of the Service.²⁹ Another public affair involved Stanka Veselinov. The affair triggered many rumours, malicious remarks and recounting in the city *couloirs*. The wife of Jovan Veselinov was prone to love affairs and had many protégés whose careers she openly helped using her status and skills in abundance. She was also known as alleged collectionner of antiques, paintings, rugs and objects of great value from the committees, councils and other public institutions. She would later sell those items to resellers at an enormous price. Many prominent Party leaders including Ranković, Stambolić, Penezić and Dušan Petrović alias Šane tried to come to the bottom of this case for years. UDBA hired a team, led by Milan Đoković alias Pop, to work on this case. The surveillance showed that Stanka was often seeing a young poet Matija Bećković, who worked for the *Jež* magazine. They often met at an apartment in the Belgrade district of Topličin venac, which was owned by an employee of the Municipality of Stari Grad. The apartment was wire-tapped by UDBA. During those meetings the incriminating recordings were allegedly collected. Except the intimate details, recordings testified of Stanka's "anti-socialist views", mocking of the Party officials, socialist self-management, and even Tito and Jovanka (they jokingly talked about assassination on Tito, etc.).³⁰ Ranković's team agreed that, if the recordings were to be used as evidence against Stanka, the best way was to present them as material obtained by following Bećković as a politically dubious character, descendent of a "public enemy" (his "Chetnick's origins"). Therefore, their relationship would have been discovered by accident. The reason for the cover up was to spare Žarko Veselinov from being hurt and to avoid any insinuations of an attempt to deliberately compromise him. D. Petrović Šane, President of the Serbian Parliament, was satisfied with the success of the action. He awarded the operatives

29 There are interpretations that Ranković, for security reasons, opposed liberalization of travel, something, the federal Minister of Tourism Milka Kurfin insisted on, which would raise tourism revenues and thus improve the negative foreign trade balance. This conflict and the subsequent scandals were rated as the calculation of liberals and conservatives within the SKJ. Same views were about Tito's decision to deal with Ranković. The idea was conceived while he was travelling back on the "Blue Train" to Belgrade. Ridli, *op. cit.*, 346; Lukić, *op. cit.*, 43-70.

30 Stanka Veselinov allegedly gave an UDBA document to Bećković about Bećković and other writers from Belgrade and Novi Sad, which she allegedly took from her husband's briefcase. When he learned that her phone was wiretapped, she told Bećković, who could not help wondering how it was done and he was embarrassed because he felt responsible for the safety of the apartment which he found. Lukić, *op. cit.*, 80.

with the sizeable cash rewards. Only a year later they were tried for misuse of the Service. The wiretapping operation went on for almost three years and many Party officials were aware of it including S. Penezić, D. Radosavljević, S. Doronjski, P. Stambolić, etc. However, after the Brioni Plenum the affair was presented as a set-up and that even Bečković was planted by UDBA, Ranković was accused and Stanka played victim to the UDBA intrigue and returned to her husband Žarko. In the same context it was referred to Mehmed Hodža case, former Minister, whose phone calls had been intercepted since 1954 under suspicion that he kept contact with saboteurs from Albania via his nephew. No action against him was taken because the evidence obtained from the Service was not reliable. Ismet Šaćiri, Vice President of the Socialist Alliance of Serbia was also under the surveillance which was requested by the Party and State Authorities on suspicion of raping an underage cousin. The Party Commission headed by D. Petrović and Vice-Premier of the Republic Executive Council (RIV) S. Penezić ordered the wiretapping, but Šaćiri was freed of the accusations and his reputation restored as a victim of abuse of the Security services in 1966.³¹

Wiretapping of the office of M. Mišković was also in the spotlight in the context of wiretapping officials. The microphone and tape recorder were installed during the time of S. Stefanović and were, as a part of standard business practice, used to record meeting minutes and discussions during the Board (Collegium) meetings. Later on, there was also mention of monitoring and surveillance "of the Vojvodina officials", mostly of Croatian and Hungarian nationality (G. Tikvicki, L. Rehak, F. Nandor, and J. Nađ) and Party activists who were arrested by the Hungarian forces during the occupation. Under the magnifying glass were also "deaths in the prisons in Kosovo".³² It is interesting that all the wiretapping scan-

31 Slobodan Penezić Krcun reportedly said that he believed that the control was unnecessary because "he wouldn't kill himself, nor would he flee from embarrassment because if he was an honest man, he would not do that to a child, and especially not to a child of his relative. Especially to an orphan." Lukić, *op. cit.*, 77.

32 Increased mortality in prisons in Kosovo has been a de facto situation, but also the fact was that prisons were getting overcrowded and incomparably worse hygienic conditions than elsewhere, and that the Albanians did not have the opportunity because of poverty to receive frequent and abundant food parcels, so they were usually dying of tuberculosis. Increased mortality of Albanians, after all, was the reality in other prisons, primarily KPD Niš, which was relatively high until the construction of the KPD in the East in the late 50's. Velimir Đokić, Robijanje demokrate, književnika i akademika Pekića, unpublished manuscript in the possession of the author.

dals and allegations of the human rights violation related to managers and bureaucrats (Veselinov, Kurfin, Šaćiri) or the Albanian minority, and that there was no mention about repression against ordinary citizens, which dominated during 1944–1966.

In his speech at the Brioni Plenum, Tito stressed that the Plenum was continuation of the extended session of the Executive Committee of March 1962, which, according to him, failed “due to the compromise tendency not to affect the unity of the Party and the unity of our leadership that in fact, was already violated.”³³ According to him, deviations in the work of the Service began even before 1957 (the official report leaked out only by mistake after 1964). “Comrades, we have made a mistake, to have our national security to itself for more than 20 years, and because of our enormous confidence in comrade Ranković and the Security services, at our Executive Committee we never questioned the work of the Service.” Tito assessed that, in the case of Ranković, it was about a fractional group which struggled for power and that further investigation must move in that direction. After the Committee Report, Ranković took to the floor first. However, his presentation was pale and unconvincing.³⁴ Ranković’s presentation and defence during the plenary session disappointed even his sympathizers. Until the end, it remained unclear, as in case of Đilas twelve years earlier, what were the motives behind his weak presentation during the Party condemnation, and six years later the behaviour of Nikezić and Latinka Perović, Tripalo, Dapčević and others. Was it respect for Tito, the Party’s ideology to which they belonged, psychological unpreparedness or fear and concern for themselves and their families as they knew the inner side of the mechanisms of terror?

After the Ranković’s speech, political and military officials took stand respectively. They all condemned Ranković and his associates for

33 Shortly after this meeting, Tito in his famous speech in Split on May 6, 1962, on the occasion of commissioning of the hydroelectric Omiš, harshly criticised the entire Party leadership for political mistakes and weaknesses in the work, abuse, privilege, corruption and other malfeasance in the economy. Momčilo Zečević, *Početak kraja SFRJ – Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ*, (Beograd, 1998), 16.

34 “I thought, and I was absolutely convinced that he as the accused, knows quite well and in detail the materials and what he is guilty of and I could not understand why he does not more energetically denies it (...) His strange defence strategy at the Plenum led me to believe that there may really be some guilt and that the real reason for his removal which his prosecutors have not mentioned” – recalls Vojin Lukić who as a possible justification finds an alleged heart attack which Ranković had on the eve of the Plenum when he received the materials. Lukić, *op. cit.*, 88.

political conspiracy. Most of them believed that even "Ranković's followers" believed that they were in some kind of "voluntary misapprehension"; others, in their overzealousness, went above Tito's views driven by personal or political intolerance against Ranković and his ideology. First speech was delivered by General V. Kovačević, followed by C. Mijatović, S. Vukmanović Tempo, M. Minić, J. Veselinov, and V. Popović. The last three spoke with hatred and revenge.³⁵ General Ivan Gošnjak was advised not to attend the Plenum. He was told, "You do not know what's coming! You couldn't take it!" Therefore, he did not speak at the Fourth Plenary session for fear that Counter Intelligence Services (KOS) may also be under scrutiny.³⁶

What the atmosphere was like during the session is best described by Vojin Lukić, Ranković's sympathizer and associate, who declined to speak. "I refused to speak because I had neither the strength nor the will to challenge the motion of the entire CK. I couldn't come to my senses from the shock after reading the documents last night", he said. Contrary to Lukić, S. Stefanović kept a firm stance and denied that the Agency illegally wiretapped senior officials. During his speech, he was sharply interrupted by S. Vukmanović Tempo, who yelled, "You're lying! You've bugged me!" Lukić replied, "No, never, except, perhaps, in the case of Đilas. But, no, not even then, because Đilas was bugged, so we heard your conversation with him."³⁷ He was then interrupted by C. Mijatović,

35 The reasons for this were as follows: According to Ranković, he was in disgrace with Tempo since 1940, because he brought Blagoje Nešković to PK Serbia, instead of him, as suggested by Đilas; Veselinov was mostly due to the scandal with Stanka Veselinov, and Vlado Popović, apparently, because after the withdrawal from the Central Committee of Croatia, he was not posted to a higher position. Lukić, *op. cit.*, 92.

36 The only one who stood up to Tito, partly because of the political liquidation of Aleksandar Ranković, was State Secretary for National Defence, General Ivan Gošnjak. Marshal immediately made clear that he should look for his replacement and allegedly ordered him to accompany Ranković in a military plane on his way to Brioni. The announced criticism of the KOS never happened because in September 1966 Proxy CK SKJ in the JNA brought unambiguously clear conclusions regarding the Brioni Plenum: *The security agents of the JNA had nothing to do with abuses in the highest ranks of the national security, nor with such deformations due to which the state security tried to turn into a force above society. Things like that could happen in the JNA because it has been managed for twenty years by the most responsible seniors ... In the system of command and subordination of the JNA security organs they couldn't rise to power over the command.* Lukić, *op. cit.*, 91, 128.

37 Milovan Đilas was tapped by the decision of the highest political authorities, on the eve of the Third Plenum of the Central Committee, which discussed the Đilas case; Tempo then phoned Đilas and told him that he fully agreed with him, with all his

who said, "It seems you've covered up the faux-pas of Slobodan Šakota in Moscow." C. Mijatović, then explained, that Šakota was Assistant to the Minister of Foreign Affairs when he was Ambassador in Moscow who spoke to him in confidence of his appreciation of Ranković over Kardelj; he also used to gossip about the top government officials in the Government of Bosnia and Herzegovina. Ranković, obviously, approved of such stories therefore Šakota was not reprimanded.³⁸ S. Stefanović denied these allegations, claiming that "the Šakota case" was dealt with by the Party Personnel Committee led by Velimir Stojnić.³⁹

The Brioni Plenum was well organised. The potential "Ranković's followers" were distinguished from others and under surveillance by the KOS agents. General Petar Babić, who was the Head of Tito's military office until 1966, was conveniently dressed in civilian clothes and was seated next to Lukić to prevent any potential danger to Tito from him. Similar security arrangements were made for Ranković, Stefanović and few others.⁴⁰ An experienced UDBA officer, Branislav Pendić recalls that the entire UDBA line-up was under surveillance by the KOS operatives in days prior to the Brioni Plenum. Ranković's people were "covered", and the UDBA operatives were monitored by Ivan and Milan Mišković, military and civil security services agents. That the situation was at a boiling point was confirmed by the fact that during the Plenum even the army forces were on standby and parts of the Guards division were brought to protect access to Belgrade. There was fear that the clash with Ranković may escalate into a full scale Serbian political coup. Although the IK CKS report states that "in explaining these problems to other republics, impression of problems concerning personnel, security and society in the Socialist Republic of Serbia must be avoided", hunt of Security personnel

views and promised him unconditional support. That conversation was recorded and immediately delivered to Tito who called Tempo the same evening. The next day, Tempo was among the first to speak and sharply attacked Đilas. Lukić, *op. cit.*, 95.

38 In the testimony before the commission Mijatović has even claimed that Šakota openly said that Tito was too old and should withdraw, and that Ranković should come in his place. *Moscow evening* become focus of attention and in particular its part where a drunken Soviet Part leader allegedly glorifies Ranković as the future president. Lukić, *op. cit.*, 95; Kirbus, „Moskovska zdravica za Rankovića”.

39 Mijatović, according to Stefanović, apparently, was the inspirer of the false news in Bosnia about Tito withdrawing from politics and Ranković succeeding him, which was supposed to come to the Broz and contribute to his suspicion and resentment towards Ranković. Lukić, *op. cit.*, 113.

40 Lukić, *op. cit.*, 82.

was conducted only in Serbia.⁴¹ It was difficult to swim against the main current since the Communists were raised in the spirit of unity of action and fostering the cult of Tito. Vojin Lukić later confessed, "When I saw that everybody voted for the proposed decision, I raised my hand too and voted for it. I acted against my conscience and contrary to my belief."⁴²

At the Plenum, five recommendations were adopted: 1) to reorganize Federal Security personnel in accordance with the new social orientation; 2) to obtain approval from SIV for the Commission to further investigate and persecute the culprits; 3) to deprive Svetislav Stefanović, responsible for the operation of the Service of all party and state functions and expel him from the Party; 4) to accept Aleksandar Ranković's resignation from all party functions and from the post of Vice President of the Republic (exclusion from the Party was not immediately proposed for tactical reasons and was done to bide time to prepare public for it) and; 5) to declaratively invoke the Communists and the people to stay on the path of democratization and the development of self-management in the wake of the Brioni Plenum decision. In the final say Tito, in a familiar manner (as with Đilas before and later with the liberals), paid Ranković tribute for his "good behaviour" and expressed hope that such is expected from him in the future, and expressed even possible cooperation. The fact that the Croatian Secretariat for Internal Affairs "destroyed tape-recordings from the Fourth session of the Central Committee at the beginning of 1970 makes an interesting observation."⁴³

After the Brioni Plenum, Aleksandar Ranković definitely retired from public life. He retreated to his villa in Dubrovnik far from the former comrades. He enjoyed his family life and indulged in fishing. Although he remained loyal to Tito and the Party to the end, he did not take any public or illegal activities against the regime. No other specific "hostile activity", besides the political qualifications, rumours and allegations of spreading *étatistique* and anti-reform slogans, could have been attributed to him until his death. There are brief remarks in the State Security Services records about him: "Since the abolition time in December 1966, actions of Aleksandar Ranković and members of his group were limited to destruction of the traces of their activities", claiming that "time will

41 *Ibid.*, 35.

42 *Ibid.*, 126.

43 AJ, Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (Central Committee of the League of Communists of Yugoslavia – CK SKJ), 507, IV/96, prilog 9; Pero Simić, *Svetac i magle*, (Beograd: Službeni list, 2006), 193–194.

tell of his innocence”, with slanders to “discredit some party leaders” and presenting themselves “as legitimate representatives of the Serbian nation,” which “babbitry society accepts and spreads.”⁴⁴ On May 12th, 1967, Tito held talks with a delegation of civil and military security services when he was told that “Ranković did not realize that he was wrong”, but still thought “thing were different”. Then, Tito said, “I am of the opinion that he has limited intelligence, but is very cunning.”⁴⁵

Distancing from Ranković after the Plenum went to such an extent that there were examples of group photo retouching and cropping sequences of newsreels to cut him out.⁴⁶ He died of a heart attack on August 19th, 1983, on the hotel terrace in Dubrovnik. His funeral was an unorganised mass-gathering which was attended by around 100.000 people, which speaks more of his reputation and popularity and less of the national euphoria, the political moment and the frustration Serbs felt because of their endangered national status after the constitutional reforms in the 70s, which “Ranković’s unitarism” recognized him as the protector of Serbian interests in Yugoslavia.⁴⁷ In spite of the dismissal and political convictions, Ranković is still, in Serbia and within the variety of Communist circles and the people, perceived as a sincere fighter for the unity of the country, the protector of Serbs, fighter for social justice and honest revolutionary, the guardian of partisan ethics and steadfastness.⁴⁸

44 AJ, VSJ, 212, f. 18, Analiza o sprovođenju Osnovnog zakona o unutrašnjim poslovima, 9. decembar 1967, 28.

45 AJ, Kabinet predsednika Republike (President’s Office – KPR), 837, II-2, k. 54; Pero Simić, *Raspeto Kosovo*, (Beograd, 2006), 188.

46 “I remember that on May 25th, 1974, when I arrived, he had already read all the newspapers of that morning, and with resignation showed me that the media published articles commemorating the great partisan battle, ‘Landing on the Drvar River’, and that none mentioned his name. Even the photos of him had his name erased.” – recalls historian Dr. Venceslav Glišić who has repeatedly spoken to him. „Seks afere rasturile Jugoslaviju“, *Revija* 92, No. 652, 2. 1. 2009.

47 It was originally planned that he is buried here when his body is transported from Dubrovnik to Belgrade. General Sreten Kostić vigorously opposed to it and said that Ranković’s place is in the “Alley of the Greats” at the New Cemetery in Belgrade. It is interesting that the city of Kraljevo and the town of Banatski Karlovac, which were named after him “Rankovićevo” and “Banatsko Rankovićevo”, already in 1955 returned to their old names. This was in accordance with the new law, which forbade places to bear other names but Tito’s.

48 Immediately after the plenary session official reports record that awkward questions could be heard: “how comes only leaders from Serbia are being removed”. Constitutional changes that were largely perceived as the “break up of Serbia” (to which he, ap-

Showdown with the "Ranković clique" after 1966

After the condemnation of Ranković at the Plenum, the State Security Service (SDB) introduced a new category of internal enemies "Rankovićevci (Rankovićism)" described as "bureaucratic-dogmatic power, bureaucratic centralists, Unitarians" who advocated dogmatism and etatism, and condemned self-management as destructive and similar. They reportedly refused to confess their guilt for wiretapping of government officials saying that it was a farcical show cooked up to remove loyal Serbian personnel from SDB and state authorities. Although the Brioni Plenum resonated in other republics in terms of reorganization of services (reduced jurisdiction of the federal departments and its decentralization) and audit of documentation, however, its main result was a complete restructuring of the Security services in Serbia. After the Brioni Plenum, there were replacements, early retirements and the arrests of people suspected of sympathizing Ranković and his associates, mainly of Serbian nationality. V. Lukić and S. Stefanović, Service's leading men were marked as the most responsible for the abuse of the Service, even more than Ranković himself. There were also many lower level officials on the list. Soon after, at the VI Central Committee plenum on 15th September, 1966, as proposed by S. Cana Babović, Ranković was finally excluded from the Central Committee of LSS and in October, he was also expelled from the League of Communists. However, there was no trial because of very inconclusive evidence (despite the pressure on members of the Service to falsely testify). Though Ranković "knew much" and could reveal much at the possible trial, there was strong desire to preserve the "democratic reputation" before the rest of the world. Provincial Committee of Kosovo quickly replaced Jovo Šotra, Sekulović and Kadri Reifijn. Exposé of V. Deve, Dž. Nimani, A. Šukrije and others at the Fourth Plenum officially announced the beginning of a fierce campaign against the UDBA and Ranković on the basis of "nationalism and Serbian chauvinism against the Albanians."

parently opposed and which were one of the main reasons for his dismissal) have further contributed to his popularity among the people. Expansion of Albanian and Croatian nationalism, rousing of social inequality and crisis of communist ideology in general, contributed to the increase in the number of the "Ranković followers". His burial, therefore, turned into a silent protest of people dissatisfied with the political situation, the decentralization of Serbia, the Yugoslav confederation, the proliferation of nationalism and separatism, as well as the growing economic crisis. Lukić, *op. cit.*, 133. Integral official report *The Political situation in Serbia after the IV session of the Central Committee and the activity of the League of Communists of Yugoslavia* is cited.

An immediate broad investigation campaign of the special committees of the SSUP (Federal Secretariat of Internal Affairs) and SUP Serbia began with criminal investigation of the organs of the Military and District Courts in Belgrade, which sought to obtain evidence for Ranković's criminal conviction and some staff and officials of the SDB (Federal Security Services). At the initiative of E. Kardelj, *Državna komisija za ispitivanje zloupotreba* (National Committee for Investigation of Abuses of the Service) was formed within UDBA, to gather evidence from all over Yugoslavia on abuse of the secret service as soon as possible. The President of the Committee was R. Lazarević; other members included editor of the *Borba* newspaper, P. Ivačić, editor in chief of the *Tanjug*, M. Jovanović, a journalist of the Federal Secretariat for Information, P. Stojanov, SSUP associates, O. Ružić and Đ. Miljanić. They were later joined by the Federal Minister Milan Mišković, who opened the UDBA archives for research and requested information on the work of the secret services, especially Ranković, from the ministers of the republics and the police. UDBA in Serbia was controlled by KOS (Counter Intelligence Services) of JNA (Yugoslav Army). The Republican Party Commission headed by Danilo Kekić was formed on July 5th, 1966 with a mission to collect material for the conviction of Ranković at the SKS (League of Communist of Serbia) at the Fourth Plenary session. Ranković was blamed for seizure of weapons in Kosovo and Metohija, smuggling and cigarettes trafficking, Goli otok affair and the affair of import of 195 electric locomotives from Sweden.⁴⁹ Beside the confiscation of weapons from the Albanians, there was a mention of the increased mortality in prisons in Kosovo, Prizren trial process, wiretapping of the Minister of Forestry Mehmet Hodža (for the suspicion of being the *Sigurimi* agent) and Ismet Šaćiri, Vice-President of the League of the Socialist Working People of Serbia, accused for the rape of a minor and because of the problem of exile of the Turks to Bosphorus during the 50s etc.⁵⁰

49 Croatian political leaders were in favour of the "Swedish" locomotive versus "French" which were better and cheaper; which were favoured by the management and unions of the ŽTP Beograd and other factories. Lukić, *op. cit.*, 22.

50 The report of the Federal Public Prosecutor also mentions the use of force and torture in the "Morava" operation (finding the archives, gold, securities and other valuables belonging of D. Mihailović on the territory of the Ovčar-Kablar Gorge 1965). Then the political liquidation of Predrag Ajtić, the ambassador in Sofia for his critical remarks on foreign policy of Josip Broz that was before the officials of the Embassy in Sofia and other well-known materials on wiretapping Tito, Kardelj and other leaders organized by Ranković. AJ, VSJ, 212, Izveštaj o protivustavnoj delatnosti Aleksandra

Vojin Lukić, Srba Savić and other associates were put under pressure by the investigating commissions and the Secretary of the Interior, Slavko Zečević to testify and provide compromising material on abuse of the Service.⁵¹ Slobodan Krstić Uča, previously a senior UDBA official, was also pressured, but since no evidence was found, he was sent to premature retirement from the Service; Lukić's brother, Milisav, deputy secretary of UDBA, ten days later was released and soon left the Service.⁵² There was also an attempt to prosecute Lukić for misuse of the material evidence from the confidential archives. His role in the secret export hideout in Rijeka, which continued to operate well even after its formal abolition in 1963, was also under scrutiny. It turned out that he had no role in it. The operation was conducted by Edi Brajnik and Branko Damjanović. All classified documentation on Service abuses that was used at Plenum was from a room in the Central Committee building in New Belgrade and was open for public viewing. Vojin Lukić was also criticized for a note in his report on a remark regarding Tito's absence made by Thessalonica soldiers who were present during the 50th anniversary celebration of the Battle of Cer in Tekeriš in 1964. The soldiers commented that Tito was attending the Alka of Sinj event instead. The event was attended by only one Party leader, the Mayor of Šabac. The media has not covered the event probably to avoid a potential harm to Tito's reputation. As the result of all this, Vojin Lukić, Srba Savić and some other members of the SDB and the police were suspended and excluded from the Party and criminal procedures were soon initiated against them. Consequently, 714 employees, operatives and senior staffers in the federal police lost their jobs after the reorganization.⁵³

Despite the main charges against them, A. Ranković and S. Stefanović were not prosecuted because of the political immunity they enjoyed. In October 1966, the authorities in Belgrade began criminal pro-

Rankovića i zloupotrebi SDB u političke svrhe 1. decembar, 1966, Optužnica protiv 16 radnika SSUP-a Ktr. br. 713/66, 1–19.

51 Mark Lobi, *Tajne službe Srbije*, (Beograd, 2001), 203–205; Lukić, *op. cit.*, 100–101.

52 Lukić said that his brother Božidar was also interrogated in the "conveyor style" (they gave him food and water, but he was not allowed to sleep), in order to prove that the "Ranković's group" may have had a "foreign-spot". Lukić, *op. cit.*, 194.

53 "We started slowly to send people to early retirement. UDBA staff were depressed because most of them worked responsibly, believing that their work was in the interest of the society". Slavko Zečević, *Sećanja i kazivanja*, (Beograd, 2004), 213; Mark Lobi, *Tajne službe Srbije II*, (Beograd, 2001), 183–199; AJ, Savezno izvršno veće (SIV), 130, 558, br. 2588, 19. novembar, 1966.

ceedings against 16 people, including Vojin Lukić, former Minister of the Federal Police; Životije Srba Savić, former Minister of the Serbian Police; Milisav Lukić, Deputy Secretary of SSUP; Selim Numić, Assistant Secretary of SSUP and Head of the Department for Escorts and Interception; Pavle Tepin, Director of the Technical Institute SSUP; his assistant Vojislav Baldžić; Boža Arnautović, Head of the Operations and Technical Department of UDBA; Mirko Trivić, Assistant of the Head of the SSUP of the Fourth Directorate; Živorad Paunović, SSUP technician; Stanislav Pavlin, Ass. Director of the SSUP Technical Institute, Velimir Đorđević, technician of the SSUP of the Fourth Directorate; Aleksandar Ignjatović, retired UDBA employee; Milan Đoković Pop, Chief of the UDBA Belgrade; Slobodan Jovović, Assistant of the UDBA Belgrade Chief; Gvozden Predojević, Chief of UDBA Belgrade and Zvonimir Radošević, Chief of the Belgrade Secret Police. The accused were arrested between June 29th (V. Đorđević) and the end of September 1966. Several of them were held in custody for almost three months (Numić).⁵⁴

The exact insinuations and affairs relating to the wiretapping of officials, creating scandals and abuse of Service were in the indictment signed by the Federal Public Prosecutor F. Hočevar. Only Stanislav Pavlin from Slovenia confessed. He claimed that he wiretapped E. Kardelj at the behest of Numić.⁵⁵ Vojin Lukić was initially suspected of the offense of abuse of official position (art. 314), forgery and destruction of official documents (art. 319) and the disclosure of official secrets (art. 320). The defendant was represented by M. Jovanović Lale and his conduct during the hearing was qualified as decent. By the court ruling of November 22nd, 1967, V. Lukić and his collaborator S. Savić were remanded in custody. The federal public prosecutor's ruling, previously qualified as a criminal offense, now under the Articles 100 and 105, qualified it as "a crime against the people and state", which the above named were plotting "to unconstitutionally take power". Selim Numić, who was the Chief of the Technical Department of the 4th UDBA Division and since 1963 Assistant

54 AJ, VSJ, 212, Izveštaj o protivustavnoj delatnosti A. Rankovića i zloupotrebi SDB u političke svrhe 1. decembar 1966, Optužnica protiv 16 radnika SSUP-a, Ktr. br. 713/66, 1-3.

55 Even the collection of data on MPs in Serbia and councillors in Belgrade was described as conspiracy of the UDBA and Ranković. Pavlin later visited S. Numić at his apartment and asked him for forgiveness, because he, as the Slovenian, was under particular pressure to confess the alleged wiretapping – see: Numić, *op. cit.*, 22-23; AJ, VSJ, 212, Izveštaj o protivustavnoj delatnosti A. Rankovića i zloupotrebi SDB u političke svrhe 1. decembar 1966, Optužnica protiv 16 radnika SSUP-a, Ktr. br. 713/66.

to the Federal Secretary of the SSUP and who lost three brothers during the war, got the worst end of the stick. He fell seriously ill and spent several months in the prison hospital where he lost 40 kilograms, but still refused to give false testimony and lay blame on anyone.⁵⁶ Due to such behaviour of the accused Numić and others and for political implications that the court process could arise from, the general abolition of the accused was delineated. However, by the end of 1966, they were all fired, sent to retirement and excluded from the Party. The only ones who were spared for their loyalty in the process were M. Lukić, Deputy Secretary of SSUP; Milan Mišković, who was later promoted to Deputy Governor of the National Bank and Dušan Lazić. Although the Chief of the Fourth Division until the Brioni Plenum, Lazić was transferred to the Technical Department and was later promoted to colonel in the Army.⁵⁷ Ranković and Stefanović were not questioned according to the charges, which was violation of one of their basic rights – the right to defend themselves. They were protected by their parliamentary immunity (Art. 202 of the Constitution of the SFRY); therefore, it was suggested to the SIV (Federal Executive Council) to approve the initiation of criminal proceedings, which never took place.⁵⁸

Based on the report of the Federal Public Prosecutor, the SIV has prepared a report for the Assembly, which gave general, repeated instances of abuse without citing any new evidence. Therein, the group was advocating "firm hand against democracy" and similar, and was detrimental to the development of international relations, "especially in areas inhabited by the members of certain nationalities" and "slowing down of the development of self-management". Paradoxically, in the end, after all these serious charges, the defendants were given recommendation for amnesty, which can only be explained by political reasons and unsubstantiated evidence.⁵⁹ Avdo Humo gave an exposé on abuses by the UDBA on behalf of the SIV before the members of the Federal Assembly and after a short debate in which Maksimilijan Baće and Mile Milatović stood

56 "I'm ready, Milan, to hang in the middle of Terazije if you find that I have in any way abused the Service, Well... Are you crazy? ... Are you drunk? Have you lost your mind? The Service to eavesdrop on Tito? Man, do you know that everyone of us, from the Service, is ready to die for Tito? Are you aware of what you've done and what sin you've committed against us, the entire Service and this country?" – S. Numić's emotional outburst during his visit to Milan Mišković. Numić, *op. cit.*, 22–23.

57 Numić, *op. cit.*, 22–23.

58 AJ, V SJ, 212, Izveštaj o protivustavnoj delatnosti A. Rankovića i zloupotrebi SDB u političke svrhe 1. decembar 1966, Optužnica protiv 16 radnika SSUP-a, Ktr: br. 713/66, 1–19.

59 Lukić, *op. cit.*, 279–297. The report of the Federal Public Prosecutor is cited.

out in the attack, the recommendation for abolition passed. No further repressive measures were taken against the accused. They were fired, sent to an early retirement and had difficulties obtaining passports. Tito openly announced the abolition in early December in 1966 at a seminar for leading legal experts giving directives to the Courts.⁶⁰

Persecution of the "Ranković cliques" in the late '60s and early '70s came just in time of the ousting of the Serbian liberals forewarning the public that even Unitarians can expect massive persecutions if they were too loud. This meant another confirmation of the existence of political symmetry in persecution, this time it was between "Anarcho-liberals and Unitarians" within the Party. Ousting of the "Ranković cliques" and the condemnation of abuse of the UDBA, Party intended to acquire democratic legitimacy in the domestic and foreign public. However, decentralization and constitutional changes toward greater federalization lead towards victory of the "Federalists" ("Confederalists") over the "Centralists" in the SKJ. The purges of the "Ranković clique" were particularly meticulous in Serbia, especially in Kosovo, where the Commission for Assessment of Irregularities in the work of the UDBA, led by Ali Šukrija, President of the Executive Committee of the Province, was formed. In the first few months, 885 (71 anonymous) petitions were received against the SDB employees, 763 of which were filed by Albanian and Turkish nationals.⁶¹ By the beginning of 1967, the same authorities received 1,300,

60 Numić states, as per later remarks by Vuk Krnjević literary critic, editor of cultural and entertainment programs RTB, who insisted that the film character Selim (was named after Numić, Ćopić's friend) in the TV series "Eight offensives" directed by Soja Jovanović, is renamed in Sejdo, which was in the end done, S. Numić, *op. cit.*, 483. Tito called for the abolition of the accused with the following words: "a number of people are in prisons, but main culprits are out. This is certainly an anomaly, but it was influenced by political considerations. We discussed about it and we have decided that after the guilty verdict the whole thing is abandoned and proclaimed their abolition. But abolition must also include those who were only following orders. Lately we have been receiving more letters from people who are carriers of commemorative and war medals... It's ultimately not easily to separate, but we still need to bring to trial the perpetrators of the most severe crimes from the Kosmet province, and perhaps from other parts where stubbornness and cruelty are recorded." AJ, VSJ, 212, f. 18, top secret 13/66, Stenogram razgovora druga Tita sa sudijama Vrhovnog suda Jugoslavije.

61 From Drenica – 164, Đakovica – 114, Priština – 112, Prizren – 50, Peć – 40... In the Kosovo UDBA there were 58.3% Serbs, 28.3 % Montenegrins and 13.3% Albanians, though the percent of them on the higher levels were less obvious because the most prominent positions were taken by A. Šukrija, Dž. Nimani, Š. Razak, M. Nimani and others, Lobi, *op. cit.*

and together with the municipalities as much as 2,500 petitions. Apart from the obsolete criminal charges (causing bodily harm, abuse, etc.), there were about 200 complaints for arbitrary deprivation of life and infliction of serious bodily harm and similar acts that do not expire. Out of these, 75 were murders and 45 beatings to death. In 1956, confiscation of weapons was the most common reason for charges for harassment and violence against citizens. During 1966–1967 majority of all petitions submitted by the Commission, were from the public prosecutors in Peć; 50 cases for murder and other ways of loss of life.⁶² The Executive Committee of the SKS issued a recommendation to Regional Assembly of Kosovo to review the abuse of the Service and punish the responsible. Thousands of petitions to provincial commission meant inconvenience for many intelligence operatives in Kosovo. They were fired from work or sent to early retirement, some were even persecuted, but almost none convicted. This can only be explained by political factors and the fact that the decision at the highest party level was not to "rock the boat" and show lenience towards the former Service employees (which is evident in the case of abolition of the accused for wiretapping).

In Kosovo, only few SDB employees were sent to prison. Vujo Vojvodić, Chief of Police in Peć, famous for apprehending saboteurs, intruders from Albania to Kosovo, was sentenced to 5 years in prison. Ibro Haskaj, an employee of the security service in Priština, was sentenced to several years in prison, although his innocence was established by investigative judge Novak Tajić. Jovo Bojat, longtime Chief of SUP in Đakovica and Kosovska Mitrovica, spent 6 months on remand in Peć due to the death of three illegals at the border. When his innocence was established, he was accused with an explanation that had he arrested them they would not have reached the boarder. Mirko Ilić, an employee of the SDB in Đakovica, was convicted of murder of the saboteur Reda Derviš. Vlado Dašić and Mile Vujović, employees of the SDB in Peć, were in remand for more than 2 months for similar charges. Golub Dončić, UDBA operative, lost his job because he kept a picture of his grandfather with Karađorđe decoration on the chest in his apartment, and Mile Kostić, a police Chief in Peć, for selling his own hunting rifle.⁶³ Although under investigation for serious murders (75), in spite heavy pressure on the judiciary and

62 AJ, VSJ, 212, f. 18, Kratka informacija o stanju krivičnih postupaka protiv pojedinih radnika UDB-e i milicije u vezi samovoljnih ubistava i maltretiranja građana Kosova, 20. januar 1967, 1–3.

63 Lukić, *op. cit.*, 221–223.

police, none of them were charged. This clearly shows the merits of the evidence against the suspects, which was acknowledged in the report of the federal public prosecutor: "The fact that no indictments were filed until now, public and relevant law instances find it alarming and view it as opportunism or excessive caution and unnecessary pedantry of the prosecution ... I believe that we should reject any attempt to sow doubt about the legality of work, qualifications and judicial benevolence of the administration." It is noticeable prudence of the competent authorities "they avoid hasty processing that could end in acquittals and thus create an awkward situation on the ground."⁶⁴ Together with the Serbs fired from the UDBA, according to Vojin Lukić, were loyal Albanians as Šerif Bala, Head of the Secret Police in Peć and Hajri Đota, Head of Counter-intelligence Department of the UDBA for Kosmet. Staff ethnic cleansing of the top level UDBA Kosovo staff began. Many employees were evicted from Priština (mostly Serbs) under the pretext of reorganization of the UDBA and rationalization of jobs. Slavko Zečević said that over 80 operatives from Kosovo were given apartments in Belgrade and in this way the Albanian leaders got rid-off the Serbs and Montenegrins. The only one who refused to move to Belgrade was Radovan Grković. The main instigators of the reorganization the UDBA in Kosovo were Fadilj Hodža and Jovan Veselinov.⁶⁵

In the campaign against centralism and Unitarianism, the wife of Aleksandar Ranković, Ladislava Savka Ranković, was removed from the position of professor of the Faculty of Economics in Belgrade. She was accused by the federal prosecutor that three special telephone lines were installed in her study in a family house wiretapping Tito's special line.⁶⁶

Dobrica Ćosić was one of the few Communists who seriously opposed ousting of Ranković in a personal letter to Tito. In the fall of 1965, Tito allegedly indirectly offered Dobrica Ćosić to support him for the leader's position at the KP of Serbia, which could be interpreted from a later perspective, as an attempt to lobby the ousting of Ranković.⁶⁷ On

64 AJ, VSJ, 212, f. 18, Kratka informacija o stanju krivičnih postupaka protiv pojedinih radnika UDB-e i milicije u vezi samovoljnih ubistava i maltretiranja građana Kosova, 20. januar 1967, 1-10.

65 S. Zečević, *op. cit.*, 221.

66 Numić, *op. cit.*, 526.

67 Tito allegedly held Dobrica Ćosić suitable the in-between between separatists Kardelj and centralists Ranković. Kirbus, „Moskovska zdravica za Rankovića“; Izjava novinara Svete Đukića, *Crveno i Crno*, TV-dokument, 11. 4. 2008; Slavoljub Đukuć, *Političko groblje*, (Beograd, 2009).

May 29th, 1968 at the XIV session of the Central Committee SKS, it was already decided that, respecting the decisions of the Brioni Plenum, Dobrica Ćosić and Jovan Marjanović were to be convicted for having raised their voices against the persecution and discrimination of the Serbian people in Kosovo which, according to them, intensified after the fall of Ranković. Many UDBA employees suspected as the "Ranković clique" were removed or retired from diplomacy, such as Živadin Žika Simić.⁶⁸ On the other hand, on May 13th, honouring the 20th anniversary of the security service, poet Oskar Davičo, has publicly supported the condemnations as "a decisive act of democratization of the party and society".⁶⁹

Persecution of Vojin Lukić and Boško Vidaković in 1973

They were the only Ranković's supporters who were genuinely prosecuted and convicted for the classic verbal delict in the context of the intensification of repression against all internal enemies in the early 70s. They were arrested on March 2nd, 1973, at the time of the clash with the Maspok in Croatia and liberals in Serbia. Vojin Lukić (1919) born in Subotica, near Valjevo, holder of the highest partisan decorations and Commander of the 2nd Proletarian Brigade, a former member of the Central Committee and the SKS, Republican (1953–1963) and Federal Police Minister (1963–1965) and Belgrade attorney Boško Vidaković, former officer in the Department of information and documentation DSIP and Federal Secretary for Foreign Affairs in retirement.

The process for "enemy propaganda" against Vidaković was initiated at the Belgrade District Court. He was accused for being heard on several occasions speaking "maliciously and falsely presenting the socio-political situation in the country and doing so he was working on breaking brotherhood and unity of the peoples of Yugoslavia." The incriminating incidents happened in the period from 1967 to 1972 in the restaurants Madera and Smederevska noć, Hotel Elan in Arilje and two private apartments. Among other things, he said, "The foreign policy of our country is pro-Western (...) after the Fourth plenum of the Central

68 Živadin Simić pre-war member of the KPJ and professional member of the King of Yugoslavia Army. After the war was ambassador in several countries and secretary of the Committee of SK in the Secretariat of Foreign Affairs. S. Zečević, *op. cit.*, 159.

69 At the literary competitions for the anniversary of the Service in 1964, B. Mihajlović Mihiz participated with a heartfelt story about A. Ranković, D. Ćosić with a story about Josip Broz and P. Džadžić with an essay about SKJ. Mihiz was the unofficial winner. Duhaček, *op. cit.*, 198.

Committee, many good SSIP employees were fired” or “You, people from Smederevo and Požarevac, you are such Serbs, and if you fail Serbia, then you can go to hell. Who is going to defend the Serbian cause, if not us, we the citizens of Užice, you from Smederevo! You from Šumadija. Draža Marković and Moma Marković are scum (...) They are not Serbs, they are traitors (...) Our country is in a chaotic state (...) Many revolutionaries have been removed. Kardelj and Bakarić remained. Who will dare seize their personal planes and equity they have in foreign banks; (...) Liberals in Serbia are brought to power by Petar Stambolić, Bakarić and Kardelj (...) Tito has the power to bring to power individuals who suit him, but a difficult situation that was created in our country, cannot be repaired. The country lacks the concept of policy and theft rules.” For such radical criticism of top leaders of Serbia and Yugoslavia, Vidaković received surprisingly lenient sentence of only one year and two months in prison. Vojin Lukić, who after the ousting practiced law, was also sentenced to a relatively light sentence of 18 months on probation, and under the same article, was charged for verbal abuse and similar alleged verbal statements. The accused were represented by a reputable attorney Veljko Kovačević.⁷⁰

The persecution of the “Ranković cliques” went as far as to label views which aimed at strengthening of the Federation as “Ranković politics”. Siniša Veličković, director of the Župa promet (Župa trade) from Aleksandrovac was arrested in 1974, and sentenced to four years for “techno-management machinations,” accusing him of being of the “Ranković and Vojin Lukić cliques”.⁷¹ During the 70s in Croatia, in the campaign against the “Unitarian” Vicko Krstulović, who was opposing Bakarić, he was accused for having “close ties with Ranković and some members of the Praxis.”⁷² The SDB reports during the 70s describe some of the “Ranković cliques” as being re-activated and meeting frequently. The reports also say that Ranković had established contact with the fugitive techno-manager Bata Todorović via a foreign suspicious intelligence agent

70 Rajko Danilović, *Upotreba neprijatelja*, (Valjevo, 1991), 105–106.

71 AJ, Predsedništvo SFRJ (SFRY Presidency), 803, 631-06/1975, Izveštaj o anonimnoj dostavi iz Kruševca.

72 Bakarić was accused by Vicko Krstulović at the V congress SKH. He was accused of favouritism of Dalmatia at the expense of Zagreb and improper attitude towards the role of critical intelligence. Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1990*, (Zagreb: Globus, 2006), 363.

Sušić.⁷³ Milan Trešnjić, a close associate of Vojin Lukić and longtime SSIP officer said: "Ranković was utterly faithful to Tito, honest and a good man, but naïve. I knew his wife Slavka, a great woman. He did not belong to the world from Dedinje, which Đilas describes in his books. Srba Savić and Vojin Lukić, great professionals and honest patriots were sacked just because they were Ranković's close allies. That was a game of the Slovenians and Croats. A way to make it easier to carry out a process of disintegration of Yugoslavia..."⁷⁴ On the other hand, Dušan Čkrebić believed, that after the fall of Ranković, Serbia had an easy way in getting approved economic projects (Đerdap, Sartid, EI Niš...).⁷⁵

The reasons for the dismissal and prosecution of Ranković and his supporters should be sought in the sphere of higher politics, although there were various personal motives of individual officials, some of which were touched upon. Primarily, he did not fit in with the "federalists" (Kardelj and Bakarić), since Ranković was persistent and consistent advocate for integrated Yugoslavia and a cautious approach of the national question and its provinces, for which he later enjoyed certain popularity in Serbia. Posthumously, he was even declared a "Serbian nationalist". Tito, according to these views, was mostly above these divisions and switched sides, tactically and according to his own estimates and visions. He often steered a middle course between these streams (such as in the field of foreign policy vacillated between East and the West).⁷⁶ Ranković's fall was a victory for other fractions in the SKJ, joined "conservative and lib-

73 AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, 24-1975, 26. sednica, Neka aktuelna pitanja bezbednosti – izlaganje saveznog sekretara za unutrašnje poslove Franje Herljevića 18. marta 1975.

74 Testimony by Milan Trešnjić, OZNA Major and former Gen. Consul in Stuttgart, Belgrade January 29th, 2009.

75 Čkrebić, *op. cit.*, 309.

76 About the A. Ranković affaire and wiretapping scandal, see: Lukić, *op. cit.*; Numić, *op. cit.*; Bojan Dimitrijević, „Odjek Brionskog plenuma na Službu unutrašnjih poslova 1966–1970“, *Istorija 20. veka* 2/2001, (Beograd, 2002), 75–89; Jovan Popović, Momčilo Zečević, *Brionski plenum – IV sednica SKJ*, stenografske beleške, (Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1999); D. Marković, S. Kržavac, *Zašto su smenjivani*, (Beograd, 1985), M. Zečević, *op. cit.*; Borivoje Marjanović, *Aleksandar Ranković Leka*, (Beograd, 2002); Aleksandar Ranković, *Dnevničke zabeleške*, (Beograd: Jugoslovenska knjiga, 2007); Kovač, Dimitrijević, Popović, *op. cit.*

eral federalists" who clashed at the beginning of the 70s over the issue of liberal reforms. Given that some, like Ivan Stevo Krajačić and General Gošnjak, were perceived as dogmatists and centralists, their siding with Tito can be explained by Tito's enormous and unlimited authority.⁷⁷ A somewhat different version, but not contradictory, is the one of Vojin Lukić, who said that the main instigator of the clash was Kardelj, who wanted to remove Ranković, who was Tito's trusted support and who would later have an easier way with the ailing Tito. Kardelj fed Tito's fear of wiretapping, which was for long consciously or unconsciously encouraged by Jovanka.⁷⁸ It is interesting that neither Selim Numić nor Vojin Lukić believed that Tito had a major role in the conflict, but blamed it on Kardelj and those leaders close to him, especially the infighting careerists' senior UDBA operatives, Branko Damjanović and Edi Brajnik who allegedly "masterminded the whole thing on Tito".⁷⁹

The career ambitions of individuals and conformist who were in bondage to Tito's authority should also be taken into account (Petar Stambolić, Draža Marković, Krste Crvenkovski, Cvjetin Mijatović), as well as of those who were his intimate friends (Ivan Stevo Krajačić) and who had personal reasons to deal with Ranković (Jovan Veselinov). Boris Krajer, who had experience in the staging of the Dahau process in 1948, allegedly advocated even harsher measures against the accused members of the security services.

By the nature of their functions brothers Ivan and Milan Mišković, leaders of civil and military security services had a significant role. Later on, the Serbian public often emphasized the fact that in the political liquidation of Ranković most important roles were played by the Croats and Slovenians, which was perceived as a defeat of Serbian nationalism and among the Croats, Slovenes and Albanians it was celebrated as a victory.⁸⁰ Surprisingly aggressive campaign against Ranković, as he calmly and wordlessly retreated to private life, testifies that the real goal was to create the political climate for change in the concept of Yugoslavia. Fierce campaign of administrative changes and decentralization of the Security

77 Radelić, *op. cit.*, 364.

78 Lukić, *op. cit.*, 109.

79 Branko Damjanović WW2 soldier, investigator and assistant manager of the Goli Otok prison. Then-Secretary of the SSUP, a longtime operative and head of the federal UDBA. He remained in the service after the Brioni Plenum in which he played a significant role in dealing with Ranković. Retired during the 80s. Numić, *op. cit.*, 107; Lukić, *op. cit.*, 110.

80 Radelić, *op. cit.*, 362.

Service were followed by a large-scale declarative democratization, decentralization and practically confederation of SFRJ. So, this event is often viewed and perceived by some participants and analysts only as the first in a series of events with the ultimate aim of liquidating the Yugoslav secret services as well as creation and introduction to the subsequent gradual confederation and the disintegration of the country.⁸¹

Sources and Literature

Sources

- Arhiv Jugoslavije:
 - Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije, 507, IV/9.
 - Kabinet predsednika Republike, 837.
 - Predsedništvo SFRJ, 803.
 - Savezno izvršno veće, 130.
 - Vrhovni sud Jugoslavije, 212.

Literature

- Chrampton, Richard and Ben. *Eastern Europe in the Twentieth century*. London, 1997.
- Čkrebić, Dušan. *Pogled iskosa*. Beograd: Službeni glasnik, 2009.
- Danilović, Rajko. *Upotreba neprijatelja*. Valjevo, 1991.
- Dimitrijević, Bojan. „Odjek Brionskog plenuma na Službu unutrašnjih poslova 1966–1970“. *Istorija 20. veka* 2/2001, (Beograd, 2002).
- Duhaček, Antun. *Ispovest obaveštajca*. Beograd: Grafopress, 1992.
- Đukić, Slavoljub. *Političko groblje*. Beograd, 2009.
- Kirbus, Veljko. „Moskovska zdravica za Rankovića, Prisluškivači“, feljton. *Revija* 92, br. 684, 2. jun 2009.
- *Ko je ko u Jugoslaviji*. Beograd: Sedma sila, 1957.
- Kovač, Svetko, Bojan Dimitrijević i Irena Popović. *Slučaj Ranković – iz arhive KOS-a*. Zagreb: Infinitus, 2016.
- Krivokapić, Boro. „Samoubistvo šefa kabineta“, feljton *Beskonačni Tito* 5. *Večernje novosti*, 5. februar 2008.
- Lobi, Mark. *Tajne službe Srbije*. Beograd: Narodna knjiga, 2001.
- Lukić, Vojin. *Sećanja i saznanja*. Podgorica, 1989.

81 Duhaček, *op. cit.*, 207.

- Marjanović, Borivoje. *Aleksandar Ranković Leka*. Beograd: Knjiga komerc, 2002.
- Marković, Dragan i Sav. Kržavac. *Zašto su smenjivani*. Beograd: Narodna knjiga, 1985.
- Numić, Selim. *Dobra zemljo lažu*. Beograd: IRO Nova knjiga, 1989.
- Pavlović, Momčilo. *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948–1983*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008.
- Piljak, Milan. „Brionski plenum 1966. godine: pokušaj istoriografskog tumačenja događaja“. *Tokovi istorije* 1/2010.
- Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918–1992*. Kopar, 1995.
- Popović, Jovan i Momčilo Zečević. *Brionski plenum – IV sednica SKJ, stenografske beleške*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1999.
- Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1990*. Zagreb: Globus, 2006.
- Ranković, Aleksandar. *Dnevničke zabeleške*. Beograd: Jugoslovenska knjiga, 2007.
- Ridli, Džasper. *Tito, biografija*. Beograd: Mir, 1998.
- Simić, Pero. *Raspeto Kosovo*. Beograd: Novosti, 2006.
- Simić, Pero. *Svetac i magle*. Beograd: Službeni list, 2006.
- Tripalo, Mika. *Hrvatsko proljeće*. Zagreb: Globus, 1990.
- Zečević, Momčilo. *Početak kraja SFRJ – Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ*. Beograd, 1998.
- Zečević, Slavko. *Sećanja i kazivanja*. Beograd, 2004.

- Đokić, Velimir. Robijanje demokrate, književnika i akademika Pekića. Neobjavljen rukopis u posedu autora.
- Testimony by Jovo Kapičić. *Crveno i crno*, TV Document. 11 April 2008.
- Testimony by Milan Trešnjić, OZNA Major and former Gen. Consul in Stuttgart. Belgrade January 29, 2009.
- Trešnjić, Milan. Podaci za biografiju Josipa Broza Tita. Neobjavljen rukopis, u posedu autora.

Резиме

Срђан Цветковић

Пад Александра Ранковића 1966. и осуда „ранковићевштине“

Апстаркт: Рад се бави околностима под којима је смењен Александар Ранковић, дугогодишњи први човек државне безбедности, и утицајима које је ова смена имала на историју Југославије. Политички пад Александра Ранковића се поклопио са почетком редефинисања односа у федерацији и тиме код многих изазвао сумњу да су та два догађаја тесно повезана, а Ранковић је пак посмртно промовисан у српског националисту. Које су све афере везиване за његово име у време смене, колико има истине у оптужбама о прислушкивању југословенског руководства и његовим лидерским амбицијама и шта је то значило у контексту укупне државне политике такође су теме које се разматрају у овом чланку.

Кључне речи: Александар Ранковић, Управа државне безбедности, комунизам, Србија, политичке чистке, партијске чистке, Јосип Броз Тито

Разлоге за смену Ранковића и прогон његових присталица треба тражити у сфери високе политике, мада је било и различитих личних мотива код појединих функционера. Ранковић је као *унитариста* првенствено сметао *федералистима* у СКЈ (Кардељ, Бакарић) будући да се упорно и доследено залагао за интегралну Југославију и за обазривији однос према националном питању и покрајинама. Постхумно је чак због тога у Србији поглашаван за „српског нациналисту“, што не одговара истини. Тито се дуго држао изнад подела у партији и приклањао час једнима час другима, тактички и према властитим проценама и визијама, (као што је на плану спољне политике лавирао између Истока и Запада). На крају одлука је пала. Афера прислушкивања и остале оптужбе само су конструкција у процесу Ран-

ковићеве политичке ликвидације. Изненађујуће агресивна кампања против њега, с обзиром на то да се он мирно и без речи повукао у приватни живот, као да сведочи о томе да је прави циљ било стварање политичке климе за промену концепције Југославије кроз декларативну демократизацију, а у ствари практично конфедерализацију СФРЈ. Стога се често овај догађај наводи и доживљава код појединих актера и аналитичара само као први у низу с крајњим циљем ликвидације тајне службе као југословенске творевине и увод у каснију поступну конфедерализацију и дезинтеграцију земље.

УДК 37.014.5-057.874-054.7(=163.3/.6)(4-191.2)"197"
314.151.3-057.874(=163.3/.6)(4-191.2)"197"
371.3:81'242(=163.3/.6)(4-191.2)"197"

Оригиналан научни рад
Примљен: 19. 7. 2016.
Прихваћен: 16. 1. 2017.

Petar DRAGIŠIĆ
Institut for Recent History of Serbia
petar.dragisic@gmail.com

Mother Tongue Tuition for Yugoslav Children in German-Speaking Countries in the 1970s*

Abstract: The paper deals with the mother tongue tuition for children of Yugoslav immigrants in the German-speaking countries in the 1970s, focusing primarily on the organization of the Yugoslav educational program abroad, the curricula, the role of the host countries as well as the ideological aspects of the Yugoslav courses in the Federal Republic of Germany, Austria and Switzerland. In addition, the research includes an analysis of political background of this sensitive issue. The research was carried out in the Archive of Yugoslavia.

Key words: immigrants, children, Yugoslavia, mother tongue tuition, ideology

The economic stagnation in Yugoslavia, accompanied by population boom enormously increased the pressure on the Yugoslav labour market in the 1960s. The economic reforms in Yugoslavia, launched in 1961 and 1965 respectively, did not boost the Yugoslav economy. Moreover, in the following years a number of economic indicators (GDP growth, industrial production index, balance of payments deficit, investment fall,

* This article has been written within the framework of the scholarly project *Tradition and Transformation – Historical Heritage and National Identity in Serbia in 20th Century* (№ 47019), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development Republic of Serbia.

and price increase) continued to show a stagnant economy of socialist Yugoslavia. In 1966 the inflation rate rose to almost 30%.¹

The economic slowdown in Yugoslavia in the 1960s coincided with the considerable population growth. Between 1953 and 1961, the Yugoslav population increased by approximately 1.5 million (16,936,573 in 1953/18,549,291 in 1961).² This specific combination of economic and demographic trends badly hit the Yugoslav job market in the 1960s and 1970s. Consequently, from 1964 to 1968 the number of Yugoslav job seekers increased by 47 percent. The rising unemployment, accompanied by considerably lower salaries in comparison to the West European countries, led to the mass emigration from Yugoslavia in the 1960s. In the following decades this phenomenon had profound political, economic and cultural consequences for the Yugoslav society. The Yugoslav regime actively participated in this undertaking, particularly through bilateral agreements with the key host countries.³

In the following years the labour migration from Yugoslavia greatly intensified reaching a peak in 1973, when, according to Yugoslav sources, the number of Yugoslavs “temporarily employed abroad” exceeded one million. After the zenith in 1973, the number of Yugoslav “workers temporarily employed abroad” slightly decreased amounting in 1977 roughly 800,000. The vast majority of Yugoslav job seekers (three quarters of the total number of Yugoslav *Gastarbeiter* in 1973) settled in the German-speaking countries.⁴ Outside the German-speaking area,

1 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, (Beograd: Nolit, 1989), III/380–382; Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*, (Zagreb: Školska knjiga, 1978), 247–319; Marie-Janine Calic, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*, (München: C. H. Beck, 2010), 227–229.

2 Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*, (Beograd: Rad, 1988), 1198.

3 Bilandžić, *Historija*, 318; Calic, *Geschichte Jugoslawiens*, 229.

4 Arhiv Jugoslavije (Archives of Yugoslavia – AJ), Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (142), f-740(a), Savezni komitet za rad i zapošljavanje, Izveštaj o ostvarenju politike zapošljavanja u inostranstvu i postepenog vraćanja jugoslovenskih građana sa privremenog boravka u inostranstvu u 1977. godini, mart 1978. godine. On labour emigration from Yugoslavia see: Ulf Brunnbauer, „Labour Emigration from the Yugoslav Area from the late 19th Century until the End of Socialism: Continuities and Changes“, *Transnational Societies, Transterritorial Politics. Migrations in the (Post-Yugoslav Region, 19th–21st Century*, Ulf Brunnbauer (Hg.), (München: R. Oldenbourg Verlag, 2009), (=Südosteuropäische Arbeiten, 141), 17–50; Ulf Brunnbauer, „Jugoslawische Geschichte als Migrationsgeschichte (19. und 20. Jahrhundert)“, *Schnittstellen. Gesellschaft, Nation, Konflikt und Erinnerung in Südosteuropa. Festschrift für Holm Sundhaussen zum 65. Geburtstag*, Ulf Brunnbauer, Andreas Helme-

the biggest Yugo communities in Western Europe were located in France (75,000 in 1973) and Sweden (25,000 in 1973).⁵ Children comprised a considerable portion of the Yugoslav migrant population. According to Yugoslav sources, in 1977 in Federal Republic of Germany there were 120.000 Yugoslav children under the age of 15.⁶

The mass emigration from socialist Yugoslavia considerably contributed to stabilization of the Yugoslav communist regime. The emigration of hundreds of thousands of Yugoslavs eased the pressure on the Yugoslav labour market. Besides, the remittances of Yugoslav labour migrants constituted an important source of foreign currency for the Yugoslav regime. Therefore, the Yugoslav establishment perceived the emigration from Yugoslavia as a lucrative business, in which the Yugoslav

dach, Stefan Troebst (Hg.), (München: R. Oldenbourg, 2007), 111–132; Ulf Brunnbauer, „Emigration aus Südosteuropa, 19.–21. Jahrhundert. Kontinuitäten, Brüche, Perspektiven“, *Südosteuropa. Traditionen als Macht*, Emil Brix, Arnold Suppan, Elisabeth Vyslonzil (Hg.), (Wien/München: Verlag für Geschichte und Politik/Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2007), (= Schriftenreihe des österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts, Bd. 31), 119–142; Ivana Dobrivojević, „U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih radnika na rad u zemlje Zapadne Evrope 1960–1976“, *Istorija 20. veka* 1/2008, 89–100; Slobodan Selinić, „Ekonomska emigracija iz Jugoslavije šezdesetih godina XX veka“, 1968 – *četrdeset godina posle*, urednik Radmila Radić, (Beograd, 2008), 549–573; Otmar Nikola Haberl, *Die Abwanderung von Arbeitskräften aus Jugoslawien*, (München, 1978); Wilfried Künne, *Die Auswanderung jugoslawischer Arbeitskräfte. Ein Beitrag zur Analyse internationaler Arbeitskräftewanderung*, (Harnstein, 1979); Ivo Baučić, *Social Aspects of External Migration of Workers and the Yugoslav Experience in the Protection of Migrants*, (Zagreb: Centar za istraživanje migracija Instituta za geografiju Sveučilišta, 1975); *Österreich-Jugoslawien: Determinanten und Perspektiven ihrer Beziehungen*, Otmar Höll (Hg.), (Wien, 1988); Vladimir Ivanović, *Geburstag pišeš normalno: jugoslovenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji: 1965–1973*, (Beograd, 2012); Predrag J. Marković, „Verloren in der Transmigration? Der Einfluss der serbischen Gastarbeiter auf das Alltagsleben in Serbien“, *Arbeitswelt- Lebenswelt*, Klaus Roth (Hg.), (Münster, 2004), 239–256; Petar Dragišić, „Jugoslovenski ekonomski migranti u Austriji od početka 60-ih godina do raspada Jugoslavije“, *Tokovi istorije* 1–2/2009, 55–65; Petar Dragišić, „Klubovi jugoslovenskih radnika u Zapadnoj Evropi 70-ih godina“, *Tokovi istorije* 1/2010, 128–138; Petar Dragišić, „Ein Volk unterwegs. Migranten aus Serbien 1971–2002“, *Themenportal Europäische Geschichte*, datum pristupa 15. 10. 2016, <http://www.europa.clio-online.de/2010/Article=447>.

- 5 AJ, 142, f-740(a), Savezni komitet za rad i zapošljavanje, Izveštaj o ostvarivanju politike zapošljavanja, zapošljavanja u inostranstvu i postepenog vraćanja jugoslovenskih građana sa privremenog rada u inostranstvu u 1977. godini, mart 1978. godine.
- 6 AJ, 142, f-277(a), Savezni sekretarijat za inostrane poslove (Uprava za radnike u inostranstvu), Jugoslovenski građani na privremenom radu u SR Nemačkoj, Problematika zapošljavanja, rada i boravka, jun 1978.

regime actively participated. Nevertheless, this experiment involved certain elements of political and economic risks. The Yugoslav regime was afraid of a potentially negative impact of emigration of skilled workers on the Yugoslav economy. In addition, the emigration from Yugoslavia in the 1960s and 1970s posed a serious ideological and political threat to the socialist system in Yugoslavia. The Yugoslav regime was particularly anxious about potential deviation of Yugoslav labour migrants in Western Europe from the Yugoslav ideological postulates. In this regard, the regime was deeply worried about the influence of Yugoslav political emigration on the Yugoslav *Gastarbeiter* communities. Therefore, the Yugoslav regime endeavoured to control Yugoslav labour migrants and their family members trying to prevent their ideological and political “brainwashing” abroad. For this purpose, the Yugoslav regime created a network of migrants’ clubs and associations.⁷ In addition, the Yugoslav communist establishment used the mother tongue instruction for Yugoslav children abroad to subject the offspring of the Yugoslav migrant workers to subtle political and ideological indoctrination and strengthen their ties with Yugoslavia.

The mother tongue tuition for Yugoslav children in the Federal Republic of Germany and Switzerland was launched in 1970 and 1971 respectively. The introduction of the Yugoslav courses in Austria was discussed during the visit of Austrian minister of education, Fred Sinowatz, to Yugoslavia in March 1973 and the subsequent Yugoslav-Austrian negotiations on bilateral cultural cooperation. However, the negotiations were hampered by the lack of consensus among the Austrian states (Bundesländer) over this issue. The opposition was particularly strong in Upper Austria (Oberösterreich) and Vorarlberg. Besides, the authorities of the Austrian capital, Vienna, argued against this form of education claiming that the additional tuition would heavily encumber Yugoslav children in Austria. Nevertheless, in 1975 Austria agreed to allow the introduction of the mother tongue tuition for the children of Yugoslav immigrants.⁸

Soon after it officially started, the Yugoslav tuition in Western Europe became fully operational. In the mid-1970s, fifty percent of Yugoslav schoolchildren in the German speaking countries attended the Yugoslav courses. According to Yugoslav sources, in the Federal Republic of Germany, about 14,000 Yugoslav children were enrolled in the extra

7 Dragišić, „Klubovi jugoslovenskih radnika“, 128–138.

8 Werner Weilguni, *Österreichisch-jugoslawische Kulturbeziehungen: 1945–1989*, (München, 1990), 59.

tuition in Yugoslav languages. In the mid-1970s the number of Yugoslav participants in the courses in Yugoslav languages in Austria and Switzerland was considerably lower – circa 3,000.

*Migrant children participating in the Yugoslav educational program
School Year 1975/1976⁹*

	Number of pupils participating in Yugoslav tuition	Total number of Yugoslav schoolchildren
West Germany	14,000	27,000
Sweden	2,000	5,400
Austria	1,850	5,200
France	1,500	6,500
Switzerland	1,200	2,500
Great Britain	500	1,000
Netherlands	310	350
Denmark	300	500
Belgium	140	1,000
Luxembourg	40	100
Norway	30	50
Total	21,870	49,600

A year later, the number of participants in the Yugoslav educational program in the Federal Republic of Germany rose to more than 16,500. The program was particularly successful in the German western states – *Baden-Württemberg* and *Nordrhein-Westfalen*.¹⁰

⁹ *Ibid.*

¹⁰ AJ, 142, f-277(a), Savezni sekretarijat za inostrane poslove (Uprava za radnike u inostranstvu), Jugoslovenski građani na privremenom radu u Saveznoj Republici Nemačkoj – Problematika zapošljavanja, rada i boravka, jun 1978.

Number of migrant children participating in the Yugoslav educational program in the Federal Republic of Germany in 1977¹¹

State	Schoolchildren participating in the Yugoslav educational programme
Baden-Württemberg	6,740
Nordrhein-Westfalen	3,981
Hessen, Saarland, Rheinland-Pfalz	2,954
Bavaria	1,226
Berlin	850
Hamburg, Bremen, Schleswig-Holstein	680
Niedersachsen	546
Total	16,617

In Austria, the level of participation in the Yugoslav mother tongue tuition was particularly high in Vienna, which corresponded to the size of the Yugoslav community in the Austrian capital. According to Yugoslav sources, in the late 1970s Burgenland was the only Austrian state in which the idea of Yugoslav mother tongue education for children of Yugoslav migrants was not put in practice.¹²

¹¹ Ibid.

¹² AJ, 142, f-276(a), Ambasada SFRJ u Austriji, Godišnji izveštaj o dopunskoj nastavi na maternjem jeziku za decu naših građana privremeno zaposlenih u Austriji za 1977/78. godinu.

Yugoslav pupils in Austria participating in the mother tongue tuition
School Year 1977/1978¹³

State	Schoolchildren from Yugoslavia participating in the mother tongue educational program
Vienna	1,790
Vorarlberg	587
Lower Austria	328
Salzburg	215
Upper Austria	117
Tyrol	94
Carinthia	56
Styria	27
Total	3,214

The mother tongue tuition for Yugoslav schoolchildren abroad was not carried out exclusively in Serbo-Croatian language. In the second half of the 1970s, the Yugoslav educational program in the Federal Republic of Germany, Austria and Switzerland included also courses in Slovenian and Macedonian language. Besides, the mother tongue tuition in the Federal Republic of Germany also included the children of Yugoslav migrants of Albanian, Hungarian and Slovak origin.¹⁴

The vast majority of Yugoslav schoolchildren in the German speaking countries attended the Yugoslav tuition in Serbo-Croatian language. In the second half of the 1970s, 95 percent of participants in the Yugoslav tuition in Austria were taught in Serbo-Croatian languages.¹⁵ The situation was similar in the Federal Republic of Germany and

¹³ Ibid.

¹⁴ AJ, 142, f-275(a), Savezni zavod za međunarodnu naučnu, prosvetno-kulturnu i tehničku saradnju, Savetovanje o dopunskoj nastavi (Novi Sad 29–30. 6. 1976); AJ, 142, f-276(a), Ambasada SFRJ Beč, Godišnji izveštaj o dopunskoj nastavi na maternjem jeziku za decu naših građana privremeno zaposlenih u Austriji za 1977/78. godinu.

¹⁵ AJ, 142, f-276(a), Ambasada SFRJ Beč, Godišnji izveštaj o dopunskoj nastavi na maternjem jeziku za decu naših građana privremeno zaposlenih u Austriji za 1977/1978. godinu.

Switzerland.¹⁶ According to the reports of the Yugoslav embassy in Bern, in 1977 approximately 90 percent of the Yugoslav children, attending the Yugoslav courses in the host country, came from Serbo-Croatian-speaking Yugoslav federal units – Serbia, Croatia, Bosnia and Hercegovina, and Montenegro.¹⁷

The models of funding of the mother-tongue education for Yugoslav schoolchildren in Western Europe in the 1970s differed from country to country. In Switzerland, the program was entirely funded by Yugoslavia, while in Austria the Yugoslav education was financed both by Yugoslavia and the host country. Austria provided salaries for Yugoslav teaching staff as well as teaching materials for the Yugoslav mother-tongue education. Nevertheless, Yugoslavia financially supported Yugoslav teachers in the Austria by awarding them bonus payments (5,500 Schillings a month in 1977). Besides, Yugoslavia provided Yugoslav teaching staff and Yugoslav schoolchildren with additional teaching materials, such as textbooks, maps as well as Yugoslav journals.¹⁸

In the Federal Republic of Germany the states were free to negotiate with Yugoslav federal authorities on models of funding the Yugoslav tuition. As a result, in West Germany of the 1970s there were three forms of funding the Yugoslav courses. In Hessen, *Nordrhein-Westfalen* and Bavaria the mother-tongue education for Yugoslav pupils were fully funded by German partners. Quite the contrary, in Rheinland-Pfalz, Saarland, Hamburg and Bremen the project was entirely financed by Yugoslavia. An exception was *Baden-Württemberg*, where the Yugoslav tuition was jointly funded by Yugoslavia and the local government.¹⁹

16 AJ, 142, f-276(a), Generalni konzulat SFRJ Štutgart, Godišnji izveštaj o dopunskoj nastavi na maternjem jeziku za decu naših građana privremeno zaposlenih u Štutgartu za 1977. godinu; AJ, 142, f-276(a), Generalni konzulat SFRJ Hamburg, Godišnji izveštaj o školovanju jugoslovenske dece za 1977. godinu; AJ, 142, f-276(a), Vojna misija – Zapadni Berlin, Godišnji izveštaj o dopunskoj nastavi na maternjem jeziku za decu naših građana privremeno zaposlenih u Zapadnom Berlinu za 1977. godinu.

17 AJ, 142, f-276(a), Ambasada SFRJ Bern, Godišnji izveštaj o dopunskoj nastavi na maternjem jeziku za decu naših građana privremeno zaposlenih u Švajcarskoj za 1977. godinu.

18 AJ, 142, f-277(a), Savezni sekretarijat za inostrane poslove (Uprava za radnike u inostranstvu), Jugoslovenski građani na privremenom radu u Švajcarskoj – Problematika zapošljavanja, rada i boravka, jun 1978; AJ, 142, f-276(a), Ambasada SFRJ Beč, Godišnji izveštaj o dopunskoj nastavi na maternjem jeziku za decu naših građana privremeno zaposlenih u Austriji za 1977. godinu.

19 AJ, 142, f-275(a), Savezni zavod za međunarodnu naučnu, prosvetno-kulturnu i tehničku saradnju, Informacija o trenutnoj situaciji u oblasti školovanja dece jugoslovenskih građana na privremenom radu u Saveznoj Republici Nemačkoj.

The teaching staff in charge of the mother-tongue education for Yugoslav schoolchildren abroad was recruited in two ways. They were either sent from Yugoslavia, or selected from the Yugoslav migrants. The number of teachers in the German-speaking countries corresponded to the size of the local Yugoslav communities. In 1975/1976 almost 200 teachers were responsible for the education of Yugoslav migrant children in the Federal Republic of Germany in their mother-tongues. The number of Yugoslav teachers in Austria and Switzerland was considerably lower – 56 and 24 respectively.²⁰

*Teaching staff in charge of the Yugoslav tuition
in Western Europe in 1975/1976²¹*

West Germany	196
Sweden	175
Switzerland	56
France	28
Austria	24
Netherlands	20
Great Britain	11
Denmark	6
Belgium	3
Norway	2
Luxembourg	1
Total	522

The mother tongue tuition for Yugoslav schoolchildren abroad represented an important segment of Yugoslav emigration strategy. According to available sources, the Yugoslav education for migrant children was clearly prompted by political motives. Through this program the Yu-

20 AJ, 142, f-275(a), Savezni zavod za međunarodnu naučnu, prosvetno-kulturnu i tehničku saradnju, Savetovanje o dopunskoj nastavi (Novi Sad, 29–30. 6. 1976).

21 Ibid.

goslav regime endeavoured to prevent westernization of Yugoslav pupils abroad and tie them closely to their homeland. Besides, given that the Yugoslav regime anticipated the return of considerable portion of *Gastarbeiter*, the ideological indoctrination of Yugoslav children abroad should have facilitated their reintegration into the Yugoslav socialist system. Consequently, the mother-tongue education for Yugoslav schoolchildren was perceived as an important political issue.²²

In a document composed in 1970, the Yugoslav Bureau for Education and Culture outlined key objectives of the mother-tongue tuition for children of Yugoslav migrants. The authors of the document underlined the importance of the Yugoslav tuition abroad for linking the offspring of Yugoslav migrants to their homeland. According to this document, the program aimed to provide Yugoslav schoolchildren with basic facts on Yugoslav policy and economy and infuse the Marxist *Weltanschauung* into the Yugoslav youth abroad. The final result should have been a young person, loyal to his/her homeland and ready to fight for its independence.²³

Like Italian tuition abroad,²⁴ the mother-tongue educational programs for children of Yugoslav migrants consisted of the “national” subjects. In Switzerland the Yugoslav education covered mother tongue classes, geography (for older pupils), history (for older pupils) and the subject “My homeland” (Moja domovina) for younger Yugoslav schoolchildren in Switzerland.²⁵

The subject “My homeland” comprised facts on “natural beauties” and cultural heritage of Yugoslavia as well as on the history of the Yugoslav peoples. The didactic goal of this subject was to strengthen the ties between the migrant children from Yugoslavia and their motherland.²⁶ The courses in history focused on topics related to the Second

22 AJ, 142, f-275(a), Odsek za školovanje jugoslovenske dece u inostranstvu, Informacija o nekim aktuelnim organizacionim pitanjima dopunske nastave za decu jugoslovenskih građana, 8. 6. 1976; AJ, 142, f-275(a), Savazni zavod za međunarodnu naučnu, prosvetno-kulturnu i tehničku saradnju, Savetovanje o dopunskoj nastavi (Novi Sad, 30. 6. 1976.)

23 AJ, 142, f-474, Savezni zavod za obrazovanje i kulturu, Društveno-pedagoška osnova obrazovno-vaspitnog rada sa decom naših radnika privremeno zaposlenih u inostranstvu i predlozi za rešavanje problema njihovog školovanja, 5. 5. 1970.

24 Ibid.

25 AJ, 142, f-275(a), Informacija ambasade SFRJ u Bernu o jugoslovenskim dopunskim školama na području Švajcarske, april 1976.

26 Ibid.

World War and the subsequent socialist revolution in Yugoslavia emphasizing traditional connections between the Yugoslav peoples.²⁷ According to the report of the Yugoslav embassy in Bern, the courses in geography had also an obvious ideological function. The purpose of the geography lessons was to introduce Yugoslav pupils to the basic characteristics of the Yugoslav system and promote "Yugoslav socialist patriotism."²⁸

The promotion of Tito's cult of personality was one of the key elements of the Yugoslav educational system abroad. The available Yugoslav sources contain several striking examples of this form of political and ideological indoctrination of *Gastarbeiters'* offspring. In 1978, the Yugoslav migrant children in Switzerland, participating in the Yugoslav educational program, were invited to compose essays on the Yugoslav leader under the title "Tito – A Symbol of our Youth" (Tito – simbol naše mladosti). A year earlier, an identical action was carried out in the West German state Hessen.²⁹

Given the Cold War polarization and the consequent climate of mistrust towards any form of Marxist propaganda in the West, the ideological components of the mother tongue tuition for Yugoslav schoolchildren abroad was met with negative reactions in host countries. In some comments, the Yugoslav educational program was described as a "Marxist subversion." In the Federal Republic of Germany the campaign against the Yugoslav tuition was particularly vigorous in 1977, when the local press severely criticized the curricula of the Yugoslav courses, the activities of Yugoslav teachers and the contents of textbooks used in the Yugoslav tuition.³⁰ In addition, the Yugoslav sources indicate a widespread mistrust of the Yugoslav courses in Austria, which resulted in banning several Yugoslav textbooks.³¹

Despite the minor criticism of the mother tongue tuition for Yugoslav migrant children, in the 1970s the host countries did not obstruct the Yugoslav educational program. Quite the contrary, several West German states participated in funding the mother tongue education for Yugoslav schoolchildren. Consequently, in the late 1970s the program

27 Ibid.

28 Ibid.

29 AJ, 142, f-276(a), Generalni konzulat SFRJ Frankfurt, Dopunsko školovanje (1976).

30 AJ, 142, f-276(a), Savezni zavod za međunarodnu naučnu, prosvetno-kulturnu i tehničku saradnju, Izveštaj o radu u 1977. godini.

31 Ibid.

gained ground, including considerable number of Yugoslav pupils in the German-speaking countries.

The available sources on the Yugoslav tuition in the German-speaking countries do not allow an objective evaluation of its effects. Undoubtedly, the program must have contributed to confused *Weltanschauung* of Yugoslav migrant children. While being surrounded by capitalist ethic and the culture of consumerism, the children of Yugoslavs “temporarily employed abroad” were taught about advantages of the Yugoslav road to socialism. As a result, the Yugoslav children attending the mother tongue courses were already at an early stage of their lives faced with difficult ideological and ethical dilemmas.

Sources and Literature

Sources

- Archives of Yugoslavia (Arhiv Jugoslavije - AJ). Fond: Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (142).

Literature

- Baučić, Ivo. *Social Aspects of External Migration of Workers and the Yugoslav Experience in the Protection of Migrants*. Zagreb: Centar za istraživanje migracija Instituta za geografiju Sveučilišta, 1975.
- Bilandžić, Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*. Zagreb: Školska knjiga, 1978.
- Brunnbauer, Ulf. „Labour Emigration from the Yugoslav Area from the late 19th Century until the End of Socialism: Continuities and Changes“. *Transnational Societies, Transterritorial Politics. Migrations in the (Post-)Yugoslav Region, 19th-21st Century*, Ulf Brunnbauer (Hg.). München: R. Oldenbourg Verlag, 2009 (= Südosteuropäische Arbeiten, 141), 17–50.
- Brunnbauer, Ulf. „Jugoslawische Geschichte als Migrationsgeschichte (19. und 20. Jahrhundert)“. *Schnittstellen. Gesellschaft, Nation, Konflikt und Erinnerung in Südosteuropa. Festschrift für Holm Sundhaussen zum 65. Geburtstag*, Ulf Brunnbauer, Andreas Helmedach, Stefan Troebst (Hg.). München: R. Oldenbourg, 2007, 111–132.
- Brunnbauer, Ulf. „Emigration aus Südosteuropa, 19.–21. Jahrhundert. Kontinuitäten, Brüche, Perspektiven“. *Südosteuropa. Traditionen als Macht*, Emil Brix, Arnold Suppan, Elisabeth Vyslonzil (Hg.). Verlag für

Geschichte und Politik/Oldenbourg Wissenschaftsverlag, (= Schriftenreihe des österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts, Bd. 31), Wien/München, 2007, 119–142.

- Calic, Marie-Janine. *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. München: C. H. Beck, 2010.
- Dobrivojević, Ivana. „U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih radnika na rad u zemlje Zapadne Evrope 1960–1976“. *Istorija 20. veka* 1/2008, 89–100.
- Dragišić, Petar. „Jugoslovenski ekonomski migranti u Austriji od početka 60-ih godina do raspada Jugoslavije“. *Tokovi istorije* 1–2/2009, 55–65.
- Dragišić, Petar. „Klubovi jugoslovenskih radnika u Zapadnoj Evropi 70-ih godina“. *Tokovi istorije* 1/2010, 128–138.
- Haberl, Otmar Nikola. *Die Abwanderung von Arbeitskräften aus Jugoslawien*. München, 1978.
- Ivanović, Vladimir. *Geburstag pišeš normalno: jugoslovenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji: 1965–1973*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012.
- Marković, Predrag J. „Verloren in der Transmigration? Der Einfluss der serbischen Gastarbeiter auf das Alltagsleben in Serbien“. *Arbeitswelt-Lebenswelt*, Klaus Roth (Hg.). Münster, 2004, 239–256.
- *Österreich-Jugoslawien: Determinanten und Perspektiven ihrer Beziehungen*, Otmar Höll (Hg.). Wien, 1988.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988*. Beograd: Nolit, 1989.
- Petranović, Branko i Momčilo Zečević. *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*. Beograd: Rad, 1988.
- Selinić, Slobodan. „Ekonomska emigracija iz Jugoslavije šezdesetih godina XX veka“. *1968 – četrdeset godina posle*, urednik Radmila Radić, 549–573. Beograd: INIS, 2008.
- Weilguni, Werner. *Österreichisch-jugoslawische Kulturbeziehungen: 1945–1989*. München, 1990.

Резиме

Петар Драгишић

Настава на матерњем језику за југословенску децу у земљама немачког говорног подручја седамдесетих година 20. века

Апстракт: Овај рад се бави наставом на матерњем језику организованом за децу југословенских миграната у земљама немачког говорног подручја седамдесетих година двадесетог века и фокусира се пре свега на југословенски образовни програм у иностранству, распоред, улогу земља-домаћина, као и на идеолошке аспекте југословенске наставе у Савезној Републици Немачкој, Аустрији и Швајцарској. Поред тога, анализирана је и политичка позадина овог осетљивог питања. Истраживање је спроведено у Архиву Југославије.

Кључне речи: мигранти, деца, Југославија, настава на матерњем језику, идеологија

Велики талас емигрирања из Југославије шездесетих и почетком седамдесетих година довео је до стварања заједница југословенских гастарбајтера у Западној Европи, од којих су се најбројније налазиле у земљама немачког говорног простора. Тадашњи југословенски режим је настојао да на различите начине контролише економску емиграцију и спречи њено дистанцирање од матице. Тој сврси требало је, поред осталог, да послужи и разграната мрежа клубова југословенских миграната у иностранству.

На најмлађе југословенске мигранте – децу југословенских гастарбајтера у иностранству – режим у Југославији настојао је да утиче пре свега путем организовања допунске наставе на матерњем језику. Будући да је убедљиво највећи број југословенских економских миграната живео и радио у земљама немачког говорног простора, у тим државама је и југословенска допунска настава била најмасовнија. Средином седамдесетих година је готово 2/3 укупног броја

деце обухваћене југословенском допунском наставом у Западној Европи школу похађало у Савезној Републици Немачкој.

Југословенски режим је спровођење допунске наставе за децу југословенских миграната у значајној мери координирао са земљама-домаћинима, али и поред тога доступни извори указују и на извесно незадовољство земаља-домаћина неким сегментима програма југословенске допунске наставе. Ова настава је децу југословенских гастарбејтера свакако суочавала са одређеним вредносним и идеолошким дилемама, јер су поруке које су им преношене често значајно одступале од капиталистичког контекста у којем су живела.

REVIEWS
Прикази

Radina Vučetić. *Monopol na istinu.*
Partija, kultura i cenzura u Srbiji
šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka.
 Beograd: CLIO, 2016, 407.

Добрим познаваоцима југословенске и српске историје је довољно рећи – шездесете и седамдесете године. Прва асоцијација је важност историјских догађаја и њихове далекосежне последице. Друга је сложеност времена и вишеслојност бројних појава друштвене, политичке и економске историје, а то значи и бројне методолошке изазове за сваког ко покуша научно да сагледа то доба. Да бисмо дочарали тај период у сфери културе, уметности и интелигенције, којој је ова књига посвећена, послужићемо се речима ауторке, проф. др Радине Вучетић, са 242. стране: „На неки начин, изгледало је да је све могуће – и даља модернизација, и значајнија либерализација, и суштинске реформе Партије и државних уређења, али и рестаљинизација и ‘тврди заокрет’“. У таквом миљеу уметници су крчили простор за слободу свог рада и ширили нове уметничке правце, власт им је ту слободу званично гарантовала, али и била љубоморна на своје монополе и привилегије, што је неминовно водило ка ограничавањима, притисцима, забранама и цензурама.

Црвена нит књиге *Monopol na istinu* је однос партија – култура – цензура. Кроз њега се преламају бројна питања и појмови о којима пише ауторка: положај интелигенције у социјалистичкој Југославији (и ауторитарном друштву уопште), однос политике према култури, уметности и интелигенцији, упливи са стране у уметничке и културне токове који чине да се у овим сферама друштва појављују садржаји страни владајућим постулатима, либерализација у култури под утицајем промена у спољној политици итд. Неке теме, појмови, процеси и појаве ипак доминирају у књизи.

Најпре цензура, појам који је тешко јасно дефинисати, што истраживање чини захтевним, а пред аутора поставља много методолошких изазова и препрека. Свесна да цензура припада оној категорији речи „које описују наизглед једноставне, а у стварности изузетно сложене друштвене механизме“, ауторка се определила за прихватање суштине тог појма по којој је цензура „скуп ограничавајућих мера које спроводи неко са позиција моћи“. Анализира-ла је и питање разумевања цензуре и њених механизма у земљама Источне Европе, у којима она углавном формално није постојала,

али је била део политичког и културног живота, тим пре што је у комунистичким земљама државни монопол над средствима комуникације значио суштинску контролу над слободом изражавања. У Југославији институционална цензура није отворено прокламована, али је цензура у пракси била скривена иза других мера. Апострофиран је и утицај Јосипа Броза, који је у више наврата директно и јавно прозивао уметнике, писце или новинаре и утицао на ограничавање слободе њиховог рада. У стварности је формални изостанак цензуре био надомештен другим, још ефикаснијим методама ограничавања уметничког изражавања које није одговарало погледима власти. Ауторка убедљиво показује како је партија умела да пронађе лојалне, а угледне људе из уметничког (културног) миљеа који би својим колегама дириговали шта треба да ураде са својим делима како би могла да буду приказана (случај утицаја Антонија Исаковића на преправке у филму „Незапослени људи“ Желимира Жилника). Такве личности, културно и уметнички добро потковане и образоване, те тако равноправне са уметницима о чијим делима су судиле, а политички одговарајуће (подобне), биле су одлична замена за формалну цензуру. У уводном поглављу је анализирана и цензура у виду судских забрана и позивања на Кривични законик, са освртом на учесталост таквих случајева од 21. седнице Председништва СКЈ децембра 1971.

Следеће велико поље истраживања је однос на релацији партија – култура. Ауторка је разматрала појаве нових трендова (продор модерног и авангардног), институција (Музеј савремене уметности) и утицаја са Запада (попут доминације америчког филма) у култури шездесетих година. У свим сферама уметности и културе југословенска сцена је у тој деценији пружала слику отвореног друштва. Ради на Вучетић наводи низ примера у којима је Југославија одударала од прилика са источне стране гвоздене завесе (објављивање дела Солжењицина, Орвеловог романа *1984*, извођење дела драмског писца Ежена Јонеска...). Супротно тој слици отворености и слободе, ауторка уочава да је у стварности растао притисак на уметнике, посебно од краја шездесетих година, али исто тако да је расло и незадовољство уметника таквим стањем. Зато је детаљније разматран разговор (скуп) „Социјализам и култура“ који је новембра и децембра 1969. организовало Филозофско друштво Србије, као неки вид отпора покушајима наметања државног туторства у култури. Овај догађај је био показатељ суштине спора интелектуалца и власти (укључујући и оне интелектуалце одане властима) и то не само због речи изговорених

на скупу већ и због реакција које је касније изазвао, а у којима су, по опробаном механизму, новинари и интелектуалци одани властима нападали противнике преко медија. Ауторка закључује да је тиме поларизација између две стране била све већа, „а Партија која је губила легитимитет, у својој немоћи била је само све оштрија, на своју штету“. Такође, описане су политичке замисли, али и мали домети Конгреса културне акције из октобра 1971, као неке врсте партијског и државног пандама скупу Филозофског друштва. Ово поглавље завршава се анализом Писма Јосипа Броза и ИК Председништва СКЈ 1972. којим је утрт пут рушењу српског руководства и започет обрачун са другим неистомишљеницима, па и оним у култури. Њега је ауторка тумачила као позив за догматизацију свих сфера живота.

Радина Вучетић је детаљно размотрила и питање односа интелигенције и национализма, свесна важности националног питања у југословенској историји, посебно у деценијама којима је посвећена њена књига, јер је тада социјалистичко југословенство почело да узмиче пред републичким бирократизмима и истицањем националне различитости Југославије. Из њене анализе је видљива слојевитост појма национализам, његова недефинисаност у југословенском врху и недоследан приступ том појму. У релацијама у троуглу партија – интелигенција – национализам (национално питање, међунационални односи) криле су се бројне недоречености југословенског друштва и опасности по опстанак државе. Овај однос је детаљније проучаван на примеру Србије и истакнута је 1966. година (пад Ранковића) као преломни тренутак у буђењу национализма. Уочен је веома сложен однос књижевности (књижевника) и отварања националног питања од почетка седме деценије. Читаоцу су понуђени описи и тумачења полемике Ћосић – Пирјавец (1961/62), Ћосићевог романа *Деобе*, укázано је на распад Савеза књижевника Југославије, појаву књига националистичког садржаја, сукобе на конгресу слависта у Сарајеву 1965, појаву Московљевићевог речника, „Декларације о називу и положају хрватског књижевног језика“ и „Предлога за размишљање“. Све те, и бројне друге појаве обрађене у овом поглављу, оправдавају питање „Да ли је културна интеграција југословенских народа успела“, а њему се може додати и питање колико је тако нешто уопште било званична политика? „Предлог за размишљање“ српских писаца није посматран само као одговор на хрватску „Декларацију“ већ и из угла односа српске партије и српских интелектуалаца и националиста и као показатељ деловања механизма цензуре. На примеру

тог документа показано је нејединство српске интелектуалне елите, шароликост њених политичких ставова и идеологија и различита поимања српског националног интереса и националног питања у Југославији уопште.

Епизода са *Књижевним новинама*, листом који је у другој половини шездесетих година у континуитету објављивао текстове који су изазивали незадовољство власти, искоришћена је да би се показао механизам деловања СК против неистомишљеника у култури који је подразумевао сарадњу ЦК СКС и Градског комитета, уз велико учешће овог другог, затим да би се показало да је и у једнопартијском систему и даље постојао низ канала за објављивање политички неподобних ставова, али и да је руководство Србије у дугом периоду настојало да опозицију или неистомишљенике убеди политичким средствима, без директне забране или административне интервенције. Та епизода је само једна од бројних које показују апсурдну ситуацију у односима политике и културе: истовремено постојање и политичких притисака и простора за изношење ставова супротних званичним. У овом поглављу је уочена и југословенска специфичност у издаваштву, у коме су постојали и приватни издавачи и самиздати аутора, те је цензура у том случају могла да наступи тек када би дело било одштампано. Детаљно су истраживани и случајеви забрана књига еминентних издавача попут Ћосићеве књиге *Моћ и стрепње*, забрањене крајем 1971, у време разрачунавања са хрватским руководством, како би се у обрачуна са национализмом задржала политика симетрије и притисака на „Просвету“ 1973.

Националистичка и политичка искушења нису мимоилазила ни сликарство. Српски национализам је провејавао из изложбе Милића од Мачве која је забрањена 1962, као и из његовог заговарања потребе да ћирилица постане писмо свих Јужних Словена. Уметност и политички мотиви су се преплитали и у борби око Маузолеја на Ловћену, његовој изградњи су се супротставили бројни српски интелектуалци, а број часописа *Уметност* посвећен овом питању забрањен је 1971. године. Последице Титовог „Писма“ су се осећале и у сликарству, а мета напада су били националисти и црни талас 1973. На том примеру ауторка је показала подељеност међу уметницима на оне који су били нападани (Миро Главуртић), оне који су нападали (Милош Бајић) и оне који су стали у одбрану уметничких слобода (сликар Пеђа Милосављевић, Оскар Давичо), али је уочила и нејединство у СК (невидљиви прсти дела партијског врха који је кроз уста

неких уметника тежио рестаљинизацији уметности, као и постојање оних који су осуђивали окретање ка догматизму). Ауторка поставља питање да ли је у СК уопште постојао јасан став о „идејности“ на којој је инсистирала или се пре може говорити о лутању партије у покушајима да задржи монопол у свим областима живота, па и у култури. Закључила је да је случај напада на црни талас у сликарству јединствен, јер је „Партија нешто започела, овог пута преко комуниста сликара у свом најоперативнијем ‘пункту’, ГК СК Београда, а онда се, на неки начин, ‘посула пепелом’ и повукла“. Мића Поповић није био једини који је прешао пут од партизана до оптуженог за национализам, али је својим делом заслужио посебно потпоглавље у књизи. У ову тему се уклопио својим изложбама у којима је критиковао Титов култ личности и доприносио јачању националних осећања. Ауторки је послужио и као парадигма сликара оптуживаних за национализам, мрачњаштво, мистицизам, а који су ипак настављали да се баве својим послом упркос забранама изложби или критикама партијских политичких и уметничких представника. Зато је закључила да су неприлике које су они имали остајале као непријатне епизоде, док је општа слика ове две деценије била слика „динамичног времена са врхунским дометима и смелим искорацима српске ликовне уметности“.

Партија никада није била имуна на појаву неистомишљеника у својим редовима. Према њима није имала милости, јер је прокламовано јединство увек сматрано за догму. За тему ове књиге је веома важна појава „нове левице“, Корчуланске летње школе и праксисоваца. Критички оријентисани леви интелектуалци су доводили у питање монопол СК и тиме су представљали опасност по партију и власт. У немогућности да се реформише, СК је одговарао притиском на оне који су му угрожавали монопол у сфери културе и идеологије, пре свега на универзитет и интелигенцију. У том контексту су у књизи посматрани и јунски протести 1968, у чијим је захтевима ауторка видела крупан корак у вези са суштинским реформисањем југословенског система и тежњу да се преиспита концепт социјализма и реалности која је веома одударала од тог концепта. Радина Вучетић је овај протест истраживала из угла учешћа и држања оних културних радника и уметника чији је однос са партијом и властима проучавала у својој књизи. Како су они доживели ову конфронтацију студената и власти, ко је од њих активно помагао студенте, ко је стајао по страни, ко је био сумњичен да је стајао иза студентске побуне...?

За југословенску кинематографију ауторка сматра да је била одлична слика Југославије шездесетих и почетка седамдесетих година, коју су чинили окретање ка свету и либерализацији, а затим „суновратни заокрет“. Описујући „нови филм“ као тежњу филмских стваралаца да изборе право за слободније интерпретирање друштвених токова и закључујући да је „црни талас“ био најзначајнија појава током седме деценије, Радина Вучетић описује и осуде на које су наилазили нови трендови, за које је у партији оцењивано да су у супротности са „социјалистичком друштвеном праксом и стварношћу“. У књизи су поменуте судбине филмова „Град“, „Човек из храстове шуме“, „Повратак“ и других, а нови талас је посматран у контексту утицаја које су на друштво и културу имали праксисовци и Корчуланска школа. Ауторка и у области кинематографије уочава страх СК од губитка монопола, овога пута на тумачење револуције, јер су нови филмови пружали другачију слику рата од дотадашње митологизоване. Прву јавну критику „негирања револуције“ доживео је филм „Јутро“ 1967, посвећен првом јутру слободе у Чачку. Његова судбина је делом карактеристична за однос власти према културним и уметничким делима која нису била сасвим подобна: филм је одобрен, хваљен, па изложен лавини критика, али и подршци из еснафа, па и врха СК (Вељко Влаховић), да би на крају преживео. Тако су се поново мешали уметничка слобода, обриси демократског дијалога у јавности, притисци на интелектуалце, критике уметничког рада и тако у круг. Другачија је судбина филма Желимира Жилника „Рани радови“ који је постао први филм који је одбрањен на суду 1969. После награде на фестивалу у Берлину, филм је у земљи доживео нове критике, а Жилник избацивање из партије и забрану бављења својим послом у земљи. Ту 1969. годину ауторка узима као преломну и почетак заштравања курса партије према кинематографији. Још већа критика ратних и послератних година била је присутна у делима Живојина Павловића, те је он често био на мети цензура и критика, а његов филм „Засада“ је био најотворенија критика система, јер су званични погледи на револуцију негирани скоро сасвим. „WR: Мистерије организма“ Душана Макавејева је описан као један од последњих трзаја црног таласа пре његове ликвидације са рестаљинизацијом система. Тим филмом, насталим 1971, прешло се са критике стаљинизма на критику Лењина и Октобарске револуције, па је његово приказивање спречено.

После филмских забрана, неформални путеви цензуре су допрли и до позоришта. Велика пажња је поклоњена Александру Поповићу, који је својим делима исмевао бирократију, ситносопственички менталитет, девијације у друштву, капитализам, социјализам, али и правио алузије на Тита и његову супругу. Детаљније је анализирана представа „Капе доле“ и начин њеног брзог скидања са репертоара 1968, као и механизми скидања са репертоара представе „Кад су цветале тикве“ 1969. и „Друга врата лево“ 1969. Слојевитости анализе доприноси настојање да се проникне у тежину положаја управника позоришта (Бојан Ступица и Мира Траиловић) суочених са притисцима да се иритантне представе уклоне, да се сачува опстанак куће на чијем су челу, али и потребом да се брани слобода стваралаштва. Исти феномен је посматран из угла уметника: на примеру Александра Поповића је показан став уметника према притисцима и покушајима корумпирања од стране система, те трпљење вишегодишњих репресија због непристајања на компромисе по питању схватања уметничких слобода.

Заоштравање политичког курса према култури је, осим у филму, оставило највидљивије трагове у сликарству, с тим да је у овој сфери покрет против модерности имао присталица и међу самим уметницима. У политичком смислу је први озбиљнији напад на апстрактну уметност потекао од Тита 1962, а ауторка га доводи у везу са побољшањем југословенско-совјетских односа и сличним нападом Хрушчова пре тога у СССР-у. Следећи је био 1973/74. напад на црни талас у сликарству и на неоавангарду „у оквиру опште климе притисака и политичких арбитрирања у култури“.

Заокрети учињени после „Писма“ почетком седамдесетих година су својим значајем заслужили да буду детаљније разматрани у посебној целини монографије. Године које су после тога уследиле су представљене као „рестаљинизација“ и обележене су притисцима, суђењима, репресијама, повратком идеологизацији културе, инсистирањем на „морално-политичкој подобности“ и реафирмацијом Титовог култа. Учестало коришћење појма „контрареволуција“ у званичној фразеологији је указивало на жељу да се монопол на тумачење револуције задржи чврсто у рукама. Појмом „општенародни писци“ и инсистирањем на приближавању културе радном човеку васкрсаван је соцреализам. Ови закључци су поткрепљени бројним примерима из свих сфера културе и уметности, а највећи простор је резервисан за Лазара Стојановића који је због „Пластичног Ису-

са“ издржао највећу затворску казну коју је добио једн уметник у Југославији (три године). Слично судбини Александра Поповића, није се одрицао својих животних опредељења ни наредних деценија, по цену маргинализације у послу којим је почео да се бави.

Књига Радине Вучетић је инспиративна за читаоца. Наводи га да поново размишља о периоду српске (југословенске) историје о коме је већ прочитао доста радова или извора, али сад из другог угла. Показала је да слика југословенског друштва, а посебно односа политике и културе није била црно-бела, већ веома вишеслојна, пуна контрадикторности. Културни радници су у ове две деценије унели доста новина и страних утицаја, изборили се за завидан ниво уметничких слобода, партија је те слободе дозвољавала, али и често спутавала када би осетила да је њен монопол бивао угрожен, а посебно после познатог Титовог „Писма“. Ауторка показује да цензура није увек морала да буде формална или да се спроводи само путем класичних забрана, већ и притисцима из саме струке, одлагањима приказивања уметничких дела, њиховим склањањем од очију јавности и сл., те да цензори нису морали да буду само политички, судски или полицијски органи, већ и партији одани културни радници и уметници или новинари. Проучавајући однос политике и културе у Југославији, увек је имала на уму спољнополитички контекст, првенствено утицај политичких односа Југославије и СССР-а на унутрашњу политику у Југославији. У књизи су узете у обзир не само оне интеракције власти и интелектуалаца које су подразумевале репресију или забране политички неподобних садржаја већ и друге методе деловања власти попут покушаја да, на неки начин, поткупи интелектуалце, било хонорарима било наградама, друштвеним признањима или неким другим сатисфакцијама за забрањена дела. Важан допринос монографије је уочавање веома значајне улоге Градског комитета Београда у креирању политике према култури и интелектуалцима. До сада је у изучавању историје социјалистичке Србије грађа Градског комитета била прилично занемаривана, иако је то тело имало велики значај. Оно је било покретач или извршилац бројних политичких и идеолошких акција у уметности и култури. Састанцима са интелектуалцима, расправама на пленуму ГК, рефератима, обиљем материјала о бројним сферама културног живота, ово тело је спроводило партијску политику, вршило притиске на уметнике или постављало политичке и идеолошке смернице, које су онда други спроводили. Радина Вучетић уочава и механизме деловања Градског коми-

тета, при чему се скоро увек подразумевала спрега са ЦК СКС, као и спуштање у „базу“ прокламоване политике како би се добио легитимитет за одлуке ГК и републичког врха. Механизам је био веома сложен и за истраживача тешко ухватљив.

Овом књигом су досадашња сазнања о односу политике и културе у Србији/Југославији проширена са четрдесетих и педесетих година 20. века на наредне две деценије. Закључци изнети у књизи су утемељени на архивским истраживањима и импозантном познавању литературе и периодике. Српска историографија је добила научно тумачење још једне веома важне теме, а научници зароњени у друштвене теме овог периода поуздан ослонац за нова истраживања.

Слободан СЕЛИНИЋ

Кнут Флувик Туресен.
*У Норвешку, у смрт: српски интернирци
у нацистичким логорима на северу Норвешке.*
Београд: Catena mundi, 2015, 183.

Историчар, публициста и капетан војске Краљевине Норвешке, Кнут Флувик Туресен (Knut Flovik Thoresen) већ се десетак година бави широким тематским кругом везаним за Други светски рат. На норвешком језику је 2013. објавио монографију *Til Norge for å dø*, која је привукла пажњу шире јавности. Она је своје издање на српском језику дочекала свега две године касније, под насловом: *У Норвешку, у смрт: српски интернирци у нацистичким логорима на северу Норвешке*. Српско издање објавила је београдска издавачка кућа Catena mundi у релативно великом тиражу од 1.000 примерака, а бројни листови и магацини већ су преносили делове ове књиге и указивали на закључке аутора. Иначе, Турсену историја српског народа и бивше Југославије није непозната, будући да је као војник учествовао у мировним мисијама у Босни и Херцеговини и на Косову и Метохији, те да му је супруга српског порекла по мајчиној линији.

Књига има монографску форму, али заправо представља спој аналитичке ауторове студије (стр. 7–51) и приређене грађе: одломка из књиге Николе Рокића *Југославија – моја земља* (53–144) и Рокићевог исказа о злочинима над интернирцима који је 1947. године дао у полицијској истрази (145–175). Поред главних елемената, књига садржи још и предговор, поговор и списак коришћених извора и литературе. Илустрована је једним бројем црно-белих фотографија и садржи неколико статистичких прегледа.

Главна тема и основни предмет истраживања Туресенове књиге су концентрациони логори у Норвешкој и судбина 4.268 југословенских грађана који су у њих били принудно упућени. Иако је у овој скандинавској земљи било чак тридесетак логора у којима су боравили Југословени, Туресен се у својој књизи највише бави логорима на северу земље, који су испрва били под директном управом СС-а (до марта/априла 1943), а касније Вермахта. У њима је боравио највећи број југословенских интернираца, док су у логорима у централном делу земље и на њеном југоистоку малобројни интернирци били помешани са плаћеном радном снагом. Образлажући категоријацију ових логора и лица која су у њима живела и радила, аутор од самог почетка инсистира на томе да је у северној Норвешкој реч о

логорима смрти, а не радним логорима, те да су интернирци у њима имали статус робова, а не ратних заробљеника или најамне радне снаге. Овакве ставове Туресен је поткрепио статистичким подацима: чак 2.420 депортованих (55,48%) убијено је у логорима, а у неким је стопа смртности износила и преко 70%. Посебно суров режим био је у пет великих логора на северу земље: Карашоку, Бејсфјорду, Ботну, Усену и Коргену. За ове логоре је и норвешко судство пресудило да су имали карактер логора смрти, „јер су створени у циљу систематског истребљења заробљеника“ (стр. 17), односно јер су у њима логораши изнуђивани радом до смрти, а болесни и неспособни за рад сурово убијани. Туресен је истакао да је чак 3.841 интернирац (више од 90%) био српске националности, због чега су Норвежани поменуте логоре звали „српским логорима“. Већина интернираца је у Норвешку пребачена са простора окупиране Србије и Независне Државе Хрватске. Углавном се радило о припадницима покрета отпора, како комунистичког тако и ројалистичког, као и српским цивилима доведеним из околине Козаре и логора у НДХ.

О бруталности и злочиначком злостављању којима су интернирци били изложени у Норвешкој сведоче одломци из аутобиографије једног од њих – Николе Рокића, а још детаљније оригинални документи из истраге коју су норвешке полицијске власти водиле против појединих стражара и управника логора. Рокићеве успомене и искази у полицијској истрази веома су потресни и садрже бројне мучне и узнемирујуће детаље. Представљајући живот у само једном од тридесетак немачких логора на простору Норвешке, Рокић даје слику свакодневне психофизичке тортуре, робовског рада, безразложног кажњавања, батинања и смрти интернираца. Иако су логори били под немачком командом (прво СС-а а потом Вермахта), стражари су регрутовани из Квислингових паравојних јединица, и показали су се знатно немилосрднијим од Немаца. Туресен детаљно преноси изворе који сведоче о најразличитијим врстама садистичког и психопатолошког понашања стражара, које је подразумевало пребијање, физичко мучење и сакаћење интернираца, изгладњивање и приморавање на рад у нехуманим условима, убијање хладним или ватреним оружјем, а у малом броју случајева чак и сексуално злостављање. Поједини стражари и команданти затворске страже били су директно одговорни за смрт десетина интернираца, и то само у логору Ботн, који је најдетаљније обрађен у Туресеновој књизи.

Рокићева сведочанства, објављена у књизи *Југославија – моја земља*, а прештампана и у Туресеновој монографији, бацају светло и на односе међу самим логорашима, односно интернирцима. Он са пуно жучи говори о комунистима у логору, наводећи да су били себични и да су угрожавали јединство логораша, настојавши да одређене привилегије сачувају само за себе. На сличан начин представља и међуетничке односе, истичући да су Хрвати и муслимани имали привилегован положај у односу на српске интернирце. Они су готово без изузетака били регрутовани у логорску стражу и техничке службе, мада се углавном радило о тешким криминалцима који су повлашћени положај користили да би малтретирали друге логораше (38–41). Рокићу, који се изјашњавао као присталица покрета генерала Михаиловића, такође је сметала агитација интернираца-комуниста у периоду од ослобођења Југославије и Норвешке до избора „за Тита или за краља“. Због тога је одлучио да остатак живота проведе у Норвешкој, иако су га у отаџбини чекали супруга и деца.

Складност структуре Туресенове монографије нарушава прештампавање једног обимног одломка (90 страница) из Рокићеве књиге, тим пре јер је поменута књига већ објављена у Норвешкој (Осло, 1961). Одломак је хронолошки преширок и захвата период од Рокићевог детињства у Сремској Митровици у време пре и током Првог светског рата, до друге половине 40-их година прошлог века. Иако је поменути наратив занимљив, он се у већем делу ни на који начин не дотиче основног предмета истраживања. Будући да представља сегмент већ објављеног дела, сазнајно не доноси много тога новог. Истраживачима у Србији би понајвише могао да буде занимљив због описа свакодневног живота у Срему у првим деценијама 20. века, као и због Рокићеве визуре српско-хрватских односа током рата и непосредно након њега. Туресен је одлуку да овако обиман одломак објави (уз минимални приређивачки напор око појашњења мање познатих појмова који се јављају у оригиналном тексту) образложио потребом да публици прикаже сложеност Другог светског рата на простору Југославије, као и заоштрене међунационалне односе који су историјска константа на Балкану. Ако би се ово и могло сматрати оправданим због релативно неупућеног норвешког читалаштва, мора се истаћи да је изведено лоше и на веома уској изворној основи.

Туресен је одабрао да рат у Југославији, односе између Срба и Хрвата, злочине окупатора и усташа, као и односе партизана и чет-

ника (ЈВуО) представи на основу једног аутобиографског списка, занемарујући богату историографску продукцију на српском и више светских језика посвећену тим темама. Пропустио је, такође, да свој пивотални извор (Рокићеву аутобиографију) укрсти са историјским изворима другог порекла или политичке оријентације, чиме је објективност готово половине његове монографије доведена у питање.

У целини сагледано, монографију Кнута Флувика Туресена *У Норвешку, у смрт: српски интернирци у нацистичким логорима на северу Норвешке* одликује публицистички приступ и она се не може сматрати делом научне историографије у правом смислу тог појма. Двадесетак наслова књига и чланака наведених у списку литературе свакако представљају недовољно широку основу за анализу и контекстуализацију сложених историјских појава којима се аутор бавио у књизи. Чини се да је и сам Туресен свестан тога, те да је књигу намењено широј пре него академској јавности, о чему сведочи и избор сензационалистичког наслова.

Нужно је истаћи, међутим, да је Туресенова књига изванредно значајна за будућа истраживања, јер у српској и старијој југословенској историографији готово да и не постоје радови који су се детаљније бавили логорима на северу Норвешке и тешком судбином српских интернираца у њима. Грађа за проучавање ових проблема у Србији је само фрагментарно сачувана (највећи њен део чува се у Архиву Југославије, у фонду Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача), а норвешка грађа је тешко доступна због финансијске ситуације и језичке баријере. У том погледу Туресенова књига, а посебно интегрално пренети искази из полицијске истраге вођене у Норвешкој 1947. године имају истински велики значај. Норвешком аутору требало би одати признање због указивања на један запостављен и готово потпуно заборављен сегмент историје Другог светског рата, као и за његову медијску реактуелизацију. Популарност ратних тема (1939–1945) на српском језичком простору, као и вешто одабрани наслов и дизајн корица, сасвим сигурно ће учинити Туресенову књигу веома читаном.

Александар СТОЈАНОВИЋ

Stanka Jovanović.
Dragoljub K. Jovanović – život jednog fizičara,
prevod Borivoj Gerzić.
Beograd: samostalno autorsko izdanje, 2015, 206.

За историчара, биографије научника, професора универзитета и интелектуалаца уопште могу бити веома значајне, и у случају да су имали значајну друштвено-политичку улогу у свом времену, али и у случају да су се бавили само научним радом и у својој области постигли завидне резултате. Физичар и професор Београдског универзитета Драгољуб К. Јовановић није био друштвено-политички активан ни у једном од два политичка система у којима је живео и ни у једном од два светска рата која је преживео, али је својим научним и педагошким радом оставио дубок траг у историји српске и југословенске науке у 20. веку и спада међу оне појединце који су „отворили врата новом свету савремене науке на Београдском универзитету“. Зато је свако ширење сазнања о његовом животу и раду, па и када не долази из пера историчара, драгоцено и корисно за истраживање просветне, научне и интелектуалне историје овог простора.

Драгољуб К. Јовановић је рођен 1891. у Параћину, где је завршио основну школу. Гимназију је похађао у Јагодини, Крагујевцу и Београду и после велике матуре 1910. уписао студије физике и хемије у Београду, које је прекинуо током Првог светског рата, који је провео у заробљеништву у логору Ашах. После рата је 1919. дипломирао и постао асистент хемије на Филозофском факултету у Београду. Од 1920. до 1928. радио је код професорке Марије Кири у Институту за радијум у Паризу, врхунском истраживачком центру у области радиоактивности, где је 1925. и докторирао. По позиву се 1928. вратио у Београд, био изабран за ванредног професора физике и постављен за првог управника новооснованог Завода за радиологију Медицинског факултета. Изабран је за редовног професора 1939. године. После Другог светског рата је изабран за професора и шефа катедре за физику на Филозофском, односно Природно-математичком факултету, али је хонорарно радио и на Медицинском и Стоматолошком факултету. Осим држања предавања и вежби бавио се истраживањима у области радиологије, радиоактивности, нуклеарном физиком и медицинском применом радиоактивности. Објавио је више од 50 научних радова и неколико уџбеника. Изабран је 1948. за дописног члана Српске академије наука и добио је низ награда и признања за

научни рад. Пензионисан је 1960, али наставио је са хонорарним радом. Преминуо је 1970. године и сахрањен је у Београду.

Књигу о Драгољубу Јовановићу написала је Станка Јовановић, супруга његовог сина Драшка, са којим је после дипломирања прешла у САД и тамо формирала породицу и изградила научну каријеру. Подстицај за писање и потку књиге чинила су бројна породична сећања и приче, преписка са Драгољубом Јовановићем, његове белешке, званични документи из богате породичне архиве, као и неколико осврта на живот и рад Драгољуба Јовановића и Института за физику Медицинског факултета, од којих је *in memoriam* који је његова сарадница Драгица Кирић објавила у *Српском архиву за целокупно лекарство* 1970. у целини одштампан, одмах после увода и изјава захвалности. Те изјаве су упућене неколицини појединаца који су ауторки уступили документе и информације о раду Драгољуба Јовановића. Књига је писана са дубоким пијететом, али и са свешћу о величини и значају Јовановићевог универзитетског и пioniрског научног рада и са жељом да се његов научни и педагошки допринос сачува од заборава. Изашла је у самосталном ауторском издању, а са енглеског је превео Боривој Герзић.

Књига је подељена на једанаест поглавља, од којих првих осам хронолошки прате живот, рад и резултате Драгољуба Јовановића. Почиње са годинама проведеним у Институту за радијум у Паризу са Маријом Кири (1920–1928) и одбраном доктората 1925, а потом се наводе касније везе са Паризом, све до последњег боравка октобра 1967. на обележавању стогодишњице рођења Марије Кири. У трећем поглављу се описује повратак из Париза на Београдски универзитет 1928. и почетак рада у Заводу за радиологију и физику Медицинског факултета. Четврто поглавље је посвећено Јовановићевим предавањима и научноистраживачком раду у периоду између два светска рата, посебно на испитивању радиоактивности термалних вода у Југославији. Пето поглавље се бави Јовановићевим радом у Институту за радиологију и физику Медицинског факултета, а шесто животом током Другог светског рата у Сокобањи и посебно животом и интензивним радом током послератних година, највише на Природно-математичком факултету, али и на другим факултетима на којима је предавао физику. У седмом поглављу је дат кратак приказ Јовановићевог рада на Катедри за физику Филозофског, односно Природно-математичког факултета, од постављања за редовног професора и шефа катедре до одласка у пензију маја 1960.

У осмом поглављу је дат преглед награда и признања које је добио током вишедеценијског бављења науком и образовањем студената: дописно чланство у Српској академији наука 1948, Орден Светог Саве, Седмојулска награда за животно дело 1961, Орден Републике са сребрним венцем 1965, Повеља Друштва математичара, физичара и астронома, чији члан је био, поштанска маркица, називи улица и др.

Последња три поглавља представљају својеврсну „породичну историју“. У деветом поглављу су представљена путовања Драгољуба Јовановића у САД и посете сину Драшку, његовој породици и другим бившим студентима. У десетом је Драгољубов син испричао причу о породичној вили у Соко-бањи, изграђеној на плацу који је Драгољуб добио на поклон од захвалних Сокобањаца после бесплатно вршених мерења радиоактивности бањске воде. И на крају, у последњем, једанаестом поглављу даје се сажет поглед на породицу Драгољуба Јовановића, на више генерација, почев од родитеља у српској деветнаестовековној вароши Параћину, преко Београда, престонице више држава у 20. веку, до унучади у градовима и на универзитетима Сједињених Америчких Држава на почетку 21. века.

Сва поглавља су праћена личним сећањима, фотографијама, фрагментима из писама и дневничких записа Драгољуба Јовановића, наводима и факсимилима званичних докумената. Осим тих исечака и цитата, ауторка је на крају у виду додатка објавила неколико драгоцених докумената и чланака из штампе и научних публикација. Ту су пре свега два врло важна написа: „Србин, сарадник Госпође Кири, Институт за радијум у Београду“, разговор са др Драгољубом К. Јовановићем објављен у листу *Време* 21. октобра 1925. године и разговор „О радијуму“ из часописа *Реч и слика* марта 1927. Они представљају сведочанства о вероватно првим сазнањима београдске и српске јавности о најсавременијим достигнућима тадашње физике, о радиоактивности и радиологији, и сведочанство о рађању ових научних дисциплина у Београду и Србији. Зато је штета што преписи нису праћени фотографијама оригиналних чланака. Затим, прештампан је део о Институту за физику из споменице *50 година Медицинског факултета Универзитета у Београду* из 1970. аутора Драгице Кирић, сараднице и наследнице Драгољуба Јовановића у Институту, у којем се може наћи низ података о њему и о овој установи. Потом су из споменице посвећене дописном члану САНУ Драгољубу Јовановићу пренета два говора његових ученика и колега, Ђорђа Мушиц-

ког на сахрани на Новом гробљу 20. фебруара 1970. и Павла Савића на комеморативном скупу у САНУ 22. маја 1970. На крају је одштампана и најава прославе физичара у част професора Драгољуба Јовановића октобра 1999. Од посебног значаја је целокупна Јовановићева библиографија, препис докторске дипломе и цео текст докторске дисертације одбрањене 3. јула 1925. на Факултету природних наука Универзитета у Паризу – документи који су корисни за увид у Јовановићев научни рад, нарочито за стручњаке из физике и појединих ужих дисциплина, али и за историчара науке и ширу читалачку публику уопште.

С обзиром на чињеницу да ауторка није историчарка и да су мотиви за писање били пре свега лични, књига *Dragoljub K. Jovanović – život jednog fizičara* не може се посматрати као историографска биографска литература. Писана је комбинацијом личних и породичних сећања, преписке, званичних докумената и објављених текстова, који се често вештачки надовезују једни на друге. Честа су и понављања истих података, па чак и истих или сличних реченица. С друге стране, мала пажња је посвећена периоду Јовановићевог живота пре боравка у Паризу, школовању у гимназији и на Универзитету, заробљеништву у Првом светском рату, за шта је разлог вероватно недостатак докумената и непостојање трагова у породичном сећању. Пажљив читалац може уочити и неке грешке: на стр. 86 се помиње да је „савезно извршно веће“ 1946. одлучило да „Југославија развија атомску енергију“, а тај орган тада није постојао; на стр. 98 се наводи да је Јовановић добио Орден Републике Србије, а ради се о Ордену који је био савезног ранга и додељивао га је председник СФРЈ Јосип Броз итд. Има и неких површних тврдњи о исувише важним питањима: тако се на страни 86 тврди да је Јовановићу постало јасно да ће у Винчи почети да се „развија нуклеарна енергија, а потом и нуклеарно оружје“ и да се зато повукао из пројекта. Ако је имао таквих сазнања о тако важном питању, Јовановић је морао да негде остави прецизнију информацију о томе. С друге стране, како је могуће да комунистичке власти, које и сам Јовановић у писмима и ауторка књиге често помињу због ауторитарности и притисака на научнике, дозволе да један од водећих стручњака за питања пројекта од кључне војне важности, сâм својом вољом одлучи да не учествује у њему. Због овог и сличних питања велика је штета што Јовановић није написао своје мемоаре, као што је планирао, али од којих је према писму из јануара 1965. одустао пошто би морао „многе да критикује“, а „наше

социјалистичко друштво не мари за истине које се косе са њиховим погледима – за то се иде у затвор“ (стр. 15). Такав критички поглед би сада, пост фестум, за историчаре био драгоцен. Сасвим је сигурно да се може консултовати још низ архивских фондова, стручне и дневне штампе, преписке, сећања савременика, литературе, за осветљавање оваквих питања, писање потпуније биографије Драгољуба Јовановића и сагледавање његовог научног и универзитетског доприноса, анализе његовог скромног друштвено-политичког ангажмана и приватног живота, али и за дубљи увид у развој физике и науке у Београду. И поред тога, ова књига ће у сваком случају бити користан и незаобилазан ослонац сваког будућег историографског подухвата на том плану.

Драгомир БОНЦИЋ

Dragomir Bondžić.

Između ambicija i iluzija: nuklearna politika Jugoslavije 1945–1990.

Beograd: Institut za savremenu istoriju,

Društvo istoričara Srbije, 2016, 460.

Историја социјалистичке Југославије је већ деценијама легитимна научна тема. Њене тајне откривају десетине историчара са бившег југословенског простора и ван њега. О многим питањима, појавама, темама, догађајима, процесима и личностима већ постоји велики број радова који нам омогућавају да их научно објаснимо и разумемо. Књига др Драгомира Бонџића *Између амбиција и илузија: нуклеарна политика Југославије 1945–1990.* нас подсећа да и даље има истраживачких области које су недовољно истражене. Једна од њих је и нуклеарна политика Југославије.

Књига је настала на богатој изворној основи и литератури. Најважнија сазнања аутор је црпео из фондова Архива Југославије (Председништво Владе ФНРЈ, КМЈ/КПЈ, Савезна комисија за нуклеарну енергију и др.), Дипломатског архива, Војног архива (фонд Управе АБХО ЈНА), Историјског архива Београда, Архива Србије и Архива САНУ. Допуњавао их је објављеним изворима (говори Јосипа Броза Тита, извештаји, статистике), штампом, мемоарима (Павле Савић, Иван Супек, Стеван Дедијер, Јово Капичић, Милорад Ристић, Антон Петерлин). У коришћењу литературе аутор се сreo са проблемом великог обима оне која говори о овој теми на светском нивоу и скромног броја радова који говоре о нуклеарној политици Југославије.

Резултате истраживања Бонџић је изнео хронолошки, опишујући пут који је нова научна дисциплина у Југославији превазила од пионирских корака, преко великих политичких амбиција, до гашења пред смирај југословенске државе. На уводним странама рукописа аутор је упознао читаоце са научним открићем феномена радиоактивности и радијације које су уводиле човечанство у „атомско доба“, као и применом тог открића, између осталог и у сврху прављења разорног оружја. Тако је јула 1945. успешно тестирана атомска бомба, заснована на енергији ослобођеној фисијом, која је убрзо после тога употребљена: августа 1945. САД је бацио атомске бомбе на јапанске градове Хирошиму (6. августа) и Нагасаки (9. августа). Бонџић је у уводном делу у кратким цртама представио и исто-

ријат истраживања из физике, хемије и биологије и све бројнија и детаљнија открића о структури материје, радиоактивности и нуклеарне енергије и бројним и разноврсним могућностима њене примене у мирнодопске сврхе, као и о последицама на околину, живи свет и човека после 1945. године.

Следи опис рада на упознавању радиоактивности и структуре материје у Југославији, од оснивања Катедре за физичку хемију 1903. Поменута су дела Миљојка Стојиљковића и Драгољуба Јовановића, физичара који су се школовали и усавршавали на Институту за радијум у Паризу код Марије Кири, писано је о развоју нуклеарних сазнања на Загребачком свеучилишту, Ивану Супеку и његовом боравку и докторирању на теоријској физици у Берлину 1940. Најважнији део овог поглавља посвећен је раду Павла Савића.

На ове странице се надовезује поглавље о бораваца Павла Савића у СССР-у (1944. и 1946), где га је послао Јосип Броз са задатком да код совјетских научника и политичара испослује кадровску, материјалну и организациону помоћ и подршку за оснивање института за физику у Југославији. Аутор је описао Савићево виђење организације и улоге у будућности таквог института. Описана је корелација рада на оснивању института и међудржавних односа Југославије и СССР-а.

Југословенска настојања су крунисана оснивањем и радом института у Винчи 1948, Љубљани 1949. и Загребу 1950. Аутор пише о научном раду, организацији, лабораторијама, стручњацима, набавци инструмената и опреме, помоћи из иностранства и међународној сарадњи ових установа. Потенцира утицај погоршања југословенско-совјетских односа на одлуку југословенског врха да гради институт у Винчи и велику улогу Павла Савића. Истакнут је велики допринос Ивана Супека за оснивање института у Загребу и Антона Петерлина за оснивање такве установе у Љубљани.

Посебна пажња је посвећена амбицијама југословенских власти у области нуклеарних истраживања у мирнодопске сврхе и оне су доведене у везу са сукобом са Информбироом 1948. Приказано је формирање и рад органа који су имали задатак да координишу и усмеравају научна истраживања у земљи, улога Удбе и појединих руководиоца, пре свега Тита, Ранковића, Кардеља, Ђиласа. Бонџић показује велику умешаност Удбе у бројне сфере оснивања и рада института. Истражује и ток првих истраживања усмерених пре свега на геолошко-рударска истраживања и потрагу за ураном („уранска грозница“), јер су и скромна знања о нуклеарној енергији била до-

вољна за закључак да је за развој у тој области неопходан уран. Описује и конструкцију инструмената и истраживања могућности производње нуклеарног оружја. Детаљно одговара на питање да ли је југословенско руководство желело да прави атомску бомбу и указује на индиције да је то била намера Ђиласа, Ранковића и Кардеља, као и неслагање Савића са таквом политиком. Указано је на несклад политичких амбиција и научних могућности.

Аутор је показао да је рад на проучавању нуклеарне енергије у Југославији доживео врхунац од средине педесетих до краја шездесетих година 20. века. Велики простор је дао оснивању, саставу, структури, надлежностима, задацима и раду Савезне комисије за нуклеарну енергију, која је основана марта 1955. и била ослонац, организатор и координатор научних истраживања на пољу нуклеарне енергије током 50-их и 60-их година. Описао је њену организациону шему, честе промене, кадровски састав и место у државној нуклеарној политици. Истраживао је рад и резултате научних установа на пољу нуклеарне енергије, значај инсталације појединих лабораторија и постројења, а посебно реактора Р и Б у Винчи 1958. и 1959, као и циклотрона, акцелератора, „врху лабораторије“. Бонџић пише и о нуклеарном акциденту 15. октобра 1958. када је озрачено шест особа. Важну улогу су играли и усавршавање кадрова, научно-истраживачки радови и часописи, производња изотопа, сарадња са привредом, индустријом и медицином. У том периоду је Југославија развила интензивну међународну сарадњу на пољу нуклеарне енергије. Аутор је описао ток билатералне сарадње са бројним државама, као и видове сарадње са међународним организацијама на пољу нуклеарне енергије – Међународном агенцијом за атомску енергију у Бечу и Европским центром за нуклеарна истраживања у Женеви. Видови сарадње су били бројни: усавршавање и рад југословенских стручњака у иностранству, и страних у домаћим установама, узајамно стипендирање, учешће на конгресима, конференцијама и симпозијумима, рад у међународним организацијама. Бонџић је закључио да је ова сарадња унапредила југословенску науку, али и довела до одлива научника и техничара из земље. Ових петнаест година су обележиле и амбиције да Југославија овлада технологијом производње нуклеарног оружја. Извори указују на жељу војног и политичког руководства да се има нуклеарно оружје, те су представљени планови и прорачуни за овладавање процесима и производњом бомбе, али и противници те идеје (Савић, Супек и други).

Једну целину књиге чини опис геолошко-рударских истраживања у разним деловима земље од почетка 50-их година у потрази за нуклеарним сировинама, пре свега ураном, као предусловом рада у области нуклеарне енергије и њене употребе у мирнодопске или војне сврхе. Највише су обрађена истраживања на Старој планини и покретање експерименталне производње у руднику Кална почетком шездесетих година, која се врло брзо показала неекономичном.

Опадање политичког интереса за нуклеарна истраживања и примену нуклеарне енергије у мирнодопске сврхе наступило је у политичком врху средином седме деценије. То је за последицу имало смањено финансирање института и пројеката, заостајања истраживања, одустајања од пројеката, усмеравања рада института ка нуклеарним областима и сарадњи са привредом. Аутор је настојао да проникне у политичке мотиве за такву политику и указао на немогућност Југославије да финансијски испрати све већа улагања у свету у ову област.

Нови подстрек нуклеарним истраживањима у Југославији дала је индијска нуклеарна проба маја 1974. Југословенска власт је покушала да добије помоћ од Индије и осталих несврстаних земаља за обнову сопствених нуклеарних амбиција. Аутор је уочио поновно буђење ових амбиција код југословенског врха, пре свега Јосипа Броза који је већ јуна 1974. од комисије војних и нуклеарних стручњака захтевао покретање нуклеарног и посебно војног нуклеарног програма. Бонцић је детаљно описао пројекте „О развоју нуклеарне технологије у Југославији“ и „Претходна процена потреба и могућности реализације нуклеарног оружја“ (задатак „Козара“) које су написали октобра 1974. војни и нуклеарни стручњаци, описао је расправе у Председништву СФРЈ о наведеном пројекту крајем 1974. и почетком 1975. током којих су се показале препреке и проблеми у реализацији пројекта (недовољно јединство и посвећеност државног врха, сировински, материјални, економски, кадровски и технолошки недостаци). Аутор закључује да се већ на почетку новог разматрања нуклеарног пројекта појавила тежња „да се врло осетљиво и поверљиво питање одуговлачи и бирократизује и одлучивање о њему што више прошири, што је доводило у питање ефикасност, тајност и сам опстанак војног дела пројекта“. У овом периоду је основана и нова Нуклеарна комисија при СИБ-у 1978, те је аутор изучавао и њене циљеве, надлежности, састав и деловање.

Засебну целину представља поглавље посвећено изградњи нуклеарне електране Кршко, која је грађена од 1974. а октобра 1981. прикључена на електричну мрежу, њеном раду и значају, улози Жировског врха, као и опасности по околину и плановима за изградњу нових нуклеарних електрана у Југославији, које су пратили проблеми и несугласице, закључно са доношењем мораторијума на изградњу нуклеарних електрана крајем постојања Југославије.

У књизи је нуклеарним истраживањима у Југославији дат и шири контекст. Објашњен је однос југословенског друштва према нуклеарним истраживањима, зрачењу и нуклеарном оружју. Тај однос се кретао од превеликих очекивања и сензационализма до страха од зрачења и атомског оружја и његове моћи. Истраживан је рад на заштити од зрачења и атомске бомбе, почевши од акцидента на нуклеарном реактору у Винчи 1958. године, преко формирања свести о опасности од зрачења, како међу стручњацима тако и у јавности, што је резултирало оснивањем установа за заштиту од јонизујућег зрачења у Југославији. Разматран је и развој покрета за мир и анти-нуклеарних покрета у свету и сарадња југословенских научника и других личности у тим покретима током Хладног рата и постојања Југославије, као и однос Јосипа Броза према њима.

На крају књиге се налази низ прилога: списак извора и литературе, фотографије догађаја, појава, личности и установа о којима аутор пише, именски, географски и предметни регистар.

Драгомир Бонџић у монографији *Између амбиција и илузија: нуклеарна политика Југославије 1945–1990* истражује како се Југославија, као мала и економски слаба земља, упустила у истраживања нуклеарне енергије и структуре материје. Приказује нам основне правце развоја једне младе и комплексне научне дисциплине у конкретним историјским условима сиромашног, научно неразвијеног и политички тоталитарног друштва под контролом Комунистичке партије. У овом раду се преплићу научна сазнања и домети са политичким инструкцијама и амбицијама. На примеру нуклеарних истраживања Бонџић представља однос науке и политике у Југославији, као и судбину социјалистичке Југославије. Ова истраживања су делила судбину државе, њене успоне и падове, унутрашње сукобе, нејединство, зените и опасности у међународним оквирима.

Овом књигом је једно важно и интересантно истраживачко поље добило научне одговоре на бројна питања. Бонџић је на крају сумирао резултате вишедеценијског рада на нуклеарном програму

у Југославији: једна нуклеарна електрана, неколико нуклеарних института, завода и универзитетских катедри, мноштво изграђених апарата, инструмената и постројења, хиљаде стручњака, али и проблеми одржавања постојећих постројења и заштите околине.

Слободан СЕЛИНИЋ

1945. *Крај или нови почетак?*,
 тематски зборник радова,
 главни и одговорни уредник др Зоран Јањетовић.
 Београд: Институт за новију историју Србије,
 Музеј жртава геноцида, 2016, 625.

У години у којој се обележавало 70 година од завршетка Другог светског рата, Институт за новију историју Србије је одлучио да, зборником радова посвећених крају рата и периоду непосредно после његовог завршетка, да свој научни допринос овом јубилеју. Према речима уредника др Зорана Јањетовића, полазни концепт на коме је зборник заснован била је идеја о 1945. као о преломном времену када је почињало ново раздобље које је Југославији, али и читавом свету, донело велике промене, због чега је, заправо, главни циљ зборника представљала жеља да се на најбољи начин покрије што је могуће већи број тема које би представиле сву комплексност политичке и друштвене трансформације југословенског простора у овом периоду. Зборник садржи 21 чланак, а они су распоређени у три тематске целине: *Крај рата*, *Људи на крају рата* и *Послератне промене и нова решења*.

Чланак др Марија Јареба, говори о начину на који су амерички представници у Демократској Федеративној Југославији гледали на југословенске унутрашње прилике у току прве половине 1945. године. Иако тада Југославија није била у центру пажње америчке спољне политике, опсервације њихових представника могу послужити као добар извор, који прати не само догађаје и процесе у тој земљи већ и осликава визуру кроз коју су из једне западне, капиталистичке земље посматрали југословенски преображај и почетак изградње социјалистичког друштва. Кључ за размимоилажење југословенског поимања стварности и америчких принципа лежао је у чињеници да су се америчко схватање демократије и оно што су под демократијом подразумевали југословенски комунисти значајно разликовали, што је свакако утицало и на односе између југословенских власти и западних посланстава, нарочито британских и америчких. Због тога је у овом периоду приметна појава појачаног притиска на представништва западних земаља, а поготово на припаднике војних мисија, што аутор ставља у шири контекст супротности по питању статуса Трста. Користећи различита објављена и необјављена дипломатска документа, Јареб је однос припадника

америчких војних и дипломатских мисија дефинисао као пре свега уздржан, без жеље за мешањем у унутрашње ствари Југославије, али наглашавајући при том да је код њих била видљива, уједно, и велика доза критичности према новом систему. Слика перцепције ситуације у Југославији заокружена је анализом садржаја полумесечника *Данас*, који је био средство америчке пропаганде и једини начин да се Југословени сретну са америчким виђењем југословенско-америчких односа.

Своје дугогодишње бављење темама репресије, тоталитаризма и комунистичких злочина после рата др Срђан Цветковић наставио је кроз чланак „Репресија комунистичког режима у Србији на крају Другог светског рата са освртом на европско искуство“. Рад представља компаративну анализу комунистичке репресивне праксе у Југославији и делу Европе који је имао искуства са револуционарним терором. Анализа кажњавања колаборациониста подељена је у три тематске целине при чему се прве две односе на случајеве из читаве Европе, укључујући и државе које нису биле комунистичке, док је трећи део посвећен злочинима на територији Југославије. На почетку је дат кратак квантитативни преглед послератних судских и вансудских кажњавања нациста и сарадника окупатора у капиталистичким земљама попут Француске, Белгије, Данске, Аустрије и др., да би нешто више простора било посвећено државама у совјетској сфери утицаја, у којима су послератна кажњавања, поред реалне кривице, ратне освете или личних мотива, имала и кључну идеолошко-револуционарну димензију због чега су и далеко значајнија за ширу контекстуализацију југословенског случаја. Централни део рада представља добро сумиран преглед злочина које су починили комунисти на крају и после завршетка рата и, уз различите процене претходних истраживача, садржи и детаљан статистички приказ страдања. Аутор тврди да је и међу земљама западне Европе постојала значајна неуједначеност по питању послератних кажњавања, док је број страдалих био знатно већи у источној Европи пошто се процес кажњавања колаборациониста поклопио са првом фазом револуције.

Било би тешко дати целовиту слику проблема са којима се сусретао нови режим у процесу учвршћивања власти и консолидације државних граница, а не посветити одређену пажњу положају албанског народа у Југославији и његовом односу према новој држави. Управо тим питањима бавили су се др Дмитар Тасић у чланку „Албански оружани отпор успостављању власти нове Југославије

1944–1945“ и Душан Бојковић у свом раду „Албанско становништво у процесу изградње ‘народне власти’ на Косову и Метохији 1945“. Оба аутора су усмерила пажњу на догађаје непосредно пре и након завршетка рата, с тим што је Тасићев текст посвећен углавном албанској оружаном побуну и узроцима увођења војне управе, као и акцијама НОВЈ усмереним на смиривање побуне, док чланак Душана Бојковића анализира положај албанског становништва на Космету и проблематику њихове (ре)интеграције, али се дотиче и других релевантних тема, попут рада обласне комисије за утврђивање злочина и судбине предратних колониста, чиме даје добар преглед стања на простору Косова и Метохије у току 1945. године. Истраживања која су обавила двојица аутора заснована су на релевантној литератури, објављеним изворима који обухватају документа настала радом централних органа КПЈ, записнике НКОЈ-а, привремене владе ДФЈ, Политбороа ЦК КПЈ и др., али и на архивској грађи углавном домаће провинијенције из Архива Југославије и Војног архива у Београду.

Проблем који је обележио југословенско-савезничке односе у послератном периоду било је питање статуса Јулијске крајине, чиме се бави др Миљан Милкић у чланку „Споразуми о Јулијској крајини 1945“. Комплексност ситуације настале после уласка Југословенске армије у Трст убрзо је довела до реалне опасности од сукоба са савезницима. У времену када је рат тек завршен, питања граница још увек нерешена, а Југославија политички и војно блиска СССР-у, конфликт је могао врло лако да ескалира, због чега су напори за његово решавање подигнути на политички ниво. Даљи развој догађаја у чланку је детаљно реконструисан на основу различитог изворног материјала који обухвата период до средине 1947. Без адекватног закључка и лишен ширег контекста чланак представља сумаран приказ дипломатских активности и догађаја на терену, али упркос томе може послужити као користан извор фактографије за релевантну тему.

Један од радова у овом зборнику чија тема обухвата нешто шири ванјугословенски и, у овом случају, балкански контекст јесте чланак др Алексеја Тимофејева „Неостварени совјетски планови преобликовања политичке карте Балкана крајем Другог светског рата“. Главна намера аутора била је сагледавање деловања и планова совјетских трупа у Бугарској на граници са Турском и Грчком пред крај и након рата. Одлично учивши важност историјског тренутка када је Други светски рат полако почео да прераста у конфронта-

цију дојучерашњих савезника, аутор на примеру Балкана истражује процес геополитичког обликовања европског континента као основе послератног новог поретка. Заправо, овај чланак у великој мери представља анализу односа између Совјета са једне и западних савезника са друге стране на простору Балкана која за циљ има да осветли совјетску балканску стратегију у току 1945. године. Промену односа међу савезницима, која је почела да се наслуђује већ крајем 1944, аутор добро илуструје приказујући промену перцепције у совјетским пропагандним новинама *Совјетски патриота* и вестима агенције ТАСС.

После завршетка рата комунистичке власти су започеле процес идеолошког „маркирања“ простора, који је, са једне стране, подразумевао изградњу сопствених споменика, а са друге, уклањање многих спомен-обележја, како из периода Краљевине тако и из ратног времена. У циљу потпуног разрачунавања са идеолошким противницима било је неопходно уклонити гробља и гробове ратних непријатеља. Наредбу о томе издао је 18. маја 1945. МУП ДФЈ, после чега се приступило процесу систематског „чишћења“ југословенске територије. Овом темом се у чланку под називом „Уклањање 1945/46. гробаља и гробова ‘окупатора’ и ‘народних непријатеља’ погинулих 1941–1945. на подручју Независне Државе Хрватске“ бави др Владимир Гајгер. Аутор обрађује територију тзв. НДХ па је проблематика сконцентрисана на примере уклањања гробаља или делова гробаља у Сиску, Кутини, Вараждину, Книну, Сплиту, Загребу. С обзиром на овакве географске оквире, чланак се највише бави случајевима усташких и немачких гробова, војних и оних цивилних, односно фолксдојчерских. Гајгер у овој појави види не само жељу нових власти да се разрачунају са својим идеолошким противницима већ и потпуну конфронтацију са традиционалним религијским вредностима оличеним и у схватању да свако људско биће има право на гроб и надгробно обележје. На крају, остаје нејасно какав је однос аутора према колаборацији и профашистичким снагама, будући да у термилошком смислу не прави дистанцу у односу на терминологију усташке провинијенције на начин на који то ради са изворно комунистичким терминима јер изразе попут окупатор и ослобођење ставља под знаке навода.

Други део зборника, насловљен *Људи на крају рата*, започиње чланком др Младенке Иванковић, научног сарадника Института за новију историју Србије, који за тему има обнову Савеза јев-

рејских вероисповедних општина Југославије и његову улогу у збрињавању јеврејских избеглица и заробљеника који су се на крају рата вратили у Југославију. Како би се објаснио општи контекст положаја у ком се нашла југословенска јеврејска заједница после рата, на почетку чланка је дат кратак приказ судбине јеврејске заједнице непосредно пре рата и у ратним данима. У оквиру савремених европских и светских трендова у процавању Холокауста и његових последица, послератни период и питања попут односа према Јеврејима и осталим жртвама геноцида, формирања сећања на страдање, емиграције у Палестину и судбине јеврејских заједница након рата, нарочито у социјалистичким државама, представљају теме којима се посвећује све више пажње, те и чланак Младенке Иванковић представља значајан допринос проучавању последица нацистичке политике, као и односа између новог социјалистичког система и јеврејских заједница које су преживеле страдање.

Својим радом „Pregled najnovije literature i istraživanja na temu Bleiburga i križnog puta“ др Мартина Грахек Раванчић направила је добру полазну основу за све који се баве истраживањима на ову тему. Док се у домаћој историографији од 1945. године до распада Југославије ово питање спомињало углавном у контексту завршних операција за ослобођење, већу пажњу му је посвећивала само емигрантска проушашка историографија, која у појединим случајевима, попут Џона Ивана Прцеле, толико одступа од етике струке да је чак страдање усташа поистовећивала са геноцидом над Јеврејима, користећи израз „хрватски Холокауст“. После 1990. ова тема постаје све присутнија у хрватској историографији, при чему је својом појавом поларизовала не само стручну јавност него и читаво друштво. У чланку се наводи и анализира литература, као и зборници објављене архивске грађе из времена пре и после распада Југославије и на тај начин покрива широк спектар домаћих и страних аутора: Иве Голдштајна, Сабрине Ремет, Холма Зундхаузена, Душана Биланџића, Николаја Толстоја и других.

Чланак докторанда Бернарда Робионека „‘Bleiburg’ and the British Treatment of Croatian Collaborators 1945–48“ представља анализу начина на који су Британци третирали хрватске заробљенике у првим послератним годинама. Сконцентрисан на одлуке донете у Лондону, нарочито у Министарству спољних послова, и на анализу ситуације на терену, циљ чланка је да да ширу слику стања у коме су се нашли заробљени хрватски колаборационисти. Судбина заробље-

них усташа и домобрана била је одређена британским схватањем да се они и њихова делатност у току рата никако не могу поистовећивати са четницима због чињенице да су хрватски колаборационисти били сарадници нациста и немачке марионете у квазидржави, коју Велика Британија никада није признала, и да као такви треба да буду испоручени Југославији. Извори које аутор користи указују и на то да је овакво поступање имало за циљ да удовољи Титу и покаже му да су Британци спремни да га третирају као равноправног савезника.

У периоду од 1945. године до почетка 50-их година, у окупационим зонама на територији Немачке, Аустрије и Италије савезници су формирали логоре у које су смештани бивши присилни радници и логораши из нацистичких логора, али с временом све више и цивилне избеглице које су бежале пред Црвеном армијом и локалним комунистичким снагама. Ова тематика обрађена је у чланку др Марице Каракаш Обрадов „*Depoi špijuna i terorista. Saveznički logori za 'raseljene osobe' u Italiji, Austriji i Njemačkoj*“. У првом делу чланка дате су процене из различитих извора о броју „расељених лица“, као и о броју оних који су после боравка у логору отишли у емиграцију. То је представљало велики изазов за југословенске комунисте, који су ове „избеглице“ већином третирали као ратне злочинце и самим тим тражили њихово изручење, због чега централни део текста говори управо о преговорима који су вођени између западних савезника и Југославије о овом проблему. Пажња је највише посвећена хрватском случају, односно раду комисије за репатријацију НР Хрватске и деловању њених емиграната у логорима за расељена лица.

Тему судбине „избеглица“ које су на самом крају рата бежећи пред комунистима и јединицама НОВЈ сигурност потражиле у иностранству, употпунио је и заокружио др Александар Стојановић својим чланком „Ишчекивање судбине и нови почеци: прилози истраживању историје српске колаборационистичке емиграције у првим годинама после Другог светског рата“. Имајући у виду припаднике и симпатизере режима Милана Недића, чланове колаборационистичких оружаних формација и избегле четнике, аутор пише о начинима бекства, судбини пребеглих у логорима за избеглице, као и о раду Маклинове комисије и притисцима Југославије да комунистички непријатељи буду враћени назад ради суђења. На самом почетку дато је образложење историјског контекста и преглед коришћених извора, који обухватају необјављене изворне материјале из домаћих архива, објављену дипломатску грађу из Велике Брита-

није и САД-а, дневнике, мемоаре и штампу. Како би се решио проблем судбине ових људи смештених у привремене прихватне логоре и макар делимично превазишла британско-америчка неслагања око репатријације тражених лица, која су временом постајала све израженија, формирана је крајем 1946. и почетком 1947. Маклинова комисија, која је деловала нешто дуже од годину дана. Један мањи део колаборациониста које су тражиле југословенске власти је изручен, док је највећи део добио избеглички статус, што им је омогућило да оду у емиграцију. На овај начин затворено је једно од кључних питања које је, уз проблем Трста и питање Титове помоћи прокомунистичким снагама у Грчкој, оптерећивало југословенско-савезничке односе.

Део Југославије који је после Другог светског рата у демографском смислу претрпео највеће промене јесте територија новоформиране АП Војводине. Са једне стране то је било проузроковано чињеницом да се после рата са овог простора одселило око 240.000 војвођанских Немаца, а са друге планским насељавањем колониста углавном са територије Босанске крајине, Лике, Далмације. Узроци, последице и интензитет демографских промена, ближе појашњени детаљном статистиком, на врло исцрпан начин приказани су у раду др Жељка Бјељца и др Александре Терзић „Миграције на територији Војводине 1945–1948. Узроци и демографске последице“. Студија се наставља на претходна истраживања Жељка Бјељца о демографији северног дела Дунавске бановине у међуратном периоду, али и на проучавања Миливоја Ерића, Бранислава Букурова, Владимира Ђурића, Бранислава Ђурђева и других. Два аутора, која су се већ заједно бавила темама попут злочин над цивилним становништвом у Бачкој и Барањи и геноцидом над Јеврејима на простору Бачке, и сада су на одличан начин представила политику колонизације и узроке драстичног повећања јужнословенског становништва на територији данашње северне Србије. Рад је изузетно добро рашчлањен у обради тема попут географског порекла колониста и распореда њиховог насељавања, док су и узроци и последице колонизације посебно наглашени чиме је заправо објашњен ток и исход једног демографског и историјског процеса од изузетно великог значаја.

Трећи део зборника започиње радом „Saveznička voјna uprava u Puli 1945–1947“ др Дарка Дуковског, редовног професора Филозофског факултета у Ријеци. Чланак је посвећен ситуацији у граду Пули у току прве две послератне године када је град био под америч-

ко-енглеском војном управом. Како би дао адекватан увод и шири контекст догађаја, аутор се бави ратним догађајима у Истри после капитулације Италије, савезничким плановима везаним за територије јадранске обале и партизанским ослобађањем Пуле. Централни део чланка даје слику ситуације у Зони А обрађујући нарочито различите аспекте свакодневног живота под савезничком управом, попут економије и привреде, здравства и хигијене, а посебно је наглашена својеврсна полтичка подвојеност међу грађанима Пуле, која је у времену када се одлучивало о политичком статусу овог простора резултирала развојем напетости између грађана пројугословенске и проиталијанске оријентације.

Директно повезана са темом из претходног чланка јесте и проблематика коју у свом чланку анализира докторанд са Филозофског факултета у Загребу Ведран Дуковски. Његов рад „*Problemi opskrbe, krijumčarenje i borba protiv gospodarskog kriminala u hrvatskoj dijelu Zone B Julijske krajine (1945–1947)*“ периоду дефинисања западних граница Југославије приступа са привредне и економске тачке гледишта. Још увек неформиране границе, нерешено питање валуте, разорена индустрија, недостатак намирница били су фактори који су одлагали стабилизацију ситуације и повратак у нормалу и самим тим отворили могућности за развој различитих врста привредног криминала. Народне власти сусреле су се са проблемом снабдевања становништва у зимском периоду, док је истовремено постојала и тенденција да се избегне зависност од италијанских банака и тржишта због чега се тежило окретању ка југословенском тржишту. Пажња је посвећена и методама кријумчарења, као и реакцији власти и одговору на појаву нелегалних радњи. Како се може закључити из научног апарата, рад је настао као резултат ауторовог истраживања изворног материјала и рада у Хрватском архиву у Пазину и у Националном архиву у Лондону.

Са увођењем у живот одлука АВНОЈ-а из новембра месеца 1943. године о федерализацији Југославије јавила се потреба да се међу новим федералним једницама дефинишу границе. Поступак разграничења и формирања граница југословенских република временом ће се показати као догађај далекосежних последица који је у великој мери обликовао стварност југословенских народа и на крају 20. и почетку 21. века. Ову изузетно битну и занимљиву тему у оквиру зборника обрадила су двојица аутора др Драган Алексић и др Горан Илић у коауторском чланку „Утврђивање граница феде-

ралне Србије 1945. године“. Процес разграничења и најважније одлуке донете у вези са тим били су потпуно у надлежности државног и партијског руководства, што јасно указује на то да је одлучивање централизовано а одлука о изгледу граница примењена декретом. Став аутора је да су границе, са извесним каснијим ситним изменама, створене према унапред утврђеном плану ужег партијског руководства. У чланку су изнети и подаци из новоотворених документа који указују на то да је, углавном код Владе НР Србије, постојала тенденција да се кроз институције система измене одређени делови граница утврђени на штету НР Србије. Посебна вредност овог чланка лежи у чињеници да је, захваљујући компентецијама двојице аутора, проблематика сагледана са два научна аспекта, правног и историјског, што је заправо био и једини могући начин да се прикаже целовита слика једног комплексног историјског и политичког процеса.

Први у низу радова који се бави спољним везама новонастале државе је рад Момира Нинковића „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“. Према речима самог аутора, у раду је заступљена теза да су политички разлози и ширење политичког утицаја Совјетског Савеза пресудно утицали на начин обликовања југословенско-совјетских економских веза. У току 1945. постављени су темељи економске сарадње, да би се у наредној години наставило са унапређењем економских веза, а аутор закључује да, иако Југославија није у потпуности испуњавала обавезе које је преузела споразумом, Совјетски Савез се трудио да, у складу са сопственим могућностима и интересима, југословенским захтевима изађе у сусрет у највећој могућој мери. Овако интензивна сарадња у раду је представљена детаљном статистиком која се односи на обим и појединости трговинске размене између две земље, а дат је и преглед тока преговора између две заинтересоване стране.

Рад др Енике Шајти са Универзитета у Сегедину „Свест о кривици и надмоћ победника: Мађарска и Југославија 1945–1947. у светлу мађарских докумената“ представља критичко осветљавање односа две земље у периоду када су још увек обе биле у совјетској сфери утицаја. После рата Мађарска је била под савезничком окупацијом, а дипломатски односи са Југославијом успостављени су 10. марта 1945. у очигледно неравноправним околностима за две државе. Југославија је била међународно призната држава победница, док питање мађарског суверенитета није решено све до 1947. године.

Временом, напредовали су и економски односи па је 1947. робна размена износила по два милиона долара. Нарочит допринос чланка др Шајти представља и то што је он, поред чланка др Алексеја Тимофејева, један од ретких у овом зборнику заснован углавном на странијој изворној грађи.

Целовитост слике о односима Југославије са земљама у којима је у годинама после рата владала „народна демократија“ употпуњује и чланак др Слободана Селинића „Старо савезништво и нова искушења: југословенско-чехословачки односи 1945–1948“. Хронолошки оивичен важним догађајима: крајем Другог светског рата и почетком сукоба са Информбироом, чланак описује начине и учесталост односа две земље, чија је сарадња имала дубоке корене још у међуратном политичком савезништву и развијеним привредним односима. Сарадња је унапређена потписивањем Уговора о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи маја 1946. у Београду, као и претходном Титовом посетом Прагу. Радом су обухваћене југословенско-чехословачка економска размена и културне везе које су подразумевале размену филмова, штампе, преводе књига, давање стипендија за студирање и сл. Сарадња је обустављена после разлаза Југославије и ИБ-а, а национализација из 1948. представљала је додатни фактор захлађења односа.

Ванредни професор Филозофског факултета у Скопљу Борче Илиевски је обрадио тему „Македонско црквено питање 1945–1946. године (Између аутономије и аутокефалности)“. Циљ рада је да покаже начин решавања црквеног питања у Македонији након одлука донетих на Првом црквеном-народном сабору у марту 1945. године када је изгласано формирање самосталне македонске цркве. Чланак се базира на три кључна елемента ове проблематике, трудећи се да испита њихову међусобну повезаност: на иницијативи за стварање самосталне црквене организације у Македонији, реакцији Српске православне цркве и на мешању државних и партијских органа и њиховој кључној улози по овом питању. Последњи елемент се издвојио као посебно значајан јер је управо под утицајем политичких фактора идеја о аутокефалности прерасла у идеју о аутономији, што ће имати утицаја и на касније коначно дефинисање статуса Македонске цркве. Узимајући у обзир ове аспекте, аутор закључује да је у новој држави партијски врх имао пресудну улогу у решавању кључних питања, па и оних верске природе, а то је врло често указивало на недемократску праксу и заобилажење јавне расправе.

У чланку „Београдски универзитет 1944/1945. – ‘На прагу новог доба’“ др Драгомир Бонџић доноси преглед догађаја из 1944. и 1945. године везаних за обнову рада најзначајније високошколске установе у Србији. Описујући време корених друштвених промена у коме је Комунистичка партија постала апсолутни господар у земљи, аутор настоји да прикаже њен утицај на Универзитет и опише процес обнове на новим идеолошким начелима. Дати су подаци о успостављању првих управних органа, материјалном стању после ратних разарања, али и о репресији нових власти. Пажња је посвећена и кажњавању професора који су сарађивали са окупатором или једноставно нису били политички погодни, од којих је неке Војни суд осудио на смрт док је друге казнио Суд части Београдског универзитета. Крајем 1945. године са радом је почело осам факултета, чиме је заокружен период обнове рада Београдског универзитета.

Давор СТИПИЋ

*Историјска трибина: Истраживања младих сарадника
Института за новију историју Србије, Зборник радова, књ. 2,
главни и одговорни уредник др Зоран Јањетовић.
Београд: Институт за новију историју Србије, 2016, 198.*

Зборник радова младих истраживача објављен је у оквиру другог циклуса Историјске трибине Института за новију историју Србије (ИНИС), која је одржана 2013/2014. године. За рализку од првог циклуса, када су учесници били искључиво чланови ИНИС-а, овога пута трећину прилога су дали докторанди Београдског универзитета који нису запослени на пројектима Института али чији радови су прошли анонимне рецензије. Зборник са ове трибине није тематски, као ни претходни.

Зборник чини шест текстова, хронолошки поређаних, који обухватају разнолике теме попут: места српског националног питања у политици КПЈ пред Други светски рат, улоге Завода за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци, политичких ставова Милована Ђиласа од резолуције Коминформа до 1952, представе о фудбалерима у социјалистичкој Југославији 50-их и 60-их година, југословенско-француских економских односа 50-их година XX века и југословенске политике несврстаности сагледане кроз документе из архива земаља Далеког истока (Кине, Индије и Бурме).

Сваки рад је један одељак истраживања током израде докторске дисертације, осим рада др Јована Чавошког који је своју дисертацију одбранио недуго након трибине на Мао Цетунг академији за међународне односе у Пекингу.

Први чланак, из пера докторанда са Катедре за Југославију Душана Бојковића, представља синтетички поглед аутора на национално питања у Краљевини Југославији, посматрано из угла КПЈ, да би затим аутор пратио како се национално питање мењало под утицајем Коминтерне, али и како је политика Коминтерне била дефинисана према Југославији у складу са променама које су се дешавале у Европи, нарочито 1935–1941. Аутор је генезу овог питања поделио у неколико фаза. Прву и најкраћу представља фаза у којој је КПЈ са одушевљењем дочекала стварање Краљевине СХС, затим следи период када је сматрала да је Краљевина тамница народа и да је треба разбити, да би од 1933. та политика ушла у нову фазу и добила на слојевитости. У последњем стадијуму сви народи Краљевине Југославије

су имали право на самоафирмацију и требало је мирним путем, међусобним договором, унутар државе да реше национално питање.

Главна црвена нит која се провлачи кроз рад је критиковање чланова КПЈ српског порекла, који дуго нису видели потребу за стварањем регионалног огранка КПЈ по угледу на Хрватску (КПХ) и Словенију (КПСл). Такође, аутор сматра да је залагање српских чланова у једном по свом начелу наднационалном покрету (јер је постојање регионалних огранака КПЈ на националној бази било драстично одступање од политике строге наднационалности) за српско национално питање било периферно или да они нису имали довољно снаге да се супротставе одлукама Коминтерне. Оптужбе из друге фазе о великосрпској хегемонији и великосрпској буржоазији наставиле су да буду хипотека српским комунистима.

У самом уводу студије аутор наводи да је оцена о немарности српских комуниста спрам српског националног питања у политици КПЈ дата на основу архивских докумената са састанака и одређених ставова на њима изреченим. Сама документација говори о врло дисциплинованој партији и непостојању расправе на ову тему. Лични став многих чланова, услед недостатака историјских извора, остаће непознаница, па треба бити и обазрив приликом сагледавања овог питања.

У другом чланку зборника, Александар Стојановић је истражио Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци. Његов циљ је био да уравнотежи слику о овој установи коју је у касну зиму 1942. основала Недићева влада. Аутор је исцрпно објаснио да је појам штићеник најбољи за оне којима је установа била намењена, јер то није био логор нити затвор, али је имао оружану стражу, док му је мисија била преваспитавање комунистичке омладине. Стојановић је представио два основна погледа на Завод: емиграциони, који је хвалио третман који су штићеници имали, рачунајући на ратно стање, описујући га као „колеџ за комунисте“, док је комунистичка традиција тежила да га представи као логор и испоставу Бањичког логора. Аутор развија тезу, поткрепљену доказима, како су у доброј мери писци о овој установи из редова комуниста били и штићеници у чијем је интересу било да се Завод представи што црњим бојама, а њихова патња што већом како би себи обезбедили боље место у новом поретку.

Како би изнео своје мишљење о Заводу у односу на ове две црно-беле слике, Стојановић је дао детаљну анализу на основу ранијих радова и архивске грађе прикупљене у Смедеревској Паланци. Од са-

мог настанка идеја је била да се млади људи спасу стратишта и покуша се са њиховим васпитавањем у духу новог поретка, те су штићеници проводили своје време у неговању тела и духа у складу са програмима Недићеве владе. Марксизму се приступало критички, свако јутро се поздрављала застава Србије, одржавана су предавања угледних професора, позоришне представе, фудбалске утакмице, а све у циљу извођења омладине „на прави пут“. Дисциплинске казне су пре одговарале поправном дому неголи логору, али није било ни неограничених слобода. О успеху Завода сведочи и то да су се како је време одмицало јављали „преваспитани“ штићеници са жељом да се врате јер су услови у Заводу били бољи него код куће. Што се тиче оданости режиму, тек око 10% штићеника је у јесен 1944. било спремно да се прикључи колаборационистичким снагама у повлачењу.

Иако је о Миловану Ђиласу писано много, период његовог идеолошког сазревања није био у главном фокусу. Чланак Александра Милетића говори нам да су текстови често били острашћени и са врло мало или без научног апарата. Новији радови нису успели да разреше све појмовне дилеме, нити да темељно провере на научан начин све оптужбе или хвалоспеве. Овај рад, ако и није дао све одговоре, омогућио је, најзад, темељну основу за даље продубљивање ове теме и њено боље разумевање.

Милован Ђилас спада у најконтроверзније личности друге Југославије. Он је најпознатији и најутицајнији југословенски дисидент, а познат широм планете у своје време. Колико је његова улога дисидента позната, толико је његова улога из доба стаљинистичког периода нејасна. Милетић је поделио рад на три дела и сваку фазу насловио Ђиласовим стањем духа и виђењем тадашње социјалистичке интерпретације марксизма. Обухвативши период од почетка сукоба унутар Коминформа 1948. до Шестог конгреса, када је у југословенску догму уврштено самоуправљање 1952, аутор је поделио ову еволуцију политичке и идеолошке мисли КПЈ на период сумње (од Петог конгреса у јулу 1948. до Трећег пленума КПЈ у децембру 1949), затим преиспитивања (до Четвртог пленума КПЈ у јуну 1951) да би завршио добом у коме је доминирала критика стаљинистичког система (до Шестог конгреса КПЈ у новембру 1952), по чему је и последња фаза добила име.

Милетић врло темељно и у слојевима приказује развитаك мисли Милована Ђиласа у свакој од наведених фаза. Од велике важности је и наведени богати материјали у грађи и литератури који,

уз тумачење аутора, сликовито приказује развитак мисли Милована Ђиласа.

Хронолошко-тематски оквир нам пружа одличан преглед еволуције Милована Ђиласа од заточника стаљинистичког система до његовог оштрог критичара. Веома је значајна анализа перцепције бирократских појава у Југославији, за које је Ђилас сматрао да су привремене за разлику од совјетских. Период је био пропраћен и Ђиласовим повременим испадима тј. осудама појава у Југославији и предлозима за њихово решење. Ови испади, све учесталији, достигли су врхунац почетком 1954. године.

Чланак Дејана Зеца доприноси широком спектру тема обрађених у зборнику. Аутор је кроз примере тројице југословенских фудбалера 50-их и 60-их година успео да прикаже како се мењала слика спортиста у југословенској јавности и положај фудбала као елемента државне пропаганде. У чланку је на слојевит начин приказан и однос јавности према фудбалу. У почетку, држава је била доминантна у пројекцији слике фудбалера, у циљу стварања новог социјалистичког човека. Представа у јавности Стјепана Бобека и Рајка Митића 50-их пратила је критеријуме идеала којима сваки грађанин ФНРЈ треба да стреми. Бобек и Митић су били врло успешни у фудбалу, а лично скромни и одмерени људи и тиме идеални за слику која је пројектована у југословенском друштву. У наредној декади слика је почела да се мења – од узорног члана друштва до скандал-мајстора оличеног у лику и делима Драгослава Шекуларца, фудбалера Црвене звезде. Под притиском привредних реформи, почев од 1961. медији су морали да се боре за читаност, а подилажење примитивним осећањима било је једно од решења за већу читаност. Извештаји о збивањима у вези са Шекуларцем успешно су попуњавали новинске ступце. Он је био најсликовитији пример онога што се дешавало у југословенском фудбалу а што је за последицу имало губитак интересовања пропаганде да користи материјале из области фудбала за своје циљеве. Занимљиво је да ниједан од фудбалера у Југославији није примао плату од матичног спортског друштва чије боје је бранио, већ је био запослен у неком од друштвених предузећа.

Једини чланак из области привреде, односно међународних привредних односа Југославије и Француске написао је Милан Игрутиновић. У њему се анализирају привредни односи двеју земаља током 50-их година XX века. Аутор пружа темељан увид у ди-

пломатске односе две земље, али и у унутрашње чиниоце у свакој од њих који су утицали на развој тих односа током раног хладноратовског периода. Изолација Југославије крајем 40-их и у блажем одлику 50-их од земаља народне демократије утицала је на то да она тражи партнере на Западу. У том контексту, Француска је била логичан партнер. Успостављање односа текло је споро због неповерљивости услед радикално различитих политичких система, као и питања југословенских дуговања и национализације имовине са француским капиталом. Питање дугова коначно је решено 1958. и омогућило је бољу сарадњу две привреде. Важно је подвући да за разлику од периода пре Другог светског рата, када је била главни политички савезник Југославије, у Хладном рату Француска је пре свега била земља са којом је Југославија желела да има што боље привредне односе, како би обезбедила капитал и тржиште за своје производе. Док је први циљ био остварен на задовољавајућем нивоу, други није испунио очекивања због лоше понуде југословенских производа и услуга, али и стварања Европске економске заједнице 1957. године.

Последњи рад је истовремено и најупечатљивији, због специфичности извора који су коришћени. Политика несврстаности је нешто што је готово синоним за другу Југославију, али не и поглед на њу кроз документа која се чувају у Кини, Индији и Мјанмару. Кроз ова документа може се, по речима аутора Јована Чавошког, пратити однос Кине, Индије и тада Бурме према Југославији, али и њихова сопствена политика према несврстаним земљама и суперсилама. Архиви у овим земљама су значајни јер су почели да декласификују документе, пре нешто више од десет година у Кини, тек пре неколико година у Индији, те су сасвим нови и за историографију других земаља. У случају Мјанмара, Јован Чавошки је први странац који је имао бољи увид у грађу похрањену у архиву у Јангону.

Богатство грађе далекоисточних извора даје нам могућност да пратимо две регионалне силе, Кину и Индију, и једну мању, Бурму, сличнију Југославији него прве две. Кина је била непријатељски настројена према Југославији и видела ју је као једног од главних супарника у борби за мобилисање савезника у земљама Трећег света. Са друге стране, Индија је била близак савезник Југославије а непријатељ Кине, што је довело и до краћег рата са њом 1962. године и трајно одредило однос две земље током Хладног рата. Чланак Чавошког нам истовремено пружа толико новог о политици несврста-

ности и тежини коју је Југославија имала у међународним односима, али и најављује да ћемо сазнања о овој теми, коју смо мислили да добро познајемо, поново почети да преиспитујемо.

Милан ПИЉАК

INFORMATION ON CONFERENCES
Информације о научним скуповима

Радионица "Paths to Survival?
Yugoslav Jews and the Italian Occupation Zone 1941–1943",
Београд, Институт за новију историју Србије,
23–25. марта 2016.

У Београду је од 23. до 25. марта 2016. године у Институту за новију историју Србије (ИНИС) у оквиру међународног пројекта *Италија и депортације Јевреја са окупираних подручја током Другог светског рата 1939–1945* (Italy and the Deportation of Jews in the Occupied Territories during the Second World War: 1939–1945) одржан први скуп под називом „Путеви ка опстанку? Југословенски Јевреји и италијанска окупациона зона 1941–1943“ (Paths to Survival? Yugoslav Jews and the Italian Occupation Zone 1941–1943). Координатори пројекта су професори Ђовани Орсина (Giovanni Orsina) и Андреа Унгари (Andrea Ungari) са Слободног међународног универзитета за друштвене студије – Гвидо Карли (Libera Università Internazionale degli Studi Sociali LUISS – Guido Carli). Партнери у пројекту из Србије су Институт за новију историју Србије и Центар за истраживање и едукацију о Холокаусту. Учесници на пројекту из Србије су др Милован Писари (Milovan Pisarri), др Олга Манојловић Пинтар и др Сања Петровић Тодосијевић.

Тродневни скуп је започео 23. марта панел дискусијом на Филозофском факултету. У разговору су учествовали гости из Италије, професори Андреа Унгари са LUISS – Guido Carli из Рима, професорка Марија Тереза Ђусти (Maria Teresa Giusti), са Универзитета Габријеле Д’Анунцио из Кјети-Пескаре, Матео Луиђи Наполитано (Matteo Luigi Napolitano) са Универзитета Молисе из Кампобаса и делегат Ватикана у Међународном комитету за историју Другог светског рата, и Карло Спартако Капогреко (Carlo Spartaco Capogreco) са Универзитета Калабрије из Косенце и оснивач Фондације Ферамонти која се бави очувањем сећања на највећи логор за Јевреје у Италији. Учесници панела су о Холокаусту и сложеном питању преласка јеврејских избеглица на италијанску окупациону територију током Другог светског рата разговарали и са студентима Одељења за историју Филозофског факултета у Београду. Разговор је модерирала професорка Дубравка Стојановић са Катедре за општу савремену историју.

Сутрадан, 24. марта, у Институту за новију историју Србије је одржана међународна радионица која је поред представника

академске заједнице окупила и преживеле Холокауста са територије Србије, представнике друге генерације Јевреја који су се спасили бегом на италијанску територију, као и представнике Савеза јеврејских општина Србије (СЈОС). Учеснике радионице је поздравио директор ИНИС-а др Миле Бјелајац. У уводном делу скупа су се пригодним излагањима присутнима обратили и Светлана Ђурић испред Савеза јеврејских општина Србије и Давид Скалмани (Davide Scalmani), директор Италијанског културног центра у Београду. О циљевима и активностима на пројекту, као и о значају међународне сарадње говорио проф. др Андреа Унгари.

Радионицу је отворио Александар Лебл, новинар и публициста, који је избегао сигурну смрт у Београду бегом на италијанско окупационо подручје 1941. године.

У току прве сесије излагали су Олга Манојловић Пинтар из ИНИС-а ("Escaping, Surviving and Telling the Truth about the Holocaust, Jewish Refugees in the Italian Occupied Territories during the Second World War") и шеф Катедре за општу савремену историју Филозофског факултета, професор Милан Ристовић, који је говорио о Холокаусту у Србији.

Сесија је настављена излагањима Карла Спартака Капогрека, који је говорио о затварањима Јевреја у Италији током Другог светског рата ("Internment of Jews in Italy during World War II"), Марије Терезе Ђусти ("The Italian Occupation of Yugoslavia 1941–1943: The Behaviour of Italian Troops") и Сање Петровић Тодосијевић из ИНИС-а ("My false name was Branka Marković, the Flight of Jews from the German Occupation Zone in Serbia 1941–1942").

У поподневном делу скупа су о преласцима Јевреја са територије Независне Државе Хрватске на италијанско окупационо подручје говорили Милован Писари из Центра за истраживање и едукацију о Холокаусту ("From the Ustasha terror to the Italian protection?"), Матео Луиђи Наполитано са Универзитета Молисе ("Italy, Germany and the Jews of Fiume, The Case of Giovanni Palatucci") и Милан Кољанин из Института за савремену историју из Београда ("Holocaust and Genocide in the Independent State of Croatia").

У завршном делу радионице Александар Гаон из СЈОС је представио „Сведочења јеврејских избеглица на територије италијанске окупационе зоне“ – део из најзначајнијег историјског пројекта Савеза јеврејских општина Србије *Ми смо преживели*. Милан Радова-

новић са Филозофског факултета је затворио радни део скупа излагањем на тему „Јеврејске избеглице у Југославији 1933–1945“.

Последњег дана боравка у Београду, 25. марта, учесници су обишли места на којима су се током Другог светског рата налазили логори и спроводиле масовне егзекуције у Београду: Старо сајмиште, Топовске шупе и Јајинце. Обилазак су водили Милован Писари и Никола Радић Луцати, оснивачи и експерти Центра за истраживање и едукацију о Холокаусту (Center for Holocaust Research and Education, CHRE).

Скуп је, као и читав пројекат, подржала Европска комисија у оквиру програма *Europe for Citizens*.

Олга МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР

Шеста међународна конференција
Филозофског факултета Универзитета у Нишу
Наука и савремени универзитет (НИСУН 6),
Ниш, 12. новембар 2016.

На Филозофском факултету Универзитета у Нишу одржана је 12. новембра 2016, шесту годину за редом, међународна научна конференција под називом *Наука и савремени универзитет* (НИСУН 6). Пријављена су била 144 рада тематски распоређена по различитим панелима: Савремена историографија, Развој државне управе кроз векове, Филозофија и интердисциплинарност, Савремена култура и њени циљеви: од уметности до политике, Савремени изазови у психологији, Педагошки изазови и перспективе универзитетског образовања, Импликације транзиционих стратегија на одлив мозга, Улога интелектуалне дијаспоре у националном развоју, очувању идентитета и афирмацији угледа Србије у свету, Савремени изазови теорије медија и проблем трансфера научног знања, Масмедиска комуникација и феноменологија дисперзије интелектуалног капитала, Савремени токови у науци о књижевности, Књижевност и филм, Српски језик, синхронија и дијахронија, Српски језик и глобализација, Корелативност у српском језику, Језици, књижевности и културе у светлу франкофоније, Русистика из конфронтационе перспективе и Иновације у настави страних језика на нематичним департманима. Истовремено је у склопу ове конференције, у организацији Савеза студената Филозофског факултета у Нишу, одржана друга по реду студентска конференција *Наука и студенти* (СТУДКОН 2) на којој је 39 радова представљено у шест панела: Књижевност и филозофија, Српски, руски и француски у контакту, Историја, Новинарство и социологија, Педагогија и Језичка сесија.

У оквиру панела Савремена историографија представљена су у тематском, хронолошком и методолошком погледу разноврсна истраживања. Хронолошки опсег кретао се од античке и средњовековне историје до историје 19. и 20. века, којима је био посвећен највећи број излагања. Седморо сарадника Института за новију историју Србије учествовало је на овогодишњој конференцији *Наука и савремени универзитет* у оквиру панела Савремена историографија, а још петоро доставиће научне радове за заједнички зборник. Хронолошки блиски, али тематски различити били су радови Срђана Мићића „Нишки логор за бугарске политичке еми-

гранте (1923–1925)“ и Александра Лукића „Парламентарни избори у нишком крају“. Рад Срђана Мићића представља део ширег истраживања о положају политичких емиграната из суседних држава у Краљевини Југославији, а у излагању је представљена како државна политика према овом питању тако и свакодневица и услови живота у нишком логору. Рад Александра Лукића је део ширег истраживања парламентаризма у Краљевини Југославији, а излагање о изборима у нишком крају представља студију случаја која илуструје парламентарну стварност на локалном нивоу. Александар Ракоњац представио је истраживање под насловом „Почеци корпоративизације државног сектора индустрије у Југославији (1945–1947)“, што је уједно било и јединствено излагање из области економске историје на овогодишњој конференцији. У раду „Идолошки и политички прелом Милована Ђиласа 1948–1954“ Александар Милетић представио је резултате обимног истраживања у којем се прожимају политичка биографија Милована Ђиласа и широко историографско поље историје идеја и идеологија. Политичким идејама, политичким интересима и перцепцијама бавила се и Наталија Димић у раду „Вили Брант и Југославија: почеци уобличавања ‘нове источне политике’“. За разлику од наведених радова који почивају углавном на архивским истраживањима, Драган Алексић радом „Историјска истина и ‘ревиизија историје’ у савременој српској историографији“ и Александар Стојановић излагањем „Савремена историографија о Холокаусту у окупираној Србији 1941–1944“ отворили су важан и за даљи развој темељан тематски круг посвећен историји историографије и на тај начин отворили простор за критичко преиспитивање српске историографије у дискусији која је уследила. Од бројних радова које су представиле колеге из других установа својим значајем и садржајношћу посебно се издвојио реферат проф. др Божице Младеновић.

На почетку скупа представљен је зборник радова са прошлогодишње конференције Наука и савремени универзитет (НИСУН 5), а организатори су најавили и објављивање радова са овогодишњег скупа у зборнику који би требало да изађе из штампе током 2017. године. У њему ће, поред поменутих тема које су изложене на конференцији, своје научне радове приложити још петоро сарадника Института за новију историју Србије: Младенка Иванковић рад о јеврејским омладинским друштвима у Краљевини Југославији, Милан Пиљак рад о положају директора у привредном систему СФРЈ, Бојан Симић анализу садржаја бројева научног часописа *Токови историје*

који су излазили током претходне деценије и Софија Божић и Душан Бајагић два коауторска рада у којима ће анализирати садржај *Српског/Књижевног листа*. Овогодишња конференција *Наука и савремени универзитет* протекла је у пријатељској и у стручном смислу конструктивној атмосфери, уз потврду да ће се традиција одржавања међународног научног скупа Филозофског факултета Универзитета у Нишу наставити и наредне 2017. године.

Наталија ДИМИЋ

Научна конференција
*Србија и Русија 1916–1917: нови извори,
 нови домети историографије,*
 Београд, 26–27. септембра 2016.

У Београду је крајем септембра у организацији Института за новију историју Србије одржана међународна научна конференција под називом *Србија и Русија 1916–1917: нови извори, нови домети историографије*. Конференција посвећена односима између Србије и Русије се другу годину заредом организује у оквиру сарадње Института за новију историју Србије и Института за славистику Руске академије наука (Институт славяноведения Российской академии наук – ИнСлав) из Москве, који је био прошлогодишњи домаћин.

У раду су учествовали сарадници свих руских института који се у оквиру свог академског опуса званично баве проучавањем српске историје: Института за славистику РАН, Московског државног универзитета „Ломоносов“ (МГУ „Ломоносов“) и Московског државног института за међународне односе (МГИМО). У оквиру конференције је промовисан и зборник радова са претходног научног скупа одржаног у Москви 2015. године, о којем су говорили директори два института: др Константин Никифоров (ИнСлав) и др Миле Бјелајац (ИНИС).

У фокусу овогодишње конференције је била преломна тачка коју је *бифуркација 1916/1917* донела Русији и Србији: Фебруарска револуција 1917. и слом Руског царства, нестанак највећег српског савезника у светском рату, потреба спољнополитичке преоријентације Србије са Русије на Француску и Енглеску, потписивање Крфске декларације и пребацивање са великосрпске на југословенску пројекцију будуће државе.

Током дводневног рада организована су три панела: Токови револуције, Путеви рата и Клице метаморфоза. Након сваког панела је дискутовано о питањима која су отворена самим излагањима. Учесници су презентовали најновија истраживања и достигнућа историјске науке у вези са српско-руским односима у оквиру предуслова, тока и последица *бифуркације 1916/1917. године* – од политичких, дипломатских и династичких до војних и црквених. У излагањима се обрађала пажња и на начин на који је југословенска и српска историографија посматрала поменути период.

У првом панелу је корене стереотипа о српско-руским односима у периоду Првог светског рата осветлио директор ИНИС-а др Миле Бјелајац, а директор ИнСлава др Константин Никифоров је истакао преокрет који је донео Први светски рат. О руским коренима српског социјализма је уз свеопшту пажњу говорила доајен српске историографије др Латинка Перовић. Погледе Милоша Московљевића на предреволюционарно и постреволюционарно стање у Русији приказао је научни саветник ИНИС-а др Момчило Исић. Погледе српске црквене публицистике 20-их година на револуционарне догађаје је истражио директор Архива СПЦ Радован Пилиповић, а у излагању проф. др Људмиле Кузмичев, са Универзитета „Ломоносов“, дат је осврт на династичке односе Романова и Карађорђевића.

У другом панелу су у фокусу биле војне операције – од плана о истовременој офанзиви са Румунског и Солунског фронта 1916. године, о којем је говорио проф. др Никола Б. Поповић, утицаја револуције на живот Српског добровољачког корпуса у излагању проф. др Јарослава Вишњакова (МГИМО) до погледа историографије на улогу руских трупа на Солунском фронту које је представио потпуковник др Далибор Денда (Институт за стратегијска истраживања Министарства одбране РС). Водећи савремени стручњак за лик и дело Николе Пашића, др Андреј Шемјакин (ИнСлав) истражио је нераскидиве везе између катастрофалног стања српске војске, Фебруарске револуције и Крфске декларације.

Трећи панел је започет излагањем о значајном питању о оријентацији српске политике од Русије ка Француској др Гордане Кривокапић Јовић (ИНИС). Др Александар Силкин (ИнСлав) је говорио о питању „великосрпске хегемоније“ (и стварању Југославије) у руској (совјетској) историографији из докумената Коминтерне и о савременој руској историографији. Политичку и пропагандну борбу заступника хрватског и српског програма у Русији у периоду Првог светског рата пружио је др Горан Милорадовић (Институт за савремену историју), а Алексеј Арсењев расветлио је рад либерала и левицара М. П. Чубинског и В. Д. Плетњова на пропаганди југословенске идеје у Русији пре Фебруарске револуције. Доц. др Алексеј Тимофејев (ИНИС, Филозофски факултет БУ) је говорио о погледима и оценама српске дипломатије у вези са руском револуцијом, Милана Живановић о представи цара Николаја II међу Србима пре и после револуције 1917, а Видан Богдановић о Лазаревићевој књизи *Убице народа српског* из 1917. године.

Представљањем резултата истраживања архивских историјских извора, литературе, мемоара и периодике, на конференцији је обрађен читав низ тема које се баве различитим значајним аспектима односа између Србије и Русије у периоду *бифуркације 1916/1917. године*. Постављена су нова важна питања која се тичу апогеја Првог светског рата и клица стварања нове југословенске државности на западном Балкану.

Као и након прошлогодишњег скупа, у току наредне године планирано је објављивање зборника радова учесника конференције, уз жељу оба института да се досадашња сарадња и координација научника Русије и Србије заинтересованих за историју српско-руских односа, сукоба и веза настави и у даљим пројектима идућих година.

Милана ЖИВАНОВИЋ

Научни скуп *Смедеревски крај 1918–1941*,
Смедерево, 6–7. октобра 2016.

Историјски архив у Смедереву организовао је 6. и 7. октобра 2016. године научни скуп *Смедеревски крај 1918–1941*, посвећен периоду постојања међуратне југословенске државе и улози Смедерева и околине у њеном политичком и друштвеном животу. Прошлост смедеревског краја је приказана кроз радове историчара уметности, историчара, здравствених радника, архивиста, библиотекара, и на тај начин сагледана из углова више различитих професија, а излагања учесника углавном су била на потребном научно-стручном нивоу. Скуп је одржан у згради бившег Монопола дувана (сада Регионалног центра за развој културе и образовања), а на њему су учествовали и сарадници Института за новију историју Србије из Београда, историчари Бојан Симић, Срђан Мићић и Александар Лукић.

Научни скуп је отпочео церемонијалним делом, у којем се учесницима обратио заменик градоначелника града Смедерева. Потом је ученик музичке школе у Смедереву на хармоници одсвирао неколико композиција, те целом догађају дао продуктивнији изглед. Након „музичког тренутка“, говорила је Данијела Милошевић, директорка Историјског архива у Смедереву, која је лепим говором учесницима научног скупа пожелела срећан рад. Уводну реч одржао је и Александар Кадијевић, професор са Филозофског факултета у Београд, који је био и други координатор овог скупа.

После церемонијалног уследио је радни део скупа, у ком је више од двадесет излагача у току два дана представило на сесијама своја истраживања. Нажалост, нису сви пријављени могли доћи, из разних разлога. Присутнима се први представио Александар Кадијевић, председавајући прве радне сесије 6. октобра, који је изложио прегледан и јасан рад Поглед на градитељство Смедерева у периоду између два светска рата. После њега се излагањем Извори за историју смедеревског краја у Дунавској бановини (1929–1941) представио Слободан Бјелица, професор са Филозофског факултета Новосадског универзитета. Затим су на тему Здравствене прилике у смедеревском крају између два светска рата говорили Ненад Ђорђевић и Жељко Смиљанић, лекари. Душан Митровић реферисао је о основном школству у Подунавском срезу у међуратном периоду. Прву сесију завршио је Срђан Мићић лепим и занимљивим излагањем Југословенске дипломате и дописници за штампу из Смедерева.

Другом сесијом је председавао Игор Борозан, професор са Филозофског факултета у Београду. Он је први и представио свој рад Уметност у служби сећања: спомен костурница у Врбовцу. Анита Марковић је потом приказала рад Чувари сећања: меморијали Првог светског рата на подручју Подунавског округа. После ње Александар Лукић, писац овог извештаја, изнео је рад Изборне борбе за Консти-туанту у смедеревском крају 1920. године. Бојан Симић је предста-вио свој рад Делатност Милана Јовановића Стоимировића у периоду владе Милана Стојадиновића (1935–1939). На њега се унеколико те-матски надовезала Снежана Цветковић са излагањем Милан Јовано-вић Стоимировић и уметност у Смедереву између два светска рата. На крају сваке сесије развиле су се дискусије, у којима се расправља-ло о још увек нерешеним питањима која су учесници научног скупа покренули својим излагањима или су, пак, дате корисне сугестије и примедбе како би се радови побољшали.

Други радни дан научног скупа (7. октобар) имао је само јед-ну сесију, којом је председавао Мирослав Лазић. Он је први и предста-вио рад Обележавање 500-годишњице смедеревског града у Смеде-реву 1930. године. За њим је излагао Немања Девић на тему Покрет Збор у смедеревском крају (1935–1938), а потом Данијела Милоше-вић са радом Зграда гимназије у Смедереву: пример еклектичне ар-хитектуре међуратног периода. Иван Марковић и Милан Миловано-вић су после ње имали излагање Силос у Смедереву – заоставштина индустријске архитектуре чешких градитеља. Милош Мунић гово-рио је о улози и значају смедеревског председника Живадина Сте-фановића Сомборца. На крају, свој рад Архитектура Смедеревске Па-ланке 1918–1941. представила је Владана Путник. Након дискусије, завршен је радни део научног скупа, те је посећена прелепа вила ди-настије Обреновић Златни брег на брду Плавинац недалеко од Сме-дерева.

Александар ЛУКИЋ

Међународна научна конференција
Југословенско-пољски односи у XX веку,
Београд, 29–30. септембра 2016.

Институт за савремену историју из Београда и Институт за историју и међународне односе из Бидгошћа (Пољска) и ове године су организовали научни скуп посвећен југословенско-пољским односима у 20. веку. То је четврти скуп у последње четири године. Овога пута домаћин је била српска страна, а место одржавања Учитељски факултет у Београду.

Шеснаест српских и шеснаест пољских историчара је током два дана наставило да размењује резултате истраживања и продубљује сазнања о 20. веку југословенске и пољске историје и међусобним односима и везама. Овај сусрет је искориштен и за промоцију зборника радова са прошлогодишњег скупа одржаног у Пољској. Сарадња и упознавање су обogaћени стручним излетом трећег дана скупа у Крагујевац и на Опленач.

И овај скуп је показао разноврсност југословенско-пољских веза током читавог 20. века. Периоду између два светска рата били су посвећени следећи радови: Александра Кадијевића (о инжењеру Стјепану Самоиловичу Кричинском), Бојан Симић и Милан Гулић су излагали о дипломатским односима две државе, а Раде Ристановић о писању југословенске штампе о мајском пучу у Пољској 1926; различитим аспектима сарадње бавили су се: Драгомир Бонцић просветном, научном и културном сарадњом, Јасмина Милановић сарадњом удружења жена, Tomasz Jasek Lis Пољско-југословенском лигом и Иван Бецић трговинском разменом.

Пажњу истраживача је привлачио и Други светски рат, тј. сличности и разлике југословенског и пољског искуства. Јасек Tebinka је говорио о Пољској и Југославији у стратегији Special Operation Executive 1940–1945, а Piotr Żurek о Пољацима у одредима генерала Михаиловића. На њих се надовезао рад Косте Николића и Небојше Стамболије о сарадњи југословенске и пољске антикомунистичке емиграције после Другог светског рата.

Југословенско-пољски односи у периоду социјализма су разматрани у великом броју радова и то из више углова. Обрађене су бројне области историје. Љубодраг Димић (прилаз Југославије питању европске безбедности средином шездесетих година и ставови према „Плану Гомулка“), Драган Богетић (Југославија и „План Ра-

пацки“) и Ратомир Миликић (сличности и разлике југословенског и пољског приступања Савету Европе) изложили су положај Југославије и Пољске према различитим аспектима међународних односа. Овом корпусу радова припада и тема коју је предложио Mateusz Sokulski о југословенском и пољском односу према КЕБС-у, али он није могао да учествује на скупу. О идеолошко-политичким односима известили су Pawel Wawryszuk (о догађајима из 1968), Срђан Цветковић (о дисидентима и отпорима југословенском и пољском режиму), Владимир Цветковић (југословенско-пољски односи у светлу VII конгреса СКЈ) и Michal Zacharias (о Јану Вацлаву Махајском и Миловану Ђиласу).

Велику разуђеност сарадње и заједничких питања у односима ове две државе илуструју и бројни радови о више аспеката југословенско-пољских односа после Другог светског рата. Maria Ewa Szatlach је у фокус истраживања ставила трговински туризам, Момчило Павловић и Zdzislaw Bieganski деловање Друштва пољско-југословенског пријатељства на основу југословенских и пољских извора, Слободан Селинић питање реституције југословенске имовине из Пољске, Andrzej Zaćminski деловање југословенске информбироовске емиграције у Пољској, Joanna Szczutkowska поглед Института културе у Варшави на југословенску културну политику, Милутин Живовић сарадњу побратимских градова Лознице и Плоцка, Malgorzata Swiecicka лингвокултурне истраживачке перспективе Југославије, Agnieszka Rypel пољску перцепцију стваралаштва Ива Андрића, Danuta Jastrzebska Golonka језичко-културну слику Југославије у преводу романа Јосипа Новаковића, а Tadeusz Wolsza страст према спорту политичара Друге пољске републике. Ewa Bujwid Kurek (билатерални споразуми Пољске и југословенских република после распада Југославије) и Michal Kosman (Немачка и распад Југославије) су хронолошки заокружили овогодишњи скуп.

Остаје уверење и нада да ће, као и до сада, веома брзо бити објављен зборник радова са овогодишњег скупа и да ће традиција окупљања српских и пољских историчара бити настављена у блиској будућности, овога пута у Пољској.

Слободан СЕЛИНИЋ

ПОДАЦИ О АУТОРИМА

Академик проф. др Љубодраг Димић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Др Алексеј Тимофејев, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Милана Живановић, МА, докторанд
Филозофски факултет, Београд

Доц. др Ладислав Хладки (Ladislav Hladky)
Историјски институт, Чешка академија наука, Брно

Др Александар Р. Милетић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Срђан Цветковић, виши научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд

Др Петар Драгишић, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Слободан Селинић, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Александар Стојановић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Драгомир Бонџић, виши научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд

Давор Стипић, МА, стипендиста докторанд
Филозофски факултет, Београд

Милан Пиљак, МА, истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Олга Манојловић Пинтар, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Наталија Димић, МА, истраживач стипендиста
Институт за новију историју Србије, Београд

Александар Лукић, МА, истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА У 2016. ГОДИНИ

проф. др Милан Ристовић, редовни професор,
Филозофски факултет, Београд

проф. др Драго Роксандић, редовни професор,
Филозофски факултет, Загреб

проф. др Божо Репе, редовни професор,
Филозофски факултет, Љубљана

др Андреј Шемјакин, научни саветник,
Институт за словенске студије Руске академије наука, Москва

др Драган Богетић, научни саветник,
Институт за савремену историју, Београд

др Коста Николић, научни саветник,
Институт за савремену историју, Београд

др Миле Бјелајац, научни саветник,
Институт за новију историју Србије, Београд

др Момчило Исић, научни саветник,
Институт за новију историју Србије, Београд

др Радмила Радић, научни саветник,
Институт за новију историју Србије, Београд

др Бојан Димитријевић, научни саветник,
Институт за савремену историју, Београд

проф. др Мира Радојевић, ванредни професор,
Филозофски факултет, Београд

проф. др Слободан Бјелица, ванредни професор,
Филозофски факултет, Нови Сад

др Горан Милорадовић, виши научни сарадник,
Институт за савремену историју, Београд

др Драгомир Бонџић, виши научни сарадник,
Институт за савремену историју, Београд

др Гордана Кривокапић Јовић, виши научни сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд

др Владан Јовановић, виши научни сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд

др Петар Драгишић, виши научни сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд

доц. др Хрвоје Класић,
Филозофски факултет, Загреб

доц. др Игор Дуда,
Филозофски факултет, Пула

доц. др Саша Мишић,
Факултет политичких наука, Београд

доц. др Александар Животић,
Филозофски факултет, Београд

др Ивана Добривојевић, научни сарадник,
Институт за савремену историју, Београд

др Владимир Цветковић, научни сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд

др Данило Шаренац, научни сарадник,
Институт за савремену историју, Београд

др Бојан Симић, научни сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд

др Срђан Милошевић, истраживач сарадник,
Институт за новију историју Србије Београд

др Ненад Антонијевић, музејски саветник,
Музеј жртава геноцида, Београд

др Весна Димитријевић, историчар,
ОШ „Лаза Костић“, Београд

Милан Пиљак, истраживач сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

- Часопис *Токови историје* објављује текстове на српском језику, ћириличним писмом, уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текст на свом матерњем језику и у том случају текстови ће бити праћени резимеом на српском језику.
- Прва страна треба да садржи поред наслова рада и име, титулу и звање аутора, годину рођења и институцију у којој аутор ради.
- Сви текстови морају бити праћени апстрактом који не прелази 100 речи, кључним речима и резимеом који не прелази 250 речи.
- Обавезно је коришћење фонта за текст: Times New Roman, ћирилично писмо, величина слова 12, проред 1,5; за фусноте: величина слова 10, проред 1.
- Текстови не треба да буду дужи од 25 страна, тј. једног и по табак (укључујући апстракт, кључне речи, фусноте, табеле и резиме), односно седам страна за приказе.
- Сви прилози (чланци, прикази, грађа, информације) морају бити куцани на компјутеру у MS Wordu и морају бити снимљени у формату MS Word докумената.

Текстове послати електронском поштом и доставити Редакцији у штампаној верзији.

Прилоге слати на адресу:
Институт за новију историју Србије
Редакција Токова историје
Трг Николе Пашића 11
11000 Београд

и електронском поштом на: tokoviistorije@gmail.com

Редакција неће разматрати радове који не садрже наведене елементе.

- Редакција часописа *Токови историје* увела је од 2006. године две обавезне анонимне рецензије за сваки достављени рад. Да би рад био прихваћен за штампу, потребно је да обе рецензије буду позитивне и да га оба рецензента препоручују за штампу. Рецензенти (како страни тако и домаћи) морају имати више или исто научно звање као аутор радова.
- **Неће се прихватити за штампу они радови који су у било ком облику раније већ објављени.**
- Рукописи достављени редакцији часописа *Токови историје* се не враћају.

УПУТСТВО ЗА ПИСАЊЕ ФУСНОТА И ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ (The Chicago Manual of Style)

I Структура чланка

Насловна страна чланка треба да садржи:

- име и презиме аутора, годину рођења, титулу и звање аутора, институцију у којој аутор ради и електронску пошту
- наслов рада
- иза наслова рада треба да стоји звездица која упућује на напомену у којој су дати подаци о чланку: у оквиру ког пројекта и у оквиру које институције је настао, ко га финансира (и евентуално захвалнице)
- апстракт
- кључне речи

ОСНОВНИ ТЕКСТ може да има поглавља и потпоглавља са кратким поднасловима

Иза основног текста рада треба да стоје:

- ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА наведени по азбучном/абecedном реду. Најпре се наводе необјављени, а затим објављени извори
- РЕЗИМЕ, у оквиру којег стоје име и презиме аутора, наслов рада, апстракт, кључне речи и сам текст резимеа

II Библиографски подаци у фуснотама и литератури

Библиографски подаци у фуснотама треба да садрже:

- име и презиме аутора
- наслов дела: књиге или чланка

- назив часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, годину издања, за зборник име уредника/приређивача)
- место издања, (издавач), година издања /или датум приступа сајту и његова адреса/
- број стране са које је цитат

Сви подаци у фуснотама одвајају се запетама, а место издања, издавач и година издања стоје у загради.

Библиографски подаци у литератури треба да садрже:

- презиме, име аутора
- наслов дела: књиге или чланка
- назив часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, годину издања, за зборник име уредника/приређивача, број страна на којима се налази чланак у часопису)
- место издања, (издавач), година издања /или датум приступа сајту и његова адреса/

Наведени подаци у литератури одвајају се тачкама.

III Упутство за писање фуснота

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

А) Архивска грађа

Архив Србије (АС), Фонд Централни комитет Савеза комуниста Србије – Савез комуниста Косова (ЦК СКС – СКК), к. 4, Транскрипт звучног записа са проширене седнице Извршног комитета Покрајинског комитера СКС за Косово и Метохију дана 23. 1. 1968.

Архив Југославије (АЈ), фонд 837, Кабинет председника Републике (КПР), II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Информативни материјал.

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСПРС), 1973, Политичка архива (ПА), САД, ф-124, 445 570, Изјава председника Форда у вези делатности и задатака Централне обавештајне агенције.

АЈ, КПР, I-1/1121, Порука председника Републике Јосипа Броза Тита председнику САД-а Џералду Р. Форду, 6. септембар 1974.

Б) Усмена казивања (орална историја)

Autorizovani tekst intervju sa Marijom Paulom Blagojević i Marijom Jakovljević, u posedu autora, jul 2000.

В) И-мејл и СМС поруке

Петар Петровић, и-мејл послат аутору 15. 3. 2005.

ЦИТИРАЊЕ ИЗ КЊИГЕ

А) један аутор

Андреј Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1974), 54–67.

Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, (Београд: Стубови културе, 1997), I/235.

Димић, н. д., II/112.

Б) два аутора

Радмила Радић и Момчило Исић, *Српска црква у Великом рату 1914–1918*, (Београд: Филип Вишњић, 2014), 215.

В) више аутора

Ivan Božić i drugi, *Istorija Jugoslavije*, (Beograd: Prosveta, 2007), 189–201.

Исто, 190.

Г) уредник, приређивач или преводилац књиге

Никола П. Пашић, *Писма, чланци и говори 1872–1891*, приредили Латинка Перовић и Андреј Шемјакин, (Београд: НИУ Службени лист СРЈ, 1995), 55.

Д) институција као аутор

Институт за новију историју Србије, *Пола века Института за новију историју Србије 1958–2008*, (Београд, 2008), 21.

НАВОЂЕЊЕ ПРЕДГОВОРА, ПОГОВОРА ИЛИ ДРУГИХ ДЕЛОВА КЊИГЕ

Миле С. Бјелајац, „Драгиша Пандуровић у свом времену“, у: *Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења*, приређивач Миле С. Бјелајац (Београд: ИНИС и КИЗ Алтера, 2007), 29.

Бјелајац, „Драгиша Пандуровић“, 33.

ЕЛЕКТРОНСКО ИЗДАЊЕ КЊИГЕ

Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics*, (The University of Wisconsin Press, 1985), datum pristupa 8. 6. 2015, <http://m.friendfeed-media.com/1d4f-daf358c69c4c02100b94370454097403f76a>

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ПЕРИОДИЦИ

Massimo Bucarelli, „A Late Friendship: Italian-Yugoslav Relations in the Second Half of the 20th Century (1947–1992)“, *Токови историје* 3/2012, 23.

Bucarelli, „A Late Friendship“, 17.

Ј. Јовановић, „Породица и њен васпитни значај“, *Хришћанска мисао* VI, 1–2, (Београд, 1940), 9.

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН НА ВЕБУ

Leszeck Kuk, „Cyprien Robert, slavisant angevin et la grande émigration polonaise“, *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, Year 1992, Volume 99, Issue 99-4, 505–515, datum pristupa 28. 8. 2015, http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/abpo_0399-0826_1992_num_99_4_3459

Vesna Dimitrijević, „Serbian Landowners in the Kingdom of Yugoslavia: The Case of Bogdan Dundjerski“, *Balkanica* XLII (2011), 117–132, datum pristupa 28. 8. 2015, DOI: 10.2298/BALC1142117D

ТЕКСТ ОБЈАВЉЕН У ДНЕВНИМ НОВИНАМА

„In memoriam Влајку Коцићу“, *Самоуправа*, бр. 70, 27. март 1928.

Lin Biao, „Renmin zhanzheng shengli wansui“, *People's Daily*, September 3, 1965.

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ЗБОРНИКУ РАДОВА

Татјана Цвјетићанин, „Феликс Каниц и античко наслеђе на тлу Србије“, *Слике са Балкана Феликса Каница*, приредио Ђ. С. Костић, (Београд: Народни музеј, 2011), 147–149.

Искра Баева, „1968 година – повратна за Источна Европа“, *1968 – четрдесет година после*, Зборник радова, ур. Радмила Радић, (Београд: ИНИС, 2008), 35.

МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ И ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Mr Violeta N. Obrenović, „Srpska memorijalna arhitektura 1918–1955“ (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2013)

Mehmet Celik, *Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's Governorship in the Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864-1868*, A Master's Thesis, The Department of History Bilkent University Ankara, June 2007, datum pristupa 8. 6. 2015, <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0003316.pdf>

ЗБИРКЕ ДОКУМЕНАТА

Записник са састанка Комисије за верска питања НР Србије 15. 9. 1954, *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945–1978. године*, приређивачи др Радмила Радић и др Момчило Митровић, (Београд: ИНИС, 2012), 135–138.

Dokument 510. Pariz, 16. XI – Talijanski ministar S. Sonino – Predsedniku vlade V. Orlando, *Grada o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, priredili dr Dragoslav Janković i dr Bogdan Krizman, In-

stitut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Serija III – Građa, (Beograd, 1964).

Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938, knj. 1: (1921–1930), knj. 2: (1930–1939), priređivač Živko Avramovski, prevodilac Nenad Fejić, (Beograd: Arhiv Jugoslavije, Zagreb: Globus, 1986).

ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ

T. Kić, „Ekmečić, Milorad“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 4, E–Hrv, (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1986), 9.

„Josip Broz Tito“, *Encyclopaedia Britannica Online*, datum pristupa 12. 6. 2015, <http://www.britannica.com/biography/Josip-Broz-Tito>

Проф. Станоје Станојевић, „Влајко Коцић“, *Народна енциклопедија Српско-Хрватско-Словеначка*, I, (Загреб, 1928), 385.

РЕЧНИЦИ

Иван Клајн и Милан Шипка, „ревизионизам“, *Велики речник страних речи и израза*, (Нови Сад: Прометеј, 2006).

Merriam-Webster, „oral history“, *Dictionary and Thesaurus*, datum pristupa 2. 9. 2014, <http://www.merriam-webster.com/dictionary/oral%20history>

АУДИО-ВИЗУЕЛНИ ЗАПИСИ

А) филм или видео-запис

Proslava 10. godišnjice Topličkog ustanka u Prokuplju = Celebration of 10th Toplica uprising in Prokuplje, Jugoslovenska kinoteka, id#-JK-EFG115, 1927, datum pristupa 31. 8. 2015, http://www.kinoteka.org.rs/di/efg/Http/EFG/00-efg_S_index01.htm

Ако је у питању видео-касета навести издавача и годину издања.

Б) звучни запис

Govor kneza Pavla emitovan prilikom predstavljanja novootkrivenih snimaka na Kolarcu 18. 10. 2013, Predratni radio govori, BeogradNjujork. Nepoznati snimci iz 1939. i 1942. pronađeni u Americi. Otkupio dr Dragoljub Pokrajac, datum pristupa 28. 8. 2015, <http://www.audioifotoarhiv.com/Kolarac/Predratni-radio-govori.html>

В) фото-збирке (у штампаном облику)

П. Марјановић, З. Цветковић, *Прокупље за сећање*, (Прокупље: Народни музеј Топлице, 2013).

КАТАЛОЗИ СА ИЗЛОЖБИ

Дарко Жарић и Драган Лекић, *Историја локалне самоуправе у Прокупљу. Изложба поводом 100 година зграде начелства*, (Прокупље: Народни музеј Топлице и Историјски архив Топлице, 2010).

Jelica Milojković, „Milena Pavlović Barilli“, *Milena Pavlović Barilli 1909–1945. 90 godina od rođenja*, Galerija Progres, Beograd, novembar 1999, (Beograd: Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Srbije, Požarevac: Fondacija Milenin dom – Galerija Milene Pavlović Barilli, 1999), 5–8.

IV Упутство за састављање *Извора и литературе*

Састављање списка извора и литературе унеколико се разликује од навођења у фуснотама. Обавезно је навести најпре презиме па затим име аутора (уколико их је више, то се односи само на првог аутора).

Уколико се у списку литературе наводи више дела објављених ћиричним писмом, саставити списак по азбучном реду. Уколико је на њему више радова који су објављени на страним

језицима тј. латиничним писмом, требало би списак саставити по абecedном реду.

Најпре се наводе необјављени извори, а затим објављени.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

А) Архивска грађа

Архив Србије. Фонд Централни комитет Савеза комуниста Србије – Савез комуниста Косова.

Архив Југославије. Фонд 837, Кабинет председника Републике.

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије. 1973, Политичка архива (ПА), САД.

Б) Усмена казивања (орална историја)

Autorizovani tekst intervju sa Marijom Paulom Blagojević i Marijom Jakovljević, u posedu autora. Jul 2000.

В) И-мејл и СМС поруке

Петровић Петар. И-мејл послат аутору 15. 3. 2005.

КЊИГЕ

А) један аутор

Митровић, Андреј. *Време нетрпеливих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*. Београд: Српска књижевна задруга, 1974.

Димић, Љубодраг. *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941, I–III*. Београд: Стубови културе, 1997.

Б) два аутора

Радић, Радмила и Момчило Исић. *Српска црква у Великом рату 1914–1918*. Београд: Филип Вишњић, 2014.

В) више аутора

Božić, Ivan i drugi. *Istorija Jugoslavije*. Београд: Prosveta, 2007.

Г) уредник, преводац или приређивач књиге

Пашић, Никола П. *Писма, чланци и говори 1872–1891*, приредили Латинка Перовић и Андреј Шемјакин. Београд: НИУ Службени лист СРЈ, 1995.

Д) институција као аутор

Институт за новију историју Србије. *Пола века Института за новију историју Србије 1958–2008*. Београд, 2008.

НАВОЂЕЊЕ ПРЕДГОВОРА, ПОГОВОРА ИЛИ ДРУГИХ ДЕЛОВА КЊИГЕ

Бјелајац, Миле С. „Драгиша Пандуровић у свом времену“. У: *Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења*, приређивач Миле С. Бјелајац, 19–90. Београд: ИНИС и КИЗ Алтера, 2007.

ЕЛЕКТРОНСКО ИЗДАЊЕ КЊИГЕ

Karpat, Kemal H. *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics*. The University of Wisconsin Press, 1985.
Datum pristupa 8. 6. 2015. <http://m.friendfeed-media.com/1d4fdaf358c69c4c02100b94370454097403f76a>

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ПЕРИОДИЦИ

Bucarelli, Massimo. „A Late Friendship: Italian-Yugoslav Relations in the Second Half of the 20th Century (1947–1992)“. *Токови историје* 3/2012, 13–35.

Јовановић, Ј. „Породица и њен васпитни значај“. *Хришћанска мисао* VI, 1–2, 9. Београд, 1940.

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН НА ВЕБУ

Kuk, Leszeck. „Cyprien Robert, slavisant angevin et la grande émigration polonaise“. *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, Year 1992, Volume 99, Issue 99-4, 505–515. Datum pristupa 28. 8. 2015. http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/abpo_0399-0826_1992_num_99_4_3459

Dimitrijević, Vesna. „Serbian Landowners in the Kingdom of Yugoslavia: The Case of Bogdan Dundjerski“. *Balkanica* XLII (2011), 117–132. Datum pristupa 28. 8. 2015. DOI: 10.2298/BALC1142117D

ТЕКСТ ОБЈАВЉЕН У ДНЕВНИМ НОВИНАМА

„In memoriam Влајку Коцићу“. *Самоуправа*, бр. 70, 27. март 1928.

Biao, Lin. „Renmin zhanzheng shengli wansui“. *People's Daily*, September 3, 1965.

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ЗБОРНИКУ РАДОВА

Цвјетићанин, Татјана. „Феликс Каниц и античко наслеђе на тлу Србије“. *Слике са Балкана Феликса Каница*, приредио Ђ. С. Костић, 147–171. Београд: Народни музеј, 2011.

Баева, Искра. „1968 година – повратна за Источна Европа“. *1968 – четрдесет година после*, Зборник радова, ур. Радмила Радић, 27–49. Београд: ИНИС, 2008.

МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ И ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Obrenović, mr Violeta N. „Srpska memorijalna arhitektura 1918–1955“. *Doktorska disertacija*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2013.

Celik, Mehmet. *Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's Governorship in the Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864-1868*. A Master's Thesis, The Department of History Bilkent University Ankara, June 2007. Datum pristupa 8. 6. 2015. <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0003316.pdf>

ЗБИРКЕ ДОКУМЕНАТА

Записник са састанка Комисије за верска питања НР Србије 15. 9. 1954. *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945–1978. године*, приређивачи др Радмила Радић и др Момчило Митровић, 135–138. Београд: ИНИС, 2012.

Dokument 510. Париз, 16. XI – Талијански министар S. Sonino – Председнику владе V. Orlandu. *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, priredili dr Dragoslav Janković i dr Bogdan Krizman. Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Serija III – Građa, Београд, 1964.

Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938, knj. 1: (1921–1930), knj. 2: (1930–1939), priređivač Živko Avramovski, prevodilac Nenad Fejić. Београд: Архив Југославије, Загреб: Globus, 1986.

ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ

T. Kić. „Ekmečić, Milorad“. *Enciklopedija Jugoslavije*, 4, Е-Нрв, 9. Загреб: Југославенски лексикografsки завод „Миролав Крлежа“, 1986.

„Josip Broz Tito“. *Encyclopaedia Britannica Online*. Datum pristupa 12. 6. 2015. <http://www.britannica.com/biography/Josip-Broz-Tito>

Станојевић, проф. Станоје. *Народна енциклопедија Српско-Хрватско-Словеначка*, I–IV. Загреб, 1928, 1929.

РЕЧНИЦИ

Клајн, Иван и Милан Шипка. „ревизионизам“. *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј, 2006.

Merriam-Webster. „oral history“. *Dictionary and Thesaurus*. datum pristupa 2. 9. 2014. <http://www.merriam-webster.com/dictionary/oral%20history>

АУДИО-ВИЗУЕЛНИ ЗАПИСИ

А) филм или видео-запис

Proslava 10. godišnjice Topličkog ustanka u Prokuplju = Celebration of 10th Toplica uprising in Prokuplje. Jugoslovenska kinoteka, id#-JK-EFG115, 1927. Datum pristupa 31. 8. 2015. http://www.kinoteka.org.rs/di/efg/Http/EFG/00-efg_S_index01.htm

Ако је у питању видео-касета навести издавача и годину издања.

Б) звучни запис

Govor kneza Pavla emitovan prilikom predstavljanja novootkrivenih snimaka na Kolarcu 18. 10. 2013. Predratni radio govori, Beograd~Njujork. Nepoznati snimci iz 1939. i 1942. pronađeni u Americi. Otkupio dr Dragoljub Pokrajac. Datum pristupa 28. 8. 2015. <http://www.audioifotoarhiv.com/Kolarac/Predratni-radio-govori.html>

В) фото-збирке (у штампаном облику)

Марјановић, П. Цветковић, З. *Прокупље за сећање*. Прокупље: Народни музеј Топлице, 2013.

КАТАЛОЗИ СА ИЗЛОЖБИ

Жарић, Дарко и Драган Лекић. *Историја локалне самоуправе у Прокупљу. Изложба поводом 100 година зграде начелства*. Прокупље: Народни музеј Топлице и Историјски архив Топлице, 2010.

Milojković, Jelica. „Milena Pavlović Barilli“. *Milena Pavlović Barilli 1909–1945. 90 godina od rođenja*, Galerija Progres, Beograd, novembar 1999, 5–8. Beograd: Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Srbije, Požarevac: Fondacija Milenin dom – Galerija Milene Pavlović Barilli, 1999.

Издавач
Институт за новију историју Србије
Београд, Трг Николе Пашића 11

Прелом текста
Ђорђе Секерезовић

Штампа
Colorgrafx

Тираж
200 примерака

Токови историје излазе три пута годишње.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ТОКОВИ историје : часопис Института за новију историју Србије = Currents of history : journal of the Institute for Recent History of Serbia / главни и одговорни уредник Слободан Селинић. - 1993, бр. 1/2-. - Београд : Институт за новију историју Србије, 1993- (Београд : Colorgrafx). - 24 cm

Три пута годишње. - Је наставак: Tokovi (Beograd) = ISSN 0354-1223

ISSN 0354-6497 = Tokovi istorije
COBISS.SR-ID 44343042